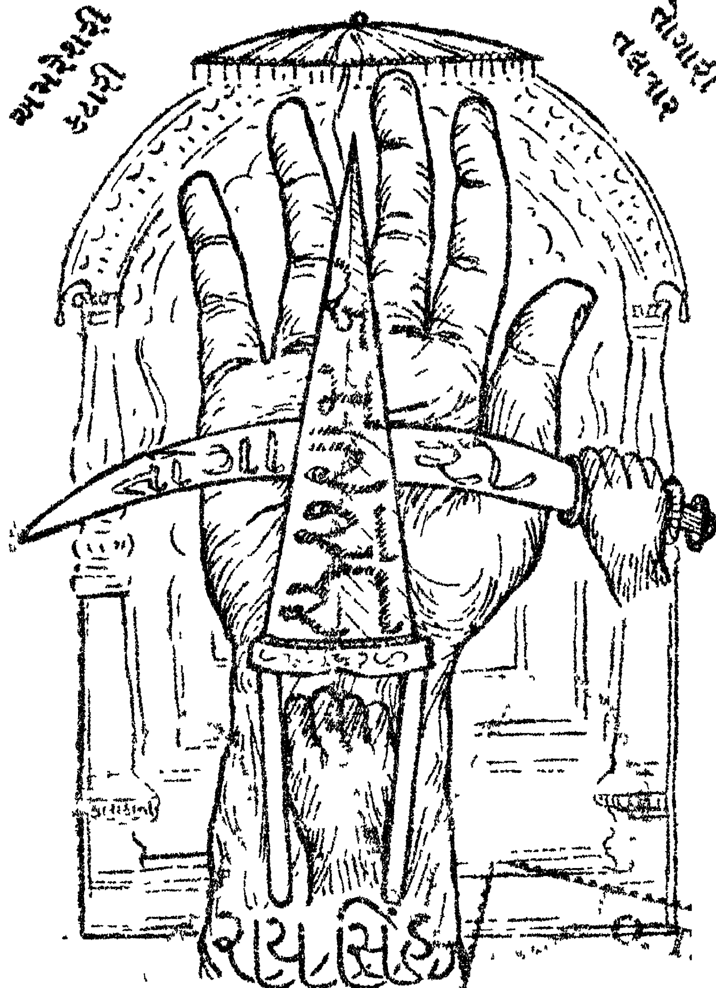
“ગુજરાતી”ની ૪૭ અને ૪૮ મી ભેટ ઇ. સ. ૧૯૩૧

અમરેશની કટારી

અને

સોનાની તલવાર

રાયસિંહજીરી હવેલી

‘ગુજરાતી” પત્રની ઓફીસ.

સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

રૂ. ૩. ‘ગુજરાતી’ના ગ્રાહકોને ભેટ. પાકું પૂઠું રૂ. ૩-૬-૦

"ગુજરાતી" પત્રની ૪૮ મી ભેટ

તોગારી તલવાર

અને

રાયસિંહજીરી હથેલી

ગ્રન્થકર્તા:

સ્વ. છગનલાલ અમથારામ બ્રહ્મભટ્ટ

(મહેસાણાવાળા)

પ્રકાશક:

"ગુજરાતી" પ્રેસના માલીકો

મુંબઈ નં. ૧

સંવત ૧૯૮[illegible] ઇ. સ. ૧૯[illegible]

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું :—

"ગુજરાતી" પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
સાસુન બિલ્ડીંગ, એલ્ફીન્સ્ટન સર્કલ,
કોટ, મુંબઈ નં. ૧.

—:o:—

—:o:—

Printed at and Published by Natverlal Itcharam Desai at The "Gujarati" Printing Press, Sassoon Buildings, Elphinstone Circle, Fort, Bombay No. 1

પ્રસ્તાવના

"ગુજરાતી" પત્રના ૧૯૩૧ ના વર્ષની ભેટની ઐતિહાસિક વાર્તાનું આ બીજું પુસ્તક છે. પહેલું પુસ્તક નાગોરાધિપતિ અમરસિંહજીની કટારી—એ નામનું છે. અને બીજા પુસ્તકમાં વીરવર તોગાજીની તલવારની અને ઝાલા રાણા રાયસિંહજીની હથેલીની વાર્તા આપેલી છે. આ બન્ને વાર્તાઓ ભાટચારણોના મુખે ચઢેલા એક પ્રખ્યાત દુહાને લગતી છે. આ બે પુસ્તકોમાં મળીને દુહાની ત્રણે રસિક વાર્તાઓનો સમાવેશ થઇ જાય છે.

આમાં વીરવર તોગાજીની વાર્તામાં આવતા પ્રાચીન દુહા, કાવ્યો, ઉક્તિઓ મેળવવા માટે મૂળ લેખકને ઘણો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો હતો. આમાં હિન્દુ મુસલમાનની જેવી એકતા છે તેવી એકતા આજે થાય તો હિન્દનો રાજવહિવટ તેઓના હાથમાં આવી પડતાં વાર લાગે નહિ. ધર્મવૃત્તિવાળા એક મુસલમાનના વટની ખાતર એક હિન્દુ રાજપૂતે પોતાનું માથું કાપી આપ્યું અને તેની નવપરિણીત સ્ત્રી તેની પાછળ સતી થઇ, અને હિન્દુત્વનું દર્શન કરાવ્યું એ સંબંધી આ વાર્તા છે. જ્યાં સુધી હિન્દુઓ માટે મુસલમાન અને મુસલમાનો માટે હિન્દુ પ્રાણાર્પણ કરી નિસ્વાર્થ બુદ્ધિ નહિ જગવે ત્યાં સુધી હિન્દુસ્તાનને માથે પરતંત્રતા લખાયલી છે. તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક ઝઘડાથી પણ દૂર રહેવું જોઇએ છે. જે માણસ મરણનો ડર દૂર કરે છે તે અમર થાય છે, એ કહેતી ખોટી નથી. માથું કપાઇ ગયા પછી ધડ લડતું રહે, એ બનાવ અશક્ય નથી, અને ઇતિહાસમાં તેના ઘણા પૂરાવા મળે છે. ગુજરાતના ઈતિહાસમાં જયશિખરીનું ધડ કલ્યાણના રાજા ભૂવડ સામે લડયું હતું. ઝાલાવંશમાં ખેતોજી મકવાણાનું ધડ એ પ્રમાણે લડયું હતું. સં. ૧૯૮૧ ના ગુજરાતીના દીવાળીના અંકમાં હમીર લાઠીયાની

વાર્તા રા. રા. ગોકળદાસ રાયચુરાએ લખી છે, તેમાં પણ આવો જ પ્રસંગ છે. પણ એ સર્વ કરતાં વીરવર તોગાજીની વાત અદ્ભુત છે. પોતાનું ધડ લડશે એવી પાકી ખાત્રી કોણ આપી શકે? અને પોતાની ભવિષ્યમાં પરણનારી સ્ત્રી, પરણીને તુરત જ તેનું મૃત્યુ થવાનું છે, એવી ચોક્કસ વાર્તા હોવા છતાં પોતાના મરણ પછી તેની સતી થવાની ખાત્રી કોણ આપી શકે? આજના જમાનામાં પોતાની સ્ત્રી વિષે આટલો વિશ્વાસ કોને હશે? તોગાજીના દાખલામાં તો કન્યા પરણાવનાર પિતાને પણ ખાત્રી છે કે તેની પુત્રી, પરણીને રંડાતાં તુરત તેના ધણી પાછળ જરૂર સતી થશે, અને પુત્રી પણ સતી થવાના કોડમાં, શિરપર મરણ બોલાવી લેનાર પતિ સાથે પરણે છે. આવું કશે બન્યું સાંભળ્યું નથી, છતાં આ અસંભવિત જેવી વાત રાઠોડવંશના રાજપૂતોએ સંભવિત કરી બતાવી છે. આ વાર્તા વાંચતાં રોમાંચ ખડાં થાય છે; ખરેખર જોધાણનાથ મહારાજા ગજસિંહનો કાળ એ ખરેખર સતયુગનો સમય હતો, એમ જ કહી શકાય. જોધપુરના ઈતિહાસમાં મહારાજા ગજસિંહ અને જશવંતસિંહનો રાજ્યકાળ ઘણો ઉજ્જ્વલ છે. એના માટે કોને અભિમાન નહિ ઉત્પન્ન થાય?

ત્રીજી વાર્તા ઝાલાવંશના એક વીરપુરૂષની છે, અને આખી વાર્તા ઝાલાવંશની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ સંબંધદર્શક છે. ગુજરાતી પ્રજા અને ભાષા "શું શાં પૈસા ચાર" કહેવાઈ તે પેશ્વાઈ કાળ પહેલાંની છે. આ ત્રણ પ્રસંગો બન્યા ત્યારથી ભાટચારણોએ દિલ્લીના દરબારમાં રાજપૂતોનાં પરાક્રમોની નિશાનીઓ રહી ગઈ છે તેનો દુહો ગાવા માંડ્યો હતો. ઐતિહાસિક કાળક્રમમાં રાયસિંહજીની હથેલીનો પ્રતાપ પહેલો છે, કારણ કે તે અકબરના સમયમાં બન્યો છે. બીજો તોગાજીની વીરતાનો પ્રસંગ છે. આ બનાવ દીલ્લીશ્વર પાદશાહ શાહજહાન ગાદીએ બેઠો અને ગજસિંહ મહારાજા વીરગતિને પામ્યા એટલે કે ઈ. સ. ૧૬૨૭ થી ૧૬૩૪ સુધીમાં બન્યો હોવો જોઈએ એમ અનુમાન થાય છે. અને તેમાં પણ બાદશાહ શાહજહાન ગાદીપતિ થયો તે પછી તુરત બન્યો હોવો જોઈએ. છેલ્લો અમરસિંહજીની કટારીનો પ્રસંગ ઈ. સ. ૧૬૪૫ માં શાહ-

જહાનના દરબારમાં જ બન્યો હતો. આ પ્રસંગ બન્યા પછી જ આ દુહો:—

કટારી અમરેશરી, તોગારી તલવાર,
હથ્થલ રાયાં સંધરી, દિલ્લીરા દરબાર.

પ્રચલિત થયેલો હોવો જોઈએ, અને ભાટચારણોને વીર રસની વાતો કહેવા માટે અમૂલ્ય ખોરાક મળ્યો. અમરસિંહજીની બહાદુરી માટે તો મારવાડી ભાષામાં પ્રાચીન અર્વાચીન ઘણા પોવાડા, ખ્યાલ, લાવણી, રંગત, દુહા, કાવ્યો વગેરે ઘણાં રચાયાં છે, પણ તે સર્વમાં ઐતિહાસિક તાળો ન બેસે એવી ઘણી હકીકતો પ્રવેશ પામી ભ્રષ્ટ થઈ ગઈ છે. આ બાબતમાં કવિ છગનલાલે ઐતિહાસિકતા જાળવવા માટે સારો પરિશ્રમ કર્યો છે. તે જ પ્રમાણે વીરવર તોગાજીની હકીકત સંબંધી પ્રાચીન કાવ્યો મેળવતાં બહુ મહેનત પડી હતી. રાયસિંહજીની વાત તો ગુજરાતમાં થોડે ઘણે અંશે જાણીતી છે. અમને આશા છે કે આ ત્રણ વાર્તાઓ મળીને બે ઐતિહાસિક પુસ્તકો ગુજરાતીના સુજ્ઞ વાચનારાને રસદાયી થઈ પડશે.

સં. ૧૯૮૬
માગસર વદ ૧૧
મુંબઈ

નટવરલાલ ઇચ્છારામ દેશાઈ.

તોગારી તલવારની

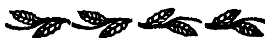
અનુક્રમણિકા

રાયસિંહજીરી હથેલીની

અનુક્રમણિકા

૧૫૫૪૧

તોગારી તલવાર

પ્રકરણ પહેલું

શાહાનશાહ શાહજહૉનનો પ્રશ્ન

દોહા:–કટારી [1]અમરેશરી, તોગારી[2] તલવાર;
હથ્થલશયાં સંઘરી, દિલ્હીરા દરબાર.

આપણી આ વાર્તાનો પ્રસંગ દિલ્હી–આગરાના શાહાનશાહ શાહજહૉનના સમયમાં બનવા પામ્યો છે. તે વખતે જોધપુર–માર-

---

૧ અમરેશરી કટારી–અમરસિંહજીની કટારી એટલે અમરસિંહજીની કટારીએ દિલ્હીના શાહાનશાહ શાહજહાંનના દરબારમાં તેના સાળા ચુગલીખોર સલાબત-ખાનને કટારીથી મારી નાંખ્યો અને શાહાનશાહની પાછળ ફેંકી તેથી એક થાંભલામાં તેનો ઘા થયો અને નિશાની રહી ગઇ, અને એ જ કટારીથી પોતાના દગાખોર સાળા અર્જુન ગૌડનાં નાકકાન કાપી લીધાં અને ઘણા ગૌડોનો નાશ કરી અતુલિત શૌર્ય બતાવી મરણ પામ્યા, અને એ જ કટારી સાથે પરણેલાં હાડી રાણી અમરસિંહજીના મસ્તક સાથે સતી થયાં, વગેરે વાત આની પહેલાં "અમ-રેશરી કટારી" અમે છાપી છે, તે વાંચો. (ન. ઈ. દેશાઈ.)

૨ તોગારી તલવાર–વીર તોગાજીની તલવાર. ઉપરના દોહા બીજા ચરણની ઐતિહાસિક વાર્તા અહિંથી શરૂ થાય છે. રાજસ્થાની ભાષામાં છઠ્ઠીનો પ્રત્યય "રો–રી–રુ–રાં" આવે છે અને તે ગુજરાતી છઠ્ઠીના પ્રત્યય કરતાં વિશેષ જોરદાર છે, એવું આઠમી ગુજરાતી સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખ રમણભાઇ મહીપ-તરામ નીલકંઠ લખી ગયા છે. એ વિષે વિશેષ સમજ "અમરેશરી કટારી"ની વાર્તાના આરંભમાં અમે આપી છે. (ન. ઇ. દેશાઈ.)

વાડની ગાદી ઉપર મહારાજા ગજસિંહજી બિરાજતા હતા. તે ઈ. સ. ૧૬૨૦ અને ઇ. સ. ૧૬૩૮ ની સાલની મધ્યની હકિકત છે.*

તોગાજી વીર રાઠોડોના વંશમાં ઉદ્‌ભવ થયેલ રાઠોડ સરદાર હતો. તે મહારાજા ગજસિંહજીના રાજ્યનિર્ગત એક ગામનો ઠાકોર હતો.

દિલ્લીના બાદશાહોના દરબારમાં હર વખત કોઈ કોઈ નવીન પ્રશ્ન નિકળતો અને તેના ઉપર ખાન ઉમરાવો અને વિદ્વાન્ કવિ, પંડિત અને કાજીઓ સમક્ષ વાટાઘાટ ચાલતી હતી.

આજનો દરબાર પણ પોતાની મિસાલ મુજબ ભરાઈ ગયો છે. આસનવાળાઓ આવી પોતપોતાનાં આસનો ઉપર અનુક્રમે ગોઠવાઈ ગયા. ફુદ્દાંના અધિકારીઓ શાહી દરબારમાં લટકતાં રાખવામાં આવેલાં રેશમી ફુદ્દાં પકડી ઉભા રહ્યા છે. સિત્તેર ખાન, બોહોતર ઉમરાવ, અન્ય સરદાર, પટાવતો, દિવાન, કવિ, પંડિત, કાજીઓ, કામદાર વર્ગ, લશ્કરી અફસરો, પટવારીઓ વિગેરે પોતપોતાનાં સ્થળે આવી નિયત થઇ ગયા. એટલે નકીબે દરબાર ભરાયાની વરદી શાહાનશાહને પહોંચડાવી, અને શાહાનશાહે જનાનખાનાની બારીએ થઇને દરબારગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. ચોબ્દારે દરબારમાં શાહાનશાહના પધારવાની વરદી આપતાં સુંદર અને લાંબા સૂરથી નેકી પુકારી. તેના શ્રવણથી તમામ દરબારીઓ આસનો ઉપર ખડા થઈ ગયા. બાદશાહ શાહજહાંન આવી જગતપ્રસિદ્ધ મયૂરાસન ઉપર બિરાજ્યા એટલે સહુ દરબારીઓએ તેમને માનોપૂર્વક નમન કર્યું, અને પછી પોતપોતાનાં આસનો ઉપર બેઠકો લીધી.

સલામીનું કાર્ય થઈ રહ્યા બાદ વિદ્વાન્ કવિઓએ શાહાનશાહને આશીર્વાદાત્મક તથા પ્રશંસાત્મક કવિતાઓ આસને બેસી સંભળાવી. અન્ય દરબારીઓએ તેને વાહ ! વાહ ! ના ઉદ્‌ગારોથી વધાવી લીધી. વિદ્વાન્ પંડિતોએ પણ આશીર્વાદાત્મક શ્લોકો કહી સંભળાવ્યા અને કાજીઓએ પણ રચેલી સુંદર શાયેરો સંભળાવી. તેને પણ વાહ ! વાહ ! નું માન મળ્યું.

આ કવિ, પંડિત અને કાજીઓનાં કાવ્યોનાં કાર્ય પૂર્ણ થઈ રહ્યાં, એટલે વારાંગનાઓએ પોતાના—કોયલને પણ લજ્જિત કરનાર સુંદર સ્વરથી ગાયન સાથે હાવભાવ સહ નાચ શરૂ કર્યો. તમામ દરબારી-

---

* દંતકથાકારો તેમની વાર્તાઓ મુખપાઠ પરંપરાથી ચાલતા આવેલી હોવાથી સ્મરણફેર અથવા વિસ્મૃતિના કારણથી કોઈ કોઈ વાર્તાનાં પ્રસિદ્ધ નાયકનાં સ્થળો અને બીજી તેમની હકિકતથી વાકેફ નહીં હોવાથી જણાવી શકતા નથી, અને આપણી આ વાર્તાના નાયક વીરવર તોગાજીના સંબંધમાં પણ તેમ જ બન્યું છે.

ઓને વારાંગનાઓનાં, કામદેવની સ્ત્રી રતીને લજ્જિત કરનાર તથા ઇન્દ્રની અપ્સરાઓને શરમાવનાર સુંદર સ્વરૂપનો એવો મોહ લાગ્યો કે તેઓ ઘડીભર બાદશાહ ચિકિત્સા જોશે, તો તેનું શું પરિણામ આવશે, તે પણ વિસરી ગયા. અને માત્ર વારાંગનાઓના હાવભાવમય ચાળા અને સ્વરૂપ તરફ એક જ નજરથી જોવા લાગ્યા. વારાંગનાઓએ પણ ગાવા અને નાચવાની કળા શાહાનશાહના દરબારમાં રજુ કરવામાં કંઇ જ કસર ન રાખી. આ રીતે તેમનું કાર્ય પણ પૂર્ણ થઇ ગયું અને તેમને પણ વાહવાહના પ્રશંસાત્મક ધ્વનિથી વધાવી લેવામાં આવી.

કવિ,* પંડિત અને વારાંગનાઓનાં કાર્ય પૂર્ણ થયાં ત્યાં સુધી શાહાનશાહ તો જાણે પોતાનો દરબાર જોઈ એક મહાન્ વિચારમાં પડ્યો હોય ની ! એમ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી દેખાતું હતું. આ બધું કાર્ય પૂર્ણ થયું, એટલે તેમને યોગ્ય પારિતોષિક આપવામાં તેનું દિલ ગુંથાયું અને તે કાર્ય તેણે આટપ્યું.

બાદ સત્તાધારીઓએ પોતાના તરફનાં બાદશાહ સમક્ષ રજુ કરવાનાં કાર્યો રજુ કરી, તેના એક પછી એક નિકાલ કરાવવા માંડ્યા અને બાદશાહે પણ તેનો ગમે તે રીતે નિકાલ જ કરી નાંખવા માંડ્યો.

* પ્રથમના વખતના રાજા બાદશાહોનો સાધારણ નિયમ હતો કે કવિ, પંડિતો અથવા કોઈ પણ કળાધારી તેમને મળવા આવતો તો તેઓ તેની મુલાકાત લેવામાં અને તેની કળાથી પ્રસન્ન થઈ સારી રીતે તેને સંતોષવામાં પોતાનું મહદ્ માન સમજતા હતા. કવિઓની માર્ફત કીર્તિ દેશાન્તરમાં પ્રસિદ્ધ થાય તે સારૂ કવિઓના આવવાની વરદી મળવાથી રાજાઓ તેમને સામા લેવા સારૂ જતા હતા. વળી એટલેથી સંતોષ નહીં માનતાં કેટલાક રાજાઓએ, બાદશાહોએ કવિઓની પાલખીઓ ઉઠાવ્યાના પણ દાખલા મળે છે. જ્યારે આગળના વખતમાં એવો વહીવટ હતો, ત્યારે અત્યારે તો કવિનું નામ સાંભળી હેબકવાનો અને જનાનખાનાં સેવવાનો તથા કવિની વરદીથી દહેશત લાગતી હોય તેવા અનુભવ જોવામાં અને સાંભળવામાં આવે છે ! કેટલાક રાજાઓ તો માત્ર કવિને પોતાને ત્યાં આવેલો જોઈ, તેને રોકી રાખી કંટાળો આપવામાં જ પોતાની કીર્તિની પ્રસિદ્ધિ માની બેસે છે. છેવટ દિવસો ને દિવસો, માસો ને માસો અથવા વર્ષો ને વર્ષો સુધી પણ રોકી રાખી નજીવી રકમ આપી કવિને સંતોષ્યાનું અભિમાન ધરાવે છે. કેટલેક સ્થળે તો રાજાના સેક્રેટરીઓ અથવા એડી કૅમ્પો, પોતે રાજા અને કવિના સંબંધથી બિલકુલ અજ્ઞાન હોવાથી, રાજાને તકલિફ ન પડવા દેવા સારૂ કવિઓ અને રાજાનો ભેટો જ થવા દેતા નથી ! પોતાનાં અથવા પોતાના પૂર્વજોનાં કીર્તિમય કાવ્યો સાંભળવામાં પણ હાલ રાજાઓને તકલિફ પડી જાય છે, તો પછી તેઓ શિકારમાં સિંહને અને રણમાં દુશ્મનોને મારવાની કેવી હિમ્મત ધરાવતા હશે ? છતાં રાજાઓ તો પોતાને ક્ષત્રિય કહેવડાવવાનો દાવો કરે છે, તે નવાઈની વાત છે. (છગનલાલ અમથારામ બ્રહ્મભટ્ટ)

જેમ કોઈ રાજ્યના ન્યાયખાતામાં માત્ર કામોનો નિકાલ જ કરવો, એવું લક્ષ રાખી ન્યાયાધીશો કામોનો ત્વરિત નિકાલ કરી નાંખી કોઇને ન્યાય અને કોઈ કામમાં કોઇને અન્યાય (આંધળીયાં કરી) કરી નાંખે છે, તેમ આપણા બાદશાહ સલામતે પણ આંખો મીંચી કામોનો નિકાલ કરી નાંખવા માંડયો. આ વખતે તેના દિલમાં પોતાથી કોઇને અન્યાય થઈ જશે તેવો ઈશ્વિરી ડર પણ રહ્યો નહીં અને તે કાર્ય પૂર્ણ થયું.

આમ દરબારી કામકાજ તમામ પૂર્ણ થયું, એટલે બાદશાહે અત્યાર સુધી પોતાનો વખત જે વિચારમાં ગુમાવ્યો હતો, તેને લગતો એક અદ્ભુત અને દરબારીઓના સહજ ખ્યાલમાં પણ નહીં આવે તેવો પ્રસંગ દરબારીઓ આગળ રજુ કરતાં પૂછ્યું કે:-"યારો! તુમ ખાન ઉમરાવ લોગ સબ ઈસ બખ્ત દરબારમેં હાજિર હો. મેરેકોં ઐસા બિચાર હુવા હૈ કિ યે મુસલમાની બાદશાહત હો કરકેં બી ખાનોંકી ગિનતિ સિત્તેરકી ઔર હિન્દુ ઉમરાવોંકી ગિનતિ બોહોતરકી પહિલેસેં ચલી આતી હૈ, ઈસકા ક્યા કારણ હોગા? મેરે ખ્યાલ મુવાફિક તો ઈસ મુસલમાની બાદશાહતમેં મુસલમાનોંકી ગિનતિ જિયાદા હોની જરૂરત થી. ફીર ઐસા રિવાજ કિસ કારનસેં પડ ગયા હોગા?"

તમામ ખાન ઉમરાવો પ્રથમ તો આ બાદશાહના, ખ્યાલમાં નાહ તેવા પ્રશ્નથી વિચારમાં જ પડી ગયા, પરંતુ પાછળથી કેટલાક ખાન ઉમરાવોએ જવાબ આપ્યો કે:—

"ખુદાવિંદ! યે રિવાજ બહુતસેં બખતસેં ઇસ તરહ ચલા હી આયા હૈ; ઈસકા કિસી બી બખત પ્રસંગ નિકાલકેં કોઇ બી બાદશાહકે સમયમેં કુછ બાતચિત નહીં હુવા હૈ. ફીર હમ લોગ આપ ખુદાવિંદસેં ક્યા જવાબ દેવેં? હમકો બી તો ઉસકા કુછ માયના માલુમ નહીં હૈ."

બાદશાહ:-"નહીં, નહીં, ઇસ તરહ તુમ લોગ, મૈંને આજકે દરબારમેં જો બાત શુરૂ કી હૈ, ઉસકો ઉડા મત ડાલો. મૈં ઇસ બાતકો સચ્ચ સમઝના ચહાતા હું; ઇસિસેં આપ લોગ બિચાર કરકેં મેરેકો ઇસકા માયના પેશ કરો."

બાદશાહનાં આવાં આગ્રહયુક્ત વચનો સાંભળી અંતર્વેદ જીલ્લાનો સુબો મીર ખાનઝા ખાન જે આ વખતે દરબારમાં હાજર હતો, તેણે પોતાના હાથ જોડી બાદશાહને વિનંતિ કરતાં કહેવા માંડયું કે: 'ખુદાવિંદ! મેરે સુણનેમેં ઇસકા માયના ઐસા આગે આયા હૈ કિ, હિન્દુ લોગ અપણુંસેં દો બાતુંમેં બઢકેં હૈં, ઔર ઇસહી કારનસેં

આગેકી બાદશાહતોંમેં ખાનોંસેં ઇન હિન્દુ ઉમરાવોંકી સંખ્યા દોકી બઢાકે રક્ખી ગઇ હૈ."

બાદશાહઃ—"મીર ! વો દો બાતું કૌનસી હૈ, વો ભી તો તુમ મેરેકો સુનાઓ. મેરેકો ઇસકો સમઝનેકી બોહોત ઇન્તઝારી હૈ."

ખાનઝાં૦—"ખુદાવિંદ ! વો દોનું બાતેં ખુલ્લી હી હૈં; ઔર વહ યહ હૈ કિ (૧) હિન્દુ લોગ અપના સિર ધડસેં અલગ હોયે બાદ લડતે હૈં, (૨) ઔર જબ ધડ ઇનકા ગિરજાતા હૈ તો ફીર ઇનકી ઔરતેં ઇનકે સાથ સતી હો કરકેં જીન્દિ મર જાતી હૈં, ઔર ઇસ તરહ હિન્દુ લોગ અપનેસેં દો બાતુંમેં બઢકે હૈં."

બાદશાહઃ—"મીર ! તુમ જો કહતે હો, વો હિન્દુ લોગ કર સકતે હૈં, ઐસી તુમારી બરાબર ખાત્રી હૈ ?"

ખાનઝાં૦—"ખુદાવિંદ ! બરાબર ખાત્રીભી હૈ ઔર મૈં હિમ્મતસેં કહ સકતા હું."

બાદશાહઃ—"જબ તુમ જો દો બાત બોલતે હો, વો દો બાતેં મેરેકો દિખાકેં ખાત્રી કરવાઓ, અગર નહિં તો તુમકો જાનસેં માર દીયે જાઁયગે. ઔર તુમારા સબ અશબાબ શાહી હવાલ કિયા જાયગા."

ખાનઝા ખાન બાદશાહનું કહેવું સાંભળી વિચારમાં પડી ગયો, અને તેને તો 'નમાજ પડતાં મસ્જીદ કોટે વળગી,' એવું થયું ! તે તેના મન સાથે વિચાર કરવા લાગ્યો કે, "આ બાદશાહનું કેવું અઘટિત કાર્ય કહેવાય કે પ્રથમ તે પૂછે છે અને પછી જવાબ મળતાં આમ નકામો હઠ કરી હેરાન કરે છે ? આવી રીતે તે કોઇ હિન્દુ મરવા તૈયાર થાય ? અને તેની ઓરત પણ સતિ થઇ કંઇ મરવા તૈયાર થાય ?"

આમ વિચાર કરી તે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો કે, "ખેર, જે થઇ તે થઇ. હવે હિમ્મત હારવાથી આ બાદશાહ કંઇ તેની હઠ છોડવાનો નથી. ચ્હાય તો, 'અર્થં સાધયામિ યા દેહં પાતયામિ,' જે થાય તે ખરૂં. પણ હવે તો હિમ્મત રાખી પ્રથમની માફક જવાબ આપું." આવા નિશ્ચય ઉપર આવી તેણે બાદશાહને જણાવ્યું કેઃ—"ખુદાવિંદ ! એ બાત કુછ બચ્ચોંકે ખેલીશી નહી હૈ, જીસસેં મૈં ખુદાવિંદ ફરમાવે ઉસી બખ્ત દિખા દૂ. યે તો મરનેકા કામ હૈ, ઔર ઐસે મરનેવાલેકી ખોજમેં મેરેકો કમમેં કમ બાર માસકી મુદત લગૈગા. વો ખુદાવિંદસેં મેરેકો મિલની ચાહિયે."

બાદશાહઃ—"ઇસમેં તુમ ઇતની લંબી મુદત કયું માંગતે હો ? ઇતની લંબી મુદત તુમકો મીલ ભી નહિ સકતી હૈ, અગર તુમકો જરૂરત હૈ તો છે માસકી મુદત દી જાતી હૈ. ઉસ મુદતમેં કામ પેશ ન

હુઆ, તૌ શાહી ફરમાનકે મુવાફિક તુમારા જાન લીયા જાયગા. યાદ રખના."

ખાનઝાઃ—"બોહોત અચ્છા, ખુદાવિંદ !"

ખાનઝા ખાનનો જવાબ મળવાથી બાદશાહે દરબાર બરખાસ્ત કરાવ્યો. અન્ય ખાનો અને ઉમરાવો બાદશાહનો દરબાર છોડી ગયા બાદ પોતપોતાના મુકામો તરફ જવા નિકળ્યા અને રસ્તામાં બાદશાહની ઉદ્ધતાઇ અને અન્યાયી પદ્ધતિ માટે તેને ધિક્કાર અને ખાનઝા ખાનની હિમ્મત સારૂ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ બીજું

ગજસિંહજીની મસલત

દોહાઃ—જો નૃપપૈં અધિકાર લે, કરૈ ન પર ઉપકાર;
તૌ તાકે અધિકારમૈં, રહે ન આદિ "અ" કાર.

જે વખતે દરબારમાં ખાનઝા ખાનની બાદશાહે આવી સંકડામણ કરી, તે વખતે જોધપુર મહારાજા ગજસિંહજી બાદશાહના દરબારમાં હાજર હતા. તેમણે આ બધો પ્રસંગ જોયો અને તેથી તેમના મનમાં બાદશાહના આવા વર્તન સારૂ દ્વેષ થઇ આવવા ઉપરાંત તેઓ એવો વિચાર પણ કરવા લાગ્યા કે, "બિચારા મીર સાહેબને માત્ર ક્ષત્રિયોની સત્ય હકિકત જાહેર કરતાં આવી રીતે આફતમાં આવવું પડયું; છતાં જો ક્ષત્રિયો તરફથી તેને યોગ્ય રીતની મદદ આપવામાં ન આવે તો ક્ષત્રિયોની કેટલી બધી હલકાશ કહેવાય?" આમ વિચારમાં ને વિચારમાં તેઓ પોતાના મુકામ ઉપર આવ્યા. આવીને તુરત તેમણે સાંજના વખતે તમામ ઉમરાવોને પોતાના મુકામે આવવાનાં આમંત્રણો કહેવડાવ્યાં, અને સાથે મીર ખાનઝા ખાનને પણ આમંત્રણ કરવા જણાવ્યું. ચોબદાર આમંત્રણ સારૂ ગયો અને પોતે જમીને આરામ કરવા સારૂ પધાર્યા.

સાંજના પાંચ વાગ્યાના સુમારમાં તમામ ઉમરાવો એક પછી એક મંડળીઓમાં આવવા લાગ્યા. મહારાજાએ તેમનો સારી રીતે સત્કાર કર્યો. આ કાર્ય ચાલતું હતું તે વખતે બહાદુર મીર ખાનઝા ખાન પણ આવ્યા અને તમામ ક્ષત્રિયો તેમનો સત્કાર કરી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા.

આ કાર્ય પૂર્ણ થયું, એટલે વિદ્વાન્ મારવાડી કવિઓએ ક્ષત્રિયોની પ્રશંસાત્મક અને વીરરસમય કવિતાઓ કહી સંભળાવી, ક્ષત્રિયોને પોતાના કાર્યનું ભાન કરાવ્યું. જ્યારે મહારાજાને લાગ્યું કે ક્ષત્રિયો સતેજ

થઈ ગયા છે અને કવિઓનાં વચનોની તેમનાં મગજો ઉપર સારી અસર પણ થઈ છે, ત્યારે તેમણે ઇસારો કરી કવિઓને પોતાનાં કાર્યોથી અટકાવ્યા. કવિઓ પણ પોતાને કરવાનું કાર્ય પૂર્ણપણે થઈ ગયું છે, એમ જાણી આનંદથી બોલતા અટકયા, એટલે મહારાજાએ ક્ષત્રિયોને ઉદ્દેશીને નિચે મુજબ કહેવા માંડયું:–

"આપણ હધળા રાજા લોગ આજરા દરબારમેં હાજર હા, અર આપણ હધળાંરી હજુરમેં, યા મીર ખાનઝા ખાનરી હધળી બાત બાદશાહસું હુઈ. ઈણુમેં મીર સાહબરો કોઇ બાતરો લાભ હો નહીં, પરન્તુ માત્ર રાજપૂતોંરો રાજપૂતપણો મુસલમાનોંસું તેજ હૈ, ઈતરો દિખાવણારા બારતે ઈનોંનેં બાદશાહસું સત્ય હકિકત હી સો કરી, જીસમેં બાદશાહ નાખુશ હુયગૌ. અર ખાનજા મીરકો છે મહિનોંમેં યે હકિકત સત્ય કરને દિખાવણારો કહ્યૌ; અર દિખાવે નહિં તૌ માર દૈનેકી ધમકી દીહૈ. ઈણ બાબતમેં આપણ હધળા ઉમરાવ અઠે હૈં, સો બિચાર કરને કહૌ કિ ઇણ બાબદમેં અપણે ખાનઝા ખાનકોં મદદ કરણી કિ નહીં? આપ બિચારો કિ જો ઇણ બાબતમેં આપણ ખાનઝા ખાનકો મદદ કરૈં નહીં તો, દુનિયામેં અપણી ક્ષત્રિયોંરી ઐઇજત વ્હૈ જાય અર લોગ અપણા બારતે બોલ કરશી કિ, ખાનઝા ખાનને રાજપૂતોંરી બાત કરને બીન મોતસું આપોંરૌ જીવ ગુમાયૌ. ઇસસેં આપણ હધળા યે હધળી બાતોંરો બિચાર કરને મોંનેં કહો કિ, અપણે મીર સાહબસું મદદ કરણી કિ નહીં?"

તમામ ઉમરાવોના મનમાં દરબારમાંથી જ પાદશાહનું વર્તન જોઈ ઉશ્કેરણી તો થઇ આવી જ હતી, પરંતુ પાદશાહને માઠું લગાડવાનું આ કામ આગેવાન થઇને કોણ ઉઠાવે? સહુ મનની વાત મનમાં જ રાખી ગુપચુપ પોતપોતાના મુકામો ઉપર આવ્યા હતા. પરન્તુ તેમને જોધાણનાથ જેવો આગેવાન મળ્યો, એટલે તેઓ પોતાનાં હૃદયોમાં ઉત્પન્ન થયલા ક્રોધને ખાળી શકયા નહીં. તેમણે મહારાજાને જવાબ આપ્યો કે:—

ઉમરાવ:–"હજુર! આપ જોધાણનાથ હો. આપ હમારા હધળાંરા શિરમોડ હૌ, ફીર આપૌંનેં જણરીતસું ઠીક લાગે અણ રીતસું આજ્ઞા ફરમાય દૌ. ઇણ વાતમેં હુજુરસું કુંણ જુદૌ હૈ!"

મહારાજ:–"મોંનેં બહુ આનંદ વ્હૈ હૈ કિ આપ હધળા મોરા બિચારરા સાથ મિલોડયા હે. ક્ષત્રિયોરો કામ હૈ કિ અણ રીતસું ક્ષત્રિય નામનેં લાંચ્છન લગવાવાળા શાહરા બિચાર ઇણના મુંઢામેં રખ દેણા, અર અપણી સત્ય હકિકત કહણેવાળાનેં અપણા જીવોંરા સાટે

સાથ કરણી ચાહિજે. જો ઇણુ તરોં અપણી સત્ય હકિકત કહણેવાલે મીર સાહબને આપણુ મદદ નાં કરૈં, જરાં અપણામેં અર વાણીયાંરા ટાબરોંમેં કાંય તફાવત હૈ? ઇણુસું આપરા બિચાર જાણને મૌંને બહુ આનંદ હુવો હૈ."

વચ્ચે જ ક્ષત્રિયો ઉતાવળ કરી બોલી ઉઠયા કે, "હમારાં વખાણ કરવારો કાંઇ કારણ હૈ નહીં. હમ હધળા તૌ મહારાજ મીર સાહબ-નેં મદદ કરવારા બાસ્તે કાંઈ રસ્તો કઢાડે હૈ વૈ જાણવારા બાસ્તૈ આતુર હૈં, તૌ હમ હધળાંનેં વો રસ્તો બતાવવારી કૃપા ફરમાવૈં."

મહારાજે પણ ક્ષત્રિયોની આટલી બધી ઉત્કંઠા જોઇ, તેથી બીજું બોલવાનું બંધ કરી, મીર ખાનઝા ખાનને કેવી રીતે ક્ષત્રિયોએ મદદ કરવી તે રસ્તો બતાવતાં ઉમરાવોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કેઃ—

મહારાજઃ—"જરાં મોરો બિચાર તૌ ઐડૌ હૈ કિ, આપણુ હધળા મીર સાહબરી સાથમેં રહૈવૈં, અર ઇણાંનેં રજવાડોંમેં જાવારો જણાય દૈં, અર કોઇ રજવાડામૈસું મીર સાહબકો કામ વ્હૈ સકૈ નહીં. અર બાદશાહ કોઇ બાતસું મીર સાહબનેં નુકશાન કરવારો બિચાર કરૈ તૌ આપણુ હધળા મીળને મીર સાહબરી સાથમૈં વૈ જાંય. પરસંગ પડ જાય તૌ બાદશાહરા સામને લડવારા બાસ્તે તયાર વૈ જાંય."

ઉમરાવઃ—"જો બિચાર હુઝુરરૌ હૈ, સોઇ હમારો હધળાંરો હૈ. ઇણુમેં હમ હધળા મહારાજસું અલગ હૈં કોય નહીં."

મહારાજે મીરને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડયું કેઃ "મીર સાહબ! આપરે ગભરાવારો કોઇ કારણ નહીં હૈં. આપનેં બાદશાહસું જો બાત કહી હૈ સો તૌ સત્ય હૈ. આપનેં સત્ય હકિકત પાદશાહસું કહી હૈ, અર ઇણ બાતસૈં આપરો કોઈ લાભ હો નહીં, જીણુસું આપ જૈડા સત્ય કહણે વાળાંરી સાથમેં ભગવાન એકલિંગજી રહશી, અર આપૌંરો કામ પાર પાડશી. હમ હધળા રાજપૂત આપોંરી સાથમેં હૌં. અર બન સકે અતરી મદદ દેવારા બાસ્તે તયાર હૌ. જીણુ આપ રાજપૂતાનારા હધળા રજવાડોમેં ફીર દેખૌ, અર કઠેસું જો આપૌંરો કામ વ્હૈ સકૈ નહીં તૌ ફીરનેં આપ જોધપુર પધારો."

ખાનઝાઃ—"હુઝુર! ખુદા સચ્ચકી સાથમેં રહતા હૈ, વો બાત સચ્ચ હૈ. અગર સચ્ચ ન હોતી તૌ આપલોગોંકે દિલમેં મેરે બાસ્તે ઐશી મહરબાની કહાંસેં હો સકતી? મેરે દિલમેં આપ લોગહીકાહી તૌ ભરોંસા થા, બાકી મૈં યે કામ કરકે પાદશાહકો કૈસે બતા સકતા? જો મૈં બાદ-શાહકે સામને હિમ્મતસેં બાતચિત ભી કર સકું? લેકિન ખુદાતાલા મેરે જૈસોં પર રહમ કરતા હૈ, ઔર આપ જૈસે નેક લોગોંકી મારફત

મદદ દેતા હૈ. આપ સબ ઉમરાવ લોગોંને મેરે બાસ્તે એ જો સાહસ ઉઠાયા હૈ ઉસકે બાસ્તે મૈં આપ સબોંકા ઉપકાર માનતાહું, ઔર ખુદાસેં દુવા માંગતાહું કે વો પાક પરવરદિગાર આપ સબોંકા ભલા કરતા હૈ.

મહારાજઃ—(રાજપૂતોને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા કે) "આપ હધળા અપણી અપણી હરદારીમેં સમાચાર દે દૌ કી મીર સાહબ જઠૈ પધારૈં વઠૈ ઇણારા કાંમમેં મદદ દૈં." (પુનઃ મીર ખાનઝા ખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે) "ખાન સાહબ! આપ અઠૈસું નિકળને સવારમેં હધળાં રજવાડોં ફીર દેખૌ. જો કઠૈસું આપૌરો કામ વ્હૈ સકૈ નહીં, જરાં આપ છેલ્લા જોધપુર પધારો. આપરૈ કોઇ બાતરી ચિંતા કરણી નહી; કામ બણૈ જરાં તૌ ચિંતા હૈ કોય નહીં, અર જો કામ બણ સકૈ નહીં તો જરાં પણ આપરે ચિંતા કરવારી કોઇ જરૂરત હૈ નહીં. એકલિંગજી ભગવાન આપરા સત્યમેં સાહ્ય હોશી."

ખાનઝાઃ—"હુઝુર! મેરેકો રાજપૂત લોગોંકા ભરોંસા હૈ કિ વો લોગ કાલસેંભી ડરતે નહીં હૈ, ફીર મેરે કાયકો ડરના ચાહિએ."

મહારાજઃ—"ખાન સાહબ! જરાં આપરે પધારણૌ વૈતૌ પધારો."

મહારાજની આજ્ઞા થવાથી મીર ઉઠ્યા, તેમને પુનઃ મહારાજે અને અન્ય રાજપૂતોએ તાજીમ આપી અને તેઓ ગયા. તેમના ગયા બાદ મહારાજે પુનઃ રાજાઓને કહ્યું કેઃ—

મહારાજઃ—"દેખૌ, આપ હધળા હૌ, અઠૈહુ આપણ બિચાર કરનૈ જુદા પડ જાંય. મોરૌ બિચાર એડૌ હૈ કિ જો મીર સાહબરૌ કામ રજવાડાંમેંસું નાં બણૈ અર પાદશાહ મીરનૈં મારવારૌ બિચાર કરૈ તો અણ બખત અપણે હધળાંરૈ મીરનૈં બચાવ વારા બાસ્તૈ મીરરા પક્ષમેં રહનૈં પાદશાહરા સાંમૌ હોણૌ પડશી, તૌ હધળાંને અપણૌ અપણૌ લશ્કર બુલાવનૈં અપણા અપણા ઉતારામેં તૈયાર રખણો."

ઉમરાવોઃ—"હુઝુરરૌ ફરમાવણૌ બરાબર હૈ. મીર હિન્દુઓરા બાસ્તે માર્યા જાંય વો બાત તો કોય ઠીક નહીં. અણ બાસ્તે હમ હધળા આપાકી લારમેં રહનૈં બાદશાહરા સામા લડવારા બાસ્તે તયાર હૌં."

× × × ×

આ પ્રમાણે નક્કી કરી સહુ કોઈ વેરાયા. મીર ખાનઝા ખાન પણ પોતાના મુકામે ગયા. નોકરને મુસાફરીની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા કરી. પોતાના ખાનગી ઓરડામાં વિચાર કરતા દિલગીરીભરેલા ચહેરાથી બેઠા.

મીર ખાનઝા ખાન જે ઓરડામાં બેઠા હતા તે ઓરડામાં તેમનાં બેગમ સાહેબા આવ્યાં. તેઓ પતિને દિલગિરીમાં બેઠેલા જોઇ પૂછવા લાગ્યાં કેઃ—

"ખુદાવિંદ ! આજ આપકા દિલ કોઈ બાતકા રંજમેં હૈ, ઐસા આપકે મુખ પરસેં દિખ પડતા હૈ. મહરબાની કરકેં માલુમ દૈકી ખુદાવિંદકા દિલ કિસસેં રંજમેં ગિરફતાર હો રહા હૈ"

ખાનઝાઃ—"અય બેગમ ! આજકે દરબારમેં કોઇ ઐસા મૌકા આ પડા કિ જીસસેં મેરા જીબી તૌ જોખમમેં આ ગિરા હૈ."

બેગમઃ—"ખુદાવિંદ ! ઐસા મૌકા મેરે માલિકકે ઉપર કૈસે ઔર કિસ રીતસેં આ પડા હૈ, વો યે લૌંડીકો કહનેકીભી તૌ મહરબાની કી જાય."

ખાનઝાઃ—"અય બેગમ ! આજકે દરબારમેં બાદશાહસેં, હિન્દુઓકી જગાએં દરબારમેં કાયકો દો જ્યાદા રક્ખી હૈ, ઇસ બાતમેં મૈંનેં બાદશાહસેં કહા કિ (૧) 'હિન્દુ મરે બાદ–શિર પડે બાદ–લડતે હૈં, ઔર (૨) ઇનકે પીછે ઇનકી ઔરતેં સતી હોતી હૈ, યહ દો બાતૌંમેં બઢકેં હોનેસેં ઇનકી દો જગાએ દરબારમેં જિયાદા રક્ખી ગઇ હૈં,' બાદશાહ પૂછકેં ફીર નાખુશ હો ગયે, ઔર મૈંનેં જો કહા સચ કરકેં બતાનેકા ફરમાયા. અગર મેં ના દિખાઉં, તૌ મેરેકો જાનસેં માર દૈનેકા હુકમ કિયા."

બેગમઃ—"ખુદાવિંદ ! યે સબ બાત હુઇ વહાંતક કોઈ હિન્દુ કુછ નહીં બોલા."

ખાનઝાઃ—"અય નાજનિની ! હિન્દુ લોગને ઉસ બખત તૌ કુછ કહા નહીં; લેકિન આજ સ્યામકો જોધપુર મહારાજકે ડેરેમેં સબ હિન્દુ લોગ ઇકઠે હુવે, ઔર મેરેકો બુલવાયા, ઔર મેરેકો સબ રીતસેં મદદ કરનેકા ઔર મેરે જાનપર આવૈ તૌ લડનેકા ભી નક્કી કરકેં મેરેકો હિમ્મત દી હૈ."

બેગમઃ—"માલિક ! તૌ ફીર આપકો રંજ હોનેકા કયા કારન હૈ ? હિન્દુ લોગ અપને બચનસેં પલાનેવાલે નહીં હોતે હૈં, ઇસ બાતકી મેરે માલિકકે દિલમેં ખાત્રી હૈ યા નહીં ?"

ખાનઝાઃ—"હા, મેરેકો ખાત્રી તો હૈ હી, લેકિન બીના કારન પાદશાહ ઐસી બાતૌંમેં હજારૂંન આદમીયોંકો કાયકો કટવા ડાલતા હૈ ? કુછ માલુમ નહીં પડતી ? ઇસસેં મેરેકો રંજ હો રહા હૈ."

બેગમઃ—"ખુદાવિંદ ! જબ અપને આપસેં બાદશાહ ઐસી બેવકુફી કરતા હૈ તૌ ફીર આપકો રંજ કરનેસેં કયા ફાયદા હોગા ? આપ આપકે કામમેં શામિલ હો જાઇએગા."

ખાનઝાઃ—"હાં, મૈં તૌ અબ ઉસમેં કયા કર સકતા હું ? કલ સબેરે યહાંસેં રજવાડોંમેં મુસાફરીકે લીયે ચલા જાઉંગા. અગર કોઈ

ન મીલા તૌ ફીર જોધપુર જાઉંગા. જો હોવે સો સહી. ખુદા મેરી સચ્ચ બાતમેં મેરેકો મદદ કરેગા."

બેગમઃ—"ખુદાવિંદ! ખુદા સચ્ચે કામમેં હરગીઝ મદદ કરતા રહતા હૈં, ઔર સચ્ચે આદમીયોંકો હર બખ્ત હર એક આફતમેંસેં બચા લેતા હૈ."

ખાનઝાઃ—"મેરેકો ભી તૌ હિમ્મત ઔર ખાત્રી હૈ કિ વો પાક પરવરદિગાર મેરે કામમેં મેરેકો અલબત્તાં મદદ કરેગા. અગર જો ઉસકા મેરેકો મદદ કરનેકા બિચાર ન હોતા તૌ મૈંનેં રાજપૂતોંસેં કુછ કહા ભી તૌ નહીં થા; ફીર ઇનકો કયા પડાથા સો વો લોગ મેરે બાસ્તે એસા સાહસ ઉઠાતે?"

બેગમઃ—"અલ્લબત્તાં, ખુદા નેક કામ કરનેવાલોંકોં એક યા દુસરી રીતસેં, એક યા દુસરે આદમીસેં જરૂર મદદ કરતા, ઔર કરવાતા હૈ. ઔર યે આપકા નતીઝા ભી ઉસ બાતકા ખુલાસા દાખલા હૈ."

ખાનઝાઃ—"હાં બસ ચલો અબ સો જાંઇગે. ખુદા જો કરેગા સો સહી. મેં યહાંસેં સબેરમેં નિકલુંગા."

મીર ખાનઝા ખાન સુવાનો વિચાર કરી ઉઠવાની તૈયારીમાં હતા, એવામાં જ નોકરે આવી વરદી આપી કે, 'મુસાફરીમાં જવાનું સહુ સાધન તૈયાર રાખવામાં આવ્યું છે.' મીર સાહેબે પણ નોકરને સવારમાં વેહેલા તૈયાર રહેવાનો હુકમ કર્યો અને પોતે સુવા ચાલ્યા. વિચારમાં ને વિચારમાં રાત્રિનો કેટલોક સમય વ્યતીત થયા બાદ તેઓ નિદ્રાદેવીને વશ થયા.

પ્રકરણ ત્રીજું

નિરાશા પછી આશા

દુહોઃ—બડે બચન પલટૈં નહીં, કહિં નિરબાહે ધીર;
કિયૌ બિભીષન લંકપતિ, પાય વિજય રઘુવીર.

પ્રાતઃકાળ થયો. સૂર્યનારાયણે પૂર્વ દિશાનો દરવાજો સુવર્ણની કુંચીથી ઉઘાડયો. સૂર્યનારાયણના ચોબદાર કુકડાઓ પોતાના માલીકના નામની નેકીઓ પોકારવા લાગ્યા. ઉદય થતાં ક્રોધાવેશમાં આવેલા સૂર્યનારાયણનું વીરરસમય રક્ત વર્ણ શરીર દેખાવા લાગ્યું. નગરમાંથી પણ ઘંટીઓના ઘરર ઘરર અવાજો તથા ભરવાડ વગેરે લોકોનાં ગૃહો તરફથી દહીંમંથન થવાના અવાજો સંભળાવા લાગ્યા. આગ્રા શહેરની મસ્જીદોમાંથી મુલ્લાંઓ લાંબા સ્વરથી ખુદાની બંદગીના પોકાર કરી

લોકોને જાગૃત થઇ પરવરદિગારની બંદગીના કાર્યમાં સહ ભાગીદાર થવા સૂચવવા લાગ્યા. આ વખતે મીર ખાનઝા ખાન જાગ્યા, તેમનાં બેગમ સાહેબ પણ જાગૃત થયાં. નોકરચાકરો પણ જાગૃત થયાં, અને પોતપોતાના કાર્યમાં જોડાયાં. બેગમ સાહેબે પોતાના પતિને સ્નાન કરવા સારૂ ગરમ પાણી તૈયાર કરવા હમામખાનાના નોકરને આજ્ઞા ફરમાવી. તેણે પણ પાણી તૈયાર કરવાના કાર્યમાં પોતાની શક્તિ અજમાવવા માંડી. મીર સાહેબ આ દરમ્યાન દિશામેદાન જઇ આવ્યા, અને હાથપગ ધોઈ દાતણ કર્યા બાદ હમામખાનામાં સ્નાન કરવા સારૂ પધાર્યા. નોકરે પાણી તેમને દિશા જઇ આવતાં દરમ્યાન તૈયારજ રાખ્યું હતું. તેઓ ન્હાવા સારૂ બેઠા, અને નાહી તૈયાર થઇ, પાકપરવરદીગાર ખુદાતાલાની બંદગીના કાર્યમાં જોડાયા. તે કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ નમાજ પઢ્યા. સહુ કાર્ય પૂર્ણ કરી, તૈયાર થયા બાદ, પોતાના માટે વાહન લાવવા નોકરને આજ્ઞા ફરમાવી; નોકરે વાહન–ઘોડો હાજર કર્યો.

મીર સાહેબ પ્રિય બીબી સાહેબ પાસ રજા લેવા સારૂ ગયા. બીબી પણ મીર સાહેબ જેવા સત્યપ્રિય પતિની પત્ની હોવાથી, અને ખુદાતાલા ઉપર તેને પૂર્ણ ભરોંસો હોવાથી મીર સાહેબને આનંદથી રજા આપી.

મીર સાહેબ પરવારી સાથે જરૂર જેટલાં નાણાં લઈ, ઘોડા ઉપર સ્વાર થયા. પોતાની સાથે, પોતાને રજવાડામાં જવાનું હોવાથી આઠ માણસોના નાના રસાલા સાથે, ખુદાતાલાના પવિત્ર નામનું સ્મરણ કરતા ચાલ્યા.

મીર સાહેબ એક પછી એક એમ તમામ નાનાં મોટાં રજવાડામાં ફરી વળ્યા, પરંતુ ખુદ્દ જયપુર–બુન્દી–કોટા–જેસલમીર–બિક[illegible] જેવાં મોટાં મોટાં રાજ્યોમાંથી પણ કોઈ સરદાર તેમનું કામ કરનાર તેમને મળી શકયો નહીં. છેવટ તેઓ મહારાજા ગજસિંહજીના ફરમાન મુજબ જોધપુર જવાના વિચાર ઉપર આવ્યા અને મોડી રાત્રે ફરવા ગયા. આ વખતે તેમની સાથે "ખુદાબક્ષ" કરીને એક હજુરી નોકર હતો. તેણે મીર સાહેબને જોધપુર જવાના વિચાર પર આવેલા જાણી પૂછ્યું કે: "હુઝુર! અબ અપના કહાં જાના હોગા? આગરા જાયગે ઓર ઔર કોઈ જગાપેં જાનેકા બાકી હૈ?"

ખાનઝા:–"ખુદાબક્ષ! મેરા બિચાર તૌ તું આગેસે જાન ચુકા હૈ, ઔર ઇસહી બિચાર મુવાફિક અપન કલ સવેરમેં જોધપુર જાંયગે".

ખુદાબક્ષ:–"માલિક! જબ જયપુર, બુંદી, કોટા જૈસે બડે બડે રાજ ભી અપન લોગ દેખ ચુકે, લેકિન અપના કામ પેશકર સકે

ઐસા કોઈ સરદાર અપનકો મીલા નહીં તો જોધપુરમેંસેં ક્યા ફાયદા ઉઠાયેંગે ?"

ખાનઝાઃ–"ખુદાબક્ષ ! ફાયદા એ ફાયદાકી મેરેકો કુછ ભી માલુમ નહીં હૈ. મેરેકો વહાં જાનેસેં ફાયદા હોગા કી નહીં, ઇસ બાત તો પાક પરવરદિગારકો માલુમ હૈ. લેકિન મહારાજને કહા હૈ ઇસસેં જોધપુર તો જાના હોગા. ફીર ખુદાતાલા જો કરૈ સો સહી હૈ."

ખુદાબક્ષઃ–"હુઝુર ! યે નાહકકી આફત આપને ઉઠાલી. વો રાજપૂત લોગ અપના આપ સમાલ લેતે, ઉસમેં આપકો કાયકો બાદશાહકો જવાબ દેના ભી ચાહિએ ?"

ખાનઝાઃ–"ખુદાબક્ષ ! તેને તેરી યે સબ ઉમ્ર મેરી સાથમેં નિકાલી હૈ, ફીર ભી તું મેરે સુભાવસેં માહિતગાર નહીં હુવા. દેખ, બાદશાહને જો પૂછા ઉસકા સચ્ચા જવાબ જો દેનેકા થા વોહ મૈંને કહ દીયા. ઉસમેં પાદશાહકી ભી શરમ કાહેકો હોના ચાહિએ ?"

ખુદાબક્ષઃ–"હુઝુર ! લેકિન યે બાદશાહ લોગકા ઘરાના આપ કહાં નહીં જાનતે હો ? યે લોગ સચ્ચ બાતકો કહાં સમઝતે હૈં ? ઇનકો તો જુઠ ભી જુઠ હૈ, ઓર સચ્ચ ભી જુઠ હૈ. ઇનકો દરબારમેં તો હાજી હા કરનેસે ઠીક રહતા હૈ. યે બાતકા તો આપ ખ્યાલ કરના થા."

ખાનઝાઃ–"ખુદાબક્ષ ! મેરી યે જીન્દગીમેં મૈંને કભી હાજીહા નહીં કહાહૈ, ઔર ફીર મેં સચ્ચ બાતમેં બાદશાહકી શર્મસેં હાજીહા કૈસે કરૂં ?"

ખુદાબક્ષઃ–"હુઝુર ! આદમીકો જાનના ચાહિયે કી અપના લાભ બિચાર કરકેં બાત કરના ચાહિએ. ઇસ તરહસેં દિલ્હીકે પાદશાહ જૈસે સત્તાવાલેકે સામને ઉત્તર દેનેસેં યે આફત આકે પડી, ઔર "આવ બલા પકડ ગલા" કી મુવાફિક કામ બન ચૂકા. ઔર આપ સબી રજવાડે ફીરભી ચુકે, લેકિન આપકો મદદ કરનેવાલા કોઇ હિન્દુ મીલા નહીં. ઔર આફત તો આપકે શિર આ લગી."

ખાનઝાઃ–"ખુદાબક્ષ ! દેખ ખુદા નેકીકા બદલા નેકીસેં દેતા હૈ, ઔર મેરેકો ભી ઉસ પાક પરવરદિગારકા ભરોંસા હૈ કિ વો મેરા કામ જરૂર મન્જુર કરેગા. ઔર જોધપુરમેંસેં મેરા કામ હો જાયગા. અગર કામ ન હોગા તૌભી મેરેકો ઉસ પાક પરવરદિગારકા ભરોંસા હૈ કિ વો પાદશાહસેં મેરા કુછ બિગાડવાયગા નહીં."

ખુદાબક્ષઃ–"તૌ હુઝુર ! અપ્પન કલહી તૌ જોધપુર જાનેવાલે હૈં. ફીર દેખેંગે કી કયા હોતા હૈ ?"

ખાનઝાઃ–"હાં, કલ જાના તૌ હૈ હી. ખૈર જો હુવા સો દેખા,

ઔર આગે પાક પરવરદિગાર જો કરેગા સો સબ દેખેંગે. જા, અબ તું ભી સોજા. સવેરેમેં વહેલા ઉઠના પડેગા."

માલિકની આજ્ઞા થવાથી ખુદાબક્ષ સુવાના ઓરડા તરફ ચાલ્યો ગયો. નોકરોને સવારમાં વહેલા જાગૃત થઈ જવાની આજ્ઞા આપી પોતે પણ સુતો.

મીર સાહેબ પણ પોતાના ઓરડામાં એકલા પડવાથી સુઈ ગયા. તેમણે નિદ્રાદેવીની કૃપા યાચવા માંડી, પરન્તુ તેમણે તાત્કાલિક તેમના ઉપર કૃપા કંઈ જ દર્શાવી નહીં, કારણ

નિદ્રા ન આવે હે સખિ! સેજે ત્રણ જણાં;
અતિ સનેહી, બહુ રણાં, જેને માથે વેર ઘણાં.

આ ત્રણ જણના તરફ નિદ્રાદેવી દયા દૃષ્ટિ કરતી નથી. આપણા મીર સાહેબને પણ આજ તે મુજબ જ થયું. જ્યારે નિદ્રાદેવીની કૃપા થવાનાં ચિહ્ન તેમને ન જણાયાં એટલે તેઓ પલંગમાં આળોટતા ઈશ્વરસ્મરણ કરવા લાગ્યા. છેવટ જ્યારે તેમણે ખુદા ઉપર ભરોંસો રાખી ખુદાનો આશ્રય લીધો એટલે નિદ્રાદેવીએ પણ તેમના ઉપર કૃપા દર્શાવવા માંડી. ધીમે ધીમે તેઓ નિદ્રાદેવીના શરણમાં ગયા અને ગાઢ નિદ્રાનો અનુભવ લેવા લાગ્યા. સાધારણ એવો નિયમ છે કે પરમેશ્વર ઉપર પૂર્ણ ભરોંસો રાખનાર તેના ભક્તનું હરકોઇ કઠિન કામ પણ તે સર્વેશ્વર અટકવા દેતો નથી, અને તેની કૃપા થવાથી તેના ભક્તો ઉપર અન્ય સહુ દેવ, દાનવ અને માનવની સહજ જ કૃપા થઈ જાય છે જ.

નિદ્રામાં મીર સાહેબે અને તેમના નોકરવર્ગે રાત્રિ વ્યતીત કરી, પુનઃ નિયમાનુસાર સૂર્યોદયનો સમય થઈ આવ્યો. કાળ કાળનું કાર્ય નિયમાનુસાર કર્યો જ જાય છે, તેમાં કોઈથી કોઈ પણ પ્રકારનું વિઘ્ન કે આડખીલી નાંખી શકાતી જ નથી. તેમ વખત મનુષ્યનાં જરૂરી કામોનો પણ યતકિંચિત્ વિચાર પણ કંઇ થોડો જ કરે છે? તેને અત્યારે આપણા મીર ખાનઝા ખાનની મોડી રાત્રિએ ઉંધ્યા છે તેનો કંઈ ખ્યાલ આવે કે?

કાળ તો પોતાના વહિવટાનુસાર ચાલ્યો જ ગયો. આશરે એક પ્રહર રાત્રિનો સમય બાકી રહ્યો એટલે નગર જનોમાં જાગૃત થવાની ચળવળ પણ થવા લાગી. ભક્તજનો પરમાત્માનાં ભજન કીર્તન ગાવા લાગ્યા. પતિવ્રતા સ્ત્રીઓ પોતાના પતિ જાગૃત થતાં પહેલાં જાગૃત થઈ, નિત્ય કર્મોથી પરવારી, પતિનાં નિત્ય કર્મમાં જરૂરીઆત વસ્તુઓ એકઠી કરવા લાગી. ફૂવડ–કુભાર્યાઓ પોતાનાં બાળકોને પીટી રડાવવા લાગી.

વટેમાર્ગુઓ પોતાના પંથે પડવાની તૈયારીઓના કોલાહલ કરવા લાગ્યા. આ બધી નગરની ખટપટથી હમ્મેશાં જ વહેલા જાગૃત થનાર આપણા મીર સાહેબ કંઈ રાત્રે થોડા ઊંઘવાના કારણથી અત્યારે પણ ઊંઘે ખરા કે ? ના, તે તો ચહાય વહેલા ઊંઘે કે મોડા ઊંઘે તો પણ પ્રાતઃકાળમાં તો વહેલા જ હમ્મેશ ઉઠતા. આજે પણ તે જ નિયમાનુસાર વહેલા ઉઠ્યા. નોકરોનો તપાસ કર્યો તો તેઓ તો જાગૃત થઇ પોતપોતાના કાર્યમાં ગુંથાયા જ હતા. મીર સાહેબ પણ દિશાએ જઇ આવી દાતણપાણીથી પરવારી ન્હાયા અને ખુદાતાલાની બંદગી તથા નિમાજ પઢી. નોકર કાવો તથા નાસ્તો લાવ્યો, તેને ઇન્સાફ આપી ઘોડા પર સવાર થઇ પોતાના નાનાશા રસાલા સહ જોધપુરના રસ્તે પડ્યા.

× × × ×

બરોબર મધ્યાહ્ન સમયે મારવાડ માંહેના એક નગરના પાદરે પડાવ નાંખ્યો. મારવાડ ઉપર જાણે છાયાં ધરાવતો ન હોય, તેવી રીતે તપતા સૂર્યનો તાપ સહન નહીં થઇ શકવાથી મીરે આરામ લેવા વિચાર કર્યો. પોતાની સાથેના માણસો પૈકી એક માણસને બજારમાં કંઇ નાસ્તો લેવા મોકલ્યો. તે માણસ નાસ્તો લઇને આવે ત્યાં સુધી પોતે આરામ લેવા સારૂ, જે વૃક્ષના નીચે મુકામ કર્યો હતો તે વૃક્ષ નીચે ધાસીયો બિછાવરાવી સુતા. બજારમાં ગયેલો માણસ પણ નાસ્તો લઇને આવ્યો. તેણે મીર સાહેબને જગાડ્યા. તેઓએ જાગૃત થઇ, મોં હાથ પગ સાફ કરી, નિમાજ પઢી લીધા અને પછી સહુ મંડળી નાસ્તા સારૂ બેસી ગઇ. વાતોમાં ને વાતોમાં અને મુસાફરીની થકાવટ અને ભૂખને લઇને નાસ્તાને પૂરો કરી નાંખ્યો. પછી અગ્નિ તૈયાર કરી હોકો ભરી એક નોકરે મીર સાહેબ સમક્ષ રજુ કર્યો. મીર સાહેબ હોકો પીવાના કાર્યમાં પડ્યા, અને અનુક્રમે એક પછી એકના પાસે હોકો બે ચાર વખત ફરી વળ્યો: એટલામાં મીર સાહેબે પાછી મુસાફરીની તૈયારી કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી, વાહનો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં, અને મીર સાહેબ પણ ઘોડા ઉપર સ્વાર થયા. સહુ નોકરો પણ પોતપોતાના ઘોડાઓ ઉપર સ્વાર થઈ ગયા. પુનઃ આ રસાલો જોધપુરના પંથે પડયો. જોધપુર નગર થોડે દૂર બાકી રહ્યું, એટલે એક માણસને વરદી પોહાચાડવા સારૂ દોડાવવામાં આવ્યો અને બાકી રસાલો ધીમે ધીમે ચાલ્યો.

પેલા માણુસે રાજમેહેલનાં માણસો સાથે મીર ખાનઝા ખાન આવે છે તે સમાચાર મહારાજા ગજસિંહજીને પહોંચડાવ્યા, કારણ કે ગજસિંહજી નોકરી પૂર્ણ થઇ ગયાથી જોધપુરમાં આવી ગયા હતા. મહારાજાએ મેહેલની પાસે જ તેમના મુકામનો બંદોબસ્ત કરવા આજ્ઞા

ફરમાવી. તમામ સગવડ થઈ ગઈ એટલે પેલો માણસ પુનઃ મીર સાહેબને વરદી આપવા સારૂ ચાલ્યો ગયો. તેણે વરદી આપી અને મીર સાહેબને લઇને કિલ્લા ઉપર આવ્યો. કિલ્લાના પ્રથમ દરવાજા આગળ મહારાજાના ફરમાનથી દિવાન વિગેરે મોટા મોટા અધિકારીઓ તેમને લેવા સામા આવી ઉભા હતા. તેમને મળી તેમની સાથે પોતાના મુકામ માટે તૈયાર રાખવામાં આવેલા મેહેલમાં તેઓ ગયા. તેમને પોતાના મુકામે આવી ગયા બાદ અધિકારીઓ મહારાજાને વરદી આપી, પોતપોતાના મુકામે ગયા.

મીર સાહેબ કપડાં ઉતારી, મુસાફરીથી કંટાળેલા હોવાથી અને પુષ્કળ પસીનો તથા થાકી ગયલા હોવાથી નહાયા. પછી જમવાની રાહ જોવા લાગ્યા. કેટલોક વખત સુધી પોતાના હોકા સાથે તેમણે વાતચીત કરવામાં, હોકો પીવામાં વખત કહાડયો. એટલે જમવાની તૈયારીની વરદી આવી અને જમવા બેઠા. જમી રહી પોતે નિદ્રાદેવીને વશ થઇ રાત્રિ વ્યતીત કરવા સારૂ પથારીમાં ગયા. આમતેમ આળોટતાં તથા હુકકાના ગરૂડાટ કરતાં આજે તો મીર સાહેબને વહેલી નિદ્રા આવી ગઇ. તેમના નિદ્રાવશ થયા બાદ તેમના નોકરો પણ નિદ્રાદેવીનું આરાધન કરતા પથારીમાં પડયા.

મીર સાહેબે નાનકડા રસાલા સાથે જોધપુરના એક રાજ્યમહેલમાં રાત્રિ વ્યતીત કરી. રાજમેહેલના દરવાનોએ પોતાના છેલ્લા પ્રહરના પહેરા બદલાવવાના પોકાર કર્યા. ચોઘડીઆં વાગવા લાગ્યાં, દેવમન્દિરની અંદર દેવોને જાગૃત કરવા સારૂ પુજારીઓ ઘંટના નાદ કરવા લાગ્યા. રાત્રિનું તિમિર નાશ થયું અને ઝાંખો ઝાંખો અરૂણ દેવનો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. આ સમયે એક પછી એક મીર સાહેબના નોકરો જાગૃત થવા લાગ્યા, અને જાગૃત થઇ પોતપોતાના કાર્યમાં જોડાવા લાગ્યા. એટલે છેવટે મીર સાહેબ પણ જાગૃત થયા. તેમણે જાગૃત થઇ હોકો પીધો. ત્યાર બાદ દિશામેદાન જઇ આવ્યા, દાતણ વિગેરે કર્યું, પછી ન્હાઇ લીધું, અને ન્હાઇને નિમાજ પઢી પોતાની બેઠક ઉપર આવી બેઠા. નિત્યના નિયમ અનુસાર ગરમાગરમ કાવો આવ્યો તેને ઇન્સાફ આપ્યો; અને પછી નાસ્તો આવ્યો તેને ઇન્સાફ આપ્યો. બાદ નિશ્ચિંત થઇ, પ્રાતઃકર્મીય કાર્યથી પરવારી બેઠા. એટલે મહારાજા તરફથી વરદી આવી કે મીર સાહેબને મહારાજા બોલાવે છે, તેથી પોતે કપડાં પહેરી હથિયારથી સજ્જ થઇ, પોતાના સાથે એક ચોપદાર અને બે બીજા માણસોને લઈ મહારાજની મુલાકાત સારૂ ચાલ્યા.

મહારાજને મીર ખાનઝા ખાન આવ્યાની વરદી મળી, એટલે

તેઓ મીરને લેવા સારૂ પોતાના ઓરડાના દ્વાર સુધી સામા ગયા. મીરને લઇ આવીને પોતાના પાસે તેમને આસન આપ્યું, પછી તેમના કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ત્યાર બાદ તેમના કાર્ય સંબંધી પૂછપરછ કરવાની શરૂ કરવા માંડી, અને મહારાજે તેમને પૂછ્યું કે: 'મીર સાહબ! આપ કઠે કઠે પીર આયે? અર કાંઇ હુવૌ વેતૌ મૌનેં જણાવૌ."

ખાનઝાઃ–"હુજુર! મેં આપકો કયા સમાચાર દેઉં? મેંતો આપકે ફરમાન મુવાફિક સબ રજવાડોંમેં ઘુમ આયા, લેકિન કોઈ જગાસે મેરા કામ કરનેવાલા સરદાર મેરેકો મીલા નહીં."

મહારાજઃ–"મીર સાહબ! આપને થોડે રોજ રૂકાવી વૈ જાય તૌ કાંઇ હરકત હે? તુમ આયા હો ઇણ બાતકી સરદારોંનેં માલુમ હે કોય નહીં, જીણસું મેં આજ હથળા સરદારોરા પાસ હલકારા ભેજ્યોં હૈં, અર વૈ આ જાંય તૌ પીછું દરબાર કરશોં."

ખાનઝાઃ—"મેરેકો કયા હરજા હે? મેરે તૌ એહી કામ હૈ. આપકા ફરમાન હોવેગા વહાંતક રૂક જાઉંગા."

મહારાજે મીરનું કહેવું સાંભળી તુરત દિવાનને તાબાના તમામ સરદારોને બોલાવવા સારુ તરત જ લખાણો મોકલવા આજ્ઞા ફરમાવી.

દિવાને મહારાજની આજ્ઞા મુજબ તમામ સરદારોને હુકમ લખ્યા, અને દૂતોની માર્ફત મોકલાવ્યા. જેમ જેમ સરદારોને હુકમ પહોંચતા ગયા તેમ તેમ જેમની જેમની જાગીરો નજીક હતી તે કેટલાક વેહેલા અને જેમની જાગીરો દૂર હતી તેઓ પણ જેમ જેમ હુકમ પહોંચતા ગયા તેમ તેમ બબ્બે ત્રણ ત્રણ દિવસમાં જોધપુરમાં આવી પહોંચ્યા.

પછી સરદારો બધા આવ્યાની મહારાજને જાણ કરવામાં આવી. બીજે દિવસે સવારમાં દરબાર ભરવા મહારાજે હુકમ ફરમાવ્યો.

પ્રકરણ ચોથું

તોગાજીએ બીડું ઉઠાવ્યું

દોહાઃ--કાછદ્રઢા, કર બરસણા, મન ચંગા, મુખ મિઠ્ઠ;
રણસૂરા, જગવલ્લભા, સો મૈં બિરલા દિઠ્ઠ.

આજે સવારમાં દરબાર ભરાવાનો હોવાથી, સહુ રાઠોડ સરદારો સવારમાં વહેલા જ અપોઢ્યા–જાગૃત થયા. દિશા જંગલ જઇ આવી પોતાના નિત્યનિયમોથી પરવારી તૈયાર થઇ ગયા. આજે સૂર્યવંશના

ઉત્પાદક ભગવાન્ સૂર્ય પણ જાણે પોતાનાં કાર્યોથી વહેલા પરવારી પોતાના દુશ્મનોનો નાશ કરવાની ખુશાલીમાં આવી જલ્દિથી કામ કરતા હોય તેમ જણાયું, અને જોતજોતાંમાં રાઠોડોને દરબારમાં જવાનો વખત થઈ ગયો. એક પછી એક સરદારો રાજભુવનમાં કિલ્લા ઉપર આવવા લાગ્યા અને થોડા જ સમયમાં દરબાર, દરબારની મિસાલ મુજબ જામી ગયો.

દરબાર બરાબર ભરાયો, એટલે મહારાજને વરદી આપવામાં આવી, અને તેમણે મીર સાહેબને બોલાવી લાવવા માણસ મોકલ્યો. મીર પણ આજે દરબાર થવાનું જાણતા હતા, તેથી તૈયાર થઇને જ બેઠા હતા. આવનાર માણસની સાથે જ ચોબદાર અને એક બીજા માણસને લઇ ચાલ્યા. મહારાજના મહેલમાં તેઓ આવી પહોંચ્યા. મહારાજ, તેમ વરદી મળવાથી મીર સાહેબને સામા લેવા સારૂ મહેલના દરવાજા સુધી આવ્યા અને મીર સાહેબને લઇને દરબાર તરફ ચાલ્યા.

રાજમહેલમાં દરબાર ભરવાના ઓરડામાં જ આજે દરબાર ભરાયલો હતો, તેથી મહારાજ જલ્દીથી દરબારમાં આવી પહોંચ્યા. મહારાજ આવ્યા, એટલે તમામ દરબારમાં હાજર રહેલા સરદારો અને અમલદારો ઉભા થયા. મહારાજ આવી આસને બિરાજ્યા અને પોતાના આસન પાસે જ મીર સાહેબના માટે બેઠક રખાવવામાં આવી હતી, તેના ઉપર મીરને બેસવા આજ્ઞા ફરમાવી. મહારાજ અને મીર બેઠા બાદ અન્ય રાજપૂતો પણ પોતપોતાના આસને બેઠા.

મહારાજના બેઠા બાદ વિદ્વાન્ મારવાડી કવિઓએ રાજપૂતોને પોતાનાં કાર્યોનું લક્ષ આપનાર વીરરસમય કાવ્યો કહી સંભળાવ્યાં.

બાદ નાચના કાર્યમાં અને ગાવાના કાર્યમાં નિપુણ એવી મારવાડી વારાંગનાઓ કોકિલના રવને લજ્જિત કરે એવા સુંદર સૂરથી નાચ સાથે ગાવા લાગી.

આ કાર્ય બાદ દરબારમાં કસુંબા આવ્યા. પ્રથમ રાજકવિને કસુંબો અપાયો; બાદ મહારાજને અને અન્ય દરબારીઓને પણ ક્રમવાર કસુંબા અપાવા લાગ્યા.

કસુંબાનું કામ પૂર્ણ થયું ત્યારે તો રાજપૂતોમાં જૂદા જ પ્રકારનું ચૈતન્ય દેખાવા લાગ્યું. તેઓ કસુંબાના તૌરમાં ખુશમિજાજી દેખાવા લાગ્યા, એટલે મહારાજાએ કહેવાની શરૂઆત કરી:—"આપ હધળા જાંણો હો કિ, યા મીર સાહબ ખાનઝા ખાન હિન્દુઓંરા બાસ્તે બાદશાહસું વિવાદમેં પડનેં જીવરા જોખમમેં આયગા હૈં. મીરસાહબ હધળાં રજ-વાડોંમેં ફીરનૈં અઠૈ મ્હારા કન્નાસું આયા હૈં. જઠૈ જઠૈ મીરસાહબ ગયા

અઠે અઠેસું નારાજ હુવા, ઔર ઈણુંરો કામ કર સકે ઐડો કોઇ રાજપૂત ઇણૌંને મિલ્યો નહીં, જરાં આપ અઠે આયા હૈં. આપ જાંણો હો કિ મૈં મીર સાહબને અઠે આવવારો કહ્યો હો સો આપોંરા ભરોંસાસું કહ્યો હો, માત્ર મોરા ભરૂંસાસું કિયો હો કોય નહીં. આપોંરા ભરૂંસાસું તો હમ જોધપુરરા રાજા હથળો કર સકોં હોં. જોધપુર રજવાડોંમેં નરસમંદ્ર કહ્યો જાય હૈ, અર નરસમંદ્રમેં આપ જેડા નરોંરૂપ જળ ભર્યોડો હૈ. ફીર જો દુસરાં રજવાડોંમેંસું જણતરોંસું મીર સાહબનેં ઉત્તર મીલગૌ અણ તરોંસું અઠેસું વૈઝાય, જરાં તો જોધપુરરો નરસમંદ્ર નાઁવ મીટ જાય, અર ક્ષત્રિયોંરો ક્ષત્રિવટ આજસું કલંકિત વૈ જાય. આપ હધળા જાંણો હો કિ આપણુ હધળાંને એક દિન મરણો તો હૈ, ફીર ઈણુ રીતસું અનાયાસ મિલગૌ હુવૌ, ક્ષત્રિયોંરા બારતે પ્રશંસાવાળો પ્રસંગ હાથ લાગ્યૌ ગુમાવે? અડૌ કુંણુ ક્ષત્રિ વૈશી ઇણુ બારતે મોંનેં કહી સહ બાતૌંરો બિચાર કરને જો શુદ્ધ રાજપૂત–જીણુરી ઐડી ખામી હોવૈ કિઃ આપરૌ શિર ઉતાર દિયા બાદ આપ લઢશી, અર આપેંરી લારમેં આપેંરોં ઠકરાળાં સતી હોશી. વૈ સરદાર યા બીડો ફિરાયો જાય હૈ; સો ઉઠાય તે ક્ષત્રિયેંરા બારતૈ જોખમમેં આય પડ્યોળા મીર સાહબનેં મદદ કરો. આજ બીડો ઉઠાયનેં મરવારા બારતે જો તયાર નહીં હોશી, વો ફીર અમર રહણારા નહીં હૈં, ઇણુ બાતરો પણ આપ બિચાર કરણો." (ચોબદારને ઉદ્દેશીને કહેતાં તેમણે જણાવ્યું કે) "ચોબદાર! બીડો ફીરાવો."

મહારાજનું કહેવું પૂર્ણ થયું, એટલે ચોબદાર બીડું લઇને ફરવા લાગ્યો, અને કહેવા લાગ્યો કે, "ઠાકરાં! હજુર ફરમાયા ઇણુ હધળી બાતૌંરો બિચાર કરને બીડો ઉઠાવો. બીડો ઉઠાવશી જીણોંરો નામ અમર વ્હૈ જાશી, મીર સાહબરી બાત રહશી, અર ક્ષાત્રવટ રહશી. કોઇ તો બિચાર કરનેં બીડો ઉઠાવવા સારૂ ખડા હો જાઓ."

પરંતુ કોણુ ઉઠે? આ તો સહુ જાણે મૂર્તિઓ દરબારમાં લાવીને ગોઠવી હોય તેમ જ થઇ ગયા હતા. કારણુ મરવું, મર્યા પછી લડવું અને પછી સ્ત્રી સતી થાય, એવો જેના મનથી ભરોંસો હોય તેવો જ માણુસ ઉઠેને? સહુ વિચારમાં પડ્યા અને જેમ કહેવત છે કે 'મન જાણે પાપ અને મા જાણે બાપ', એમ થઇ ગયું અને બીડું પણ એક વખત ચોબદાર તમામ દરબારમાં ફેરવી રહ્યો, પણ કોઇની પણ બીડું ઉઠાવવાની હિમ્મત ચાલી નહીં. એટલે ચોબદાર બીડું લઇ મહારાજ પાસે આવી ઉભો રહ્યો.

મહારાજે પુનઃ બીડું ફેરવવા ચોબદારને આજ્ઞા ફરમાવી અને

પોતે કહેવા લાગ્યા: "હરદારોં ! આપમેંસું કોઇ બીડો તો ઉઠાવો, કોય નહીં, પર ઉંચો શિર કરને બીડારા સામને દીખ સકો ક્યું નહીં ? કાંઇ યા બીડારી આપોંરા ઉપર છાયા પડ ગી હૈ ? જરા ઉંચૌ તૌ દેખૌ, અર કુછ ક્ષાત્રવટરૌ બિચાર ભી તૌ કરો."

ચોબદાર બીજી વખત પણ ફરી વળ્યો. પણ કોઇએ બીડું ઉઠાવ્યું નહીં, એટલે પુનઃ ચોબદાર આવીને મહારાજના સિંહાસન પાસે ઉભો રહ્યો. એટલે મહારાજે ફરીને–ત્રીજી વખત–બીડું ફેરવવા આજ્ઞા કરી.

ચોબદાર ચાલ્યો એટલે પુનઃ મહારાજે કહેવા માંડ્યું કે: "ઠાકરાં ! આપ દેખૌ હૌ કિ યા બીડો તિસરી બખત ફીરૈહૈ. જરાં યા તિસરી બખતરો બીડો આપૌંમૌંસું કોય ઉઠાવૈ નહીં તૌ તૌ જોધપુરરૌ સમંદપણો મીટ જાય, અર ક્ષત્રીયું કહાવણોભી નકામો વૈ જાશી. તૌ કુછ બિચાર કરને કોય ઉઠાવૌ; અર જો યણ બખત આપોંમોંસું કોય બીડો ઉઠાવશો નહીં તો તો ફીર મીર સાહબરો કાંમ કરવારો મારા માથે આવશી. અર મૈં કરશૌં, ફીર આપૌંરા જેડા હરદાર જોધપુરમેં વૈ કી નાંવૈ વો સરખો જ હૈ."

ચોપદાર આ વખતે દરેક સરદાર આગળ ઉભો રહેતો ધીમો ધીમો ચાલ્યો જાય છે. પણ આ તો પાષાણુની મૂર્તિઓ જ થઇ પડેલા સરદારો હતા. મૂર્તિઓ કંઇ બોલતી કે હાલતી ચાલતી હશે ? આ બધું દૃશ્ય જોઇને મહારાજના મનમાં તો ક્રોધનો પાર રહ્યો નહીં, પણ હજુ ચોબદારને પોતાના સિંહાસન પાસે આવવાને વાર હતી, તેથી ક્રોધને દબાવી શાન્ત થઇ બેસી રહ્યા.

જ્યારે ચોબદાર ફરતો ફરતો છેવટ આવ્યો ત્યારે એક ગામનો "તોગાજી" નામનો રાઠોડ ઠાકોર–આપણી વાર્તાનો નાયક—બેઠો હતો, તે ધીમેથી આસનેથી ઉઠયો, અને મહારાજના સામા હાથ જોડયા. એટલે મહારાજે તેને પૂછ્યું: "ક્યું તોગા ! થૈં કીણ બાસ્તે ખડા હુવા હો ?"

તોગાજી:—"અન્નદાતાર, હિન્દવાસુર, જોધાણનાથ, મોનેં ખાત્રી હૈ કિ, મૈં મોરો શિર કાટને લડ શકશોં તો ખરો, પરન્તુ મોરો લગ્ન હુવો કોય નહિ. જીણસું મોરે પીછું સતી હોવણવાલી કોય નહીં હૈ ? શિર ઉતારને લડવારા બાસ્તે મૈં યા બીડો ઉઠાવુંહું."

આમ કહી તોગાએ બીડું ઉઠાવી લીધું અને તોગાજીએ બીડું ઉઠાવ્યું એટલે તો અન્ય પ્રથમ મૂર્તિઓ બની બેઠેલા સરદારો માંહોમાંહે એકબીજાના સામું જોતા અંદર અંદર તોગાજીની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. મહારાજે પણ પ્રશંસા કરી:

મહારાજ:–'રંગ હૈ, થોનેં ઝાઝા રંગ હૈ. તોગા થૈં આજ ડુબ જાતી

રજવટરો રખોપો કીયો. થારા જેડા ઠાકરાંસું મેં અર રાઠોડવંશ દીપ ઉઠે હૈ. તોગા થાંનેં ઝાઝા રંગ હૈ, કિ જીણુ બખત થારાસું બડાબડા હરદાર નીચું મુંડુ કરને બેઠ ગયા, અણુ બખત થેં યા બીડો ઉઠાયનેં રજવટરો રખોપો કિયો."

તોગાજી:–"અન્નદાતાર! અણુમેં મૈં કાંઇ કિયો હૈ? યા શિર તૌ હજુરરા બાસ્તેજ હૈ, ફીર હજુર ફરમાવૈ અણુ બખત હજુરરા કામમેં નાં આવૈ, જરાં એડા શિરરો કાંઇ કામ હૈ?"

મીર ખાનઝા ખાન પોતાનું અર્ધું કાર્ય પૂર્ણ થયું જાણી પોતાના મન સાથે આનંદ માનવા લાગ્યા. એટલામાં મહારાજે બીજું બીડુ ફેરવવા ચોબદારને આજ્ઞા ફરમાવી. ચોબદાર બીડુ લઇ નિકળ્યો એટલે મહારાજે સરદારોને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડયું કે:–"હરદારોં! તોગાજી જેડા બહાદુર ઠાકરને અપણી દિકરી દેવારા બાસ્તે કુણ સરદાર ભાગ્યવાન હોવણારો ચાહે હૈ? તોગા જેડો જમાઇ મિળણો એ તો બડા ભાગ્યરી બાત હૈ. જીણુસું જીણુરા ધરમેં ઉમ્મર લાયક કુંવરી વૈ, અર વૈ તોગારી પીછું સતી હોશી એડી જીણોંરા મનમેં ખાત્રી વૈ, વૈ સરદાર યા બીડો ઉઠાવો. ઇણુ લગનરો દો બાજુરો ખરચ રાજસું મીલ જાશી. અર હધળો બંદોબસ્ત રાજસું કિયો જાશી."

ચોબદાર બીડુ લઇ ચાલ્યો ને ફરતાં ફરતાં એક બાજુ એક ભાટી ઠાકોર બેઠો હતો, તેણે તે બીડુ ઉઠાવ્યું. તેના ઘરમાં ૧૪ વરસની ઉમ્મરની પુત્રી હતી. મહારાજે તેની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કે:–

"રંગ હૈ, ભાટીયોંનેં રંગ હૈ. સતી હોણો વો તો ભટીયાંણુરાં કુળરો રિવાજ હૈ. હરદારોં! થેં અપણી ઠકરાતમેં અબાર પધારને લગનરી તૈયારી કરો. અર સરસામાનરા બાસ્તે અઠૈસું ગાડાં ભરાયનેં ભેજોં હાં." (તોગાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે) "તોગા! થેં અઠે રહ જાઓ, થારી જાન અઠૈસું ચુંઢસી." (સહુ સરદારોને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે) "હરદારોં! થારામાંસું કોઇને ઠકરાતમેં જાવણો મતી. થારે સધળોંને તોગાજીરી જાનમાં આણો પડશી."

મીરને પણુ જાનનું આમંત્રણુ કર્યું.

મહારાજા ગજાસિંહે આ પ્રમાણે સહુને હુકમો ફરમાવ્યા. બાદ રાજ-પુરોહિતને બોલાવી લગ્નની તિથિ નક્કી કરાવી અને ભટ્ટી સરદારને લગ્નની તિથિ આપી વિદાય કર્યા. મહારાજે દરબાર બરખાસ્ત કરાવ્યો અને સરદારો પણુ તોગાજીની અને ભટ્ટી સરદારની પ્રશંસા કરતા પોતાનાં સ્થળો તરફ ચાલ્યા. મહારાજે તોગાજીને પોતાના પાસે રાજમહેલમાં રાખવા હુકમ કર્યો, અને પોતાના રાજકુંવર માફક તોગાજીને રાખવા લાગ્યા.

પ્રકરણ પાંચમું

ભટીયાણીજી

સોરઠાઃ—ભટ્ટી કુળરી રીત, એ અનાદસું આવતી;
કરણ કુળરી કીત, ભટીયાંણી હોવે સતી.

સવારના દરબારનું કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ એક પ્રહર દિ વહી ગયા પછી, ભટ્ટી સરદાર પોતાની ઠકરાતના ગામ ઉપર જવા હુકમ થવાથી દરબારમાંથી નિકળી પોતાના મુકામે આવ્યો. ત્યાં જમવાનું તૈયાર જ હતું એટલે જમી લીધું, અને થોડો વખત આરામ લેવાનો વિચાર કરી આરામ લેવા સારૂ પથારીમાં પડ્યો અને નોકરોને તૈયારી કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી, નિકળવાના વખતે પોતાને જાગૃત કરવા પણ જણાવ્યું.

માલિકના સુતા પછી નોકરો પોતપોતાના કાર્યમાં લાગી ગયા. તમામ તૈયારીઓ પૂર્ણ કરી વાહનો પણ તૈયાર થઇ ગયાં. આ બધા કામકાજમાં નિદાન આખા દિવસના અઢીથી ત્રણ પ્રહર જેટલો વખત તો અહિં જ વીતી ગયો. નોકરોએ જાગૃત કરવાથી ઠાકોર જાગૃત થયા અને મોં સાફ કરી, પોતાની ઠકરાતના ગામ તરફ જવા નોકરો સાથે પંથે પડ્યા.

સન્ધ્યા સમય થયો છે. પશુઓ જંગલમાંથી પોતપોતાના માલિકોને ત્યાં કેટલોક સમય થયાં આવી ગયાં છે. પક્ષિયો પણ પોતપોતાના માળાઓમાં કેટલાક કોલાહલ બાદ પેશી ગયાં; તેને પણ કેટલોક વખત વહી ગયો છે.

સન્ધ્યા સમય વ્યતીત થયા બાદ, ભટ્ટી સરદારનાં ઠકરાળાં તથા તેમનાં પુત્રી, બન્ને માદીકરી પોતાની હવેલીના છજામાં ઉભાં ઉભાં સન્ધ્યાસૌન્દર્ય નિરીક્ષણ કરે છે, અને વાતો કરતાં હતાં કેઃ "હજુરનેં ઇણ બખત જોધપુરમેં ગયાં ઘણા દિવસ વ્હૈગા, પર પધાર્યાં કોય નહીં, અર કુછ સમંચાર આયા નહીં. ઇણ બખત તૌ હજુરને પધાર્યે બહુ દિવસ વ્હૈગા. ઇણ બખત કોઇ જીગપેં લડાઇ હૈ કોય નહીં કિ, જીણસું રૂકવારો કારણ વ્હૈ."

આવી રીતે આ બન્ને માદીકરી છજામાં ઉભાં ઉભાં વાર્તા કરે છે, એટલામાં પુત્રીની દૃષ્ટિએ દૂરથી પોતાના પિતા જેવો ઘોડેસ્વાર આવતો દેખાયો, તેથી પોતાની પવિત્ર માતાને કહેવા લાગી કેઃ "માજી! દેખૌ તૌ મોરે પિતાજીસો કોઇ ઘોડેશ્વાર આવૈહૈ."

ઠકરાળાંઃ–"કઠૈસું થોંનેં દીખૈ હૈ? મોંનેં તૌ દીખ પડૈ કોય નહીં." અને તેને ન દેખાય તે સ્વાભાવિક જ હતું, કારણ તેનું ચિત્ત તો પો-

તાના પ્રિય પતિના વિચારોમાં જ લુબ્ધ હતું, એટલે તેને આજુબાજુનું ભાન ક્યાંથી જ હોય.

પુત્રીઃ—(જે બાજુ તેણે ઘોડેશ્વાર જોયો હતો તે બાજુ આંગળી બતાવીને પોતાની પ્રિય માતાને કહેવા લાગી કે) "દેખો, વો આવે હૈં."

ઠકરાળાંઃ—"હાં, બરાબર હૈ, મૈંને પણ હજુરરા જીસા દીખ પડે હૈં."

ઠાકોર કેટલાક છેટા સુધી તો નિમકહલાલ નોકરો સાથે વાતચિત કરતા ચાલ્યા આવ્યા, પણ પછી તેઓ ઘેર વેહેલા પહોંચવા સારૂ એકલા જ પોતાના ઘોડાને ઉતાવળો ચલાવી આગળ ચાલ્યા.

ઠાકોર એકલા પડ્યા એટલે તેમના મનમાં પુત્રી સતી થશે કે કેમ ? તે સંબંધી અનેક પ્રકારના વિચાર થવા લાગ્યા. ઘડીકમાં તેમનું હૃદય "સતી થશે" એમ અને વળી પાછા ઘડીકમાં "ના, ના, તેને પૂછ્યા સિવાય મેં બીડુ ઉઠાવ્યું છે તેથી કદાચ ના પણ પાડે" એમ વિચારો આવવા લાગ્યા.

વિચારના વમળમાં ને વમળમાં તેમનો ઘોડો ઝપાટાબંધ પોતાના ગામ નજીક આવી લાગ્યો. કારણ તેને કંઈ વિચાર કરવાના તો હતા જ નહીં, તેને તો સીધા જ ઘર તરફ ચાલ્યા જવાનું હતું.

માદીકરી બંને તો પોતપોતાના પતિ તથા પિતાને આવવાની ઉત્કંઠામાં વિચારવમળમાં ગોથાં ખાતાં હતાં. તે અરસામાં પોતાના વિચાર-વમળમાં ગોથાં ખાતા ખાતા ઠાકોર ડહેલીના દરવાજા પાસે ઘોડા સાથે આવ્યા અને ઘોડાના ડાબલાના ખખડાટથી જ નોકરચાકરો 'કોઇ ઘોડેશ્વાર આવે છે' એમ માની સતેજ તો થયા જ હતા, પરંતુ જ્યારે ઘોડો ડહેલીના દરવાજા પાસે આવ્યો અને હણહણ્યો ત્યારે ઘોડાના અવાજ ઉપરથી તેઓ પોતાના માલિકના ઘોડાને ઓળખી 'ઠાકર સાહેબ પધાર્યા' એમ માની બહાર ગયા અને ઠાકર સાહેબને ઓળ-ખ્યા. ઘણા દિવસે પોતાના માલિકનું રાજમાંથી પધારવું થયલું હોવાથી તેમના આનંદનો પાર રહ્યો નહીં, અને તેમનામાંના એક નોકરે જઇ ઘોડાને પકડ્યો, એટલે ઠાકર ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યા. ઠાકોર જે વખતે ઘોડા ઉપરથી ઉતર્યા તે વખતે તેમનો પગ ઉલટાવતાં પગની પીંડી ઘોડાના કાઠડા સાથે અથડાઇ. આ બધું દૃશ્ય ડહેલીના છજા ઉપર ઉભાં ઉભાં ઠાકોરના આવવાની વાતચિત કરનાર માદીકરી પણ જોઇ રહ્યાં હતાં. તેમાં ઠાકોરની પાસે આવી ઉભેલા તેમના નોકરો તથા તેમની દીકરીને તો આ પગના અથડાવાથી કંઈ આશ્ચર્ય લાગ્યું નહીં, બલ્કે તેમના મનમાં તો કોઇ પણ પ્રકારની કલ્પના સરખી પણ ઉત્પન્ન થઇ શકી નહી. પણ ઠકરાળાંના મનમાં તે સંબંધી અનેક તર્કવિતર્કો

ઉત્પન્ન થયા અને તેઓના મનમાં ખાત્રી થઇ કે ઠાકોરના મનમાં કોઇ પણ પ્રકારની ચિંતા લાગી ગઇ છે કે, જેથી આજે ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરતાં તેમનો પગ કાઠા સાથે અથડાયો.

ઠાકોરે ઘોડા ઉપરથી ઉતરી બધા નોકરોને તેમના અને તેમના ઘરના કુશળ સમાચાર પૂછી, પછી પોતાના ઘરના પણ કુશળ સમાચાર પુછયા, અને સહુ બાજુના કુશળ સમાચાર મેળવી ઠાકોર ડહેલીમાં જવા સારૂ ચાલ્યા.

ઠાકોરની આ વાતચિતમાં જેટલો સમય લાગ્યો તેટલા સમયમાં પાછળ રહેલો તેમનો નાનકડો રસાલો પણ ડહેલી પાસે આવી પોહો-ચ્યો, અને તેઓ પણ પોતપોતાનાં વાહનોને ઠેકાણે પહોંચાડવામાં તથા ચીજ ભાવની વ્યવસ્થા કરવામાં રોકાઈ ગયા.

ઠાકોર ડહેલીમાં આવવા સારૂ ચાલ્યા, એટલે છજામાં ઉભાં રહેલાં માદીકરી પણ પોતાની ઉભા રહેવાની જગા છોડી, પોતાના પતિ–પિતાને લેવા સારૂ ડહેલીના મેડાના દાદર સુધી સામાં આવ્યાં. તેઓ દાદરે પોહોચ્યાં, એટલે ઠાકોર પણ દાદર ઉપર આવ્યા અને અહીં આગળ સર્વેનો ભેટો થયો. ભેટો થતાં જ, જેના માટે ઠાકોરે જોધપુર મહારાજ ગજસિંહજીના દરબારમાં બીડું ઉઠાવ્યું છે, જેને માત્ર થોડા દિવસ પછી જ વીર તોગાજી સાથે પરણાવવી છે અને પરણ્યા પછી તુરત જ જેને સતી થવાનું છે, એવી પોતાની લાડકવાયી એકની એક પુત્રી ઠાકોરને બાઝી પડી. બન્નેનાં કમળ સરખાં નિર્મલ નેત્રોમાંથી હર્ષનાં વારિનું વહન થવા લાગ્યું.

પુત્રી પોતાના પ્રિય પિતાની છાતીથી છૂટી પડી એટલે, ઠક-રાળાં આગળ અને તેમના પાછળ આ પિતાપુત્રી એ રીતે તેમના બેઠકના ખાનગી મુકામમાં ગયાં. અહીં આવી ઠાકોરે ઠકરાળાંને તથા પ્રિય પુત્રીને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા. ઠકરાળાંએ કુશળ સમાચાર આ-પતાં ઠાકોરને જણાવ્યું કેઃ "અન્નદાતાર! આપ અતરા બધા દિન જોધ-પુરમાં રહ્યા, જરાંઇ હમારા તરફ કોઇ જાતરા આપરી કુશળતારા સમાચાર ભેજ્યા કાંઇ નહીં, યે કાંઇ કારણ હૈ?"

ઠાકોરઃ—"ઠકરાળાં! આપ જાણો હૈ કિ મેં કતરા રોજ તો મહા-રાજરી લારમેં આગરા હૌ. અર આગરાસું આયે મોંને ૪–૮ દિન હુવા હોશી ને મેં અઠે આયો હું. આગરાસું તૌ મેં આપોને ખબર દૈ સકું કોય નહીં, પરન્તુ જોધપુર આયા પીછું મૌંને ખબર નાં દીયી વો મોટી ચૂક હો ગઇ. પર મોરા મનમેં આજ ઘર જાશોં, કલ ઘર જાશોં, યોં વિચાર હૈ, જીણસું ખબર દેવારૈ મોંને સાંભર્યો કોય નહીં.

ઠકરાળાંઃ—"અન્નદાતાર ! દુસરી સબ બાત રહણ દો. મોરા મનમેં એક ભારી ચિંતા વ્હે ગઇ હૈ. અણુનો ખુલાસૌ મોંને કર દો. એ ચિંતા યે હૈકિ હર બખત મોરા માલિક જીણુ બખત ઘોડા ઉપરસું ઉતરતા હા અણુ બખત તો મોરા માલિકરો પગ કાઠાસું એક હાથ ઉંચો હોનૈં બહાર નિકળ જાતો હો, અર આજ મોરા હઝુરરો પગ ઘોડા ઉપરસું ઉતરતાં કાઠારી સાથમેં કીં કારણુસું ઠોકરાય ગૌ ? કાંઇ મોરા અન્નદાતારજીરા મનમેં કાંઇ ચિંતાને આવને વાસો કિયો હૈ ? મોરા અન્નદાતારજીરો પગ ઠોકરાયગૌ વો મેં છજામેં ખડી હી અઠૈસું દેખ લિયો, અર દેખને મોનેં ચિંતા હુઇગી.

ઠાકોરઃ—"ઠકરાળાં ! મોંનેં એક ચિંતા ભારી લગ ગઇ હૈ. અર વો ચિંતા મોંનેં મોરે આપસું બુલાય લી હૈ. અણુમેં કોઈરો દોષ નહીં હૈ."

ઠકરાળાંઃ—"એડી ચિંતા આપોંરા મનમેં કીણુ તરોંસું હોઇ ગઇ ? અર આપોંને ચિંતાને કણુ રીતસું બોલાઇ, વો મોને ફરમાવવારી કૃપા હોશી ?"

ઠાકોરઃ—"ઠકરાળાં ! આપનેં કહ્યા બીના ચલ શકે કોય નહીં; આપરી મદદસું તો હધળો કામ વ્હે સકે છું હૈ, ફીર આપોંસું કહવામેં કાંઇ હરજ હૈં."

પછી ઠાકોરે ઠકરાળાંને બાદશાહ શાહજહાઁનના દરબારમાં આગ્રામાં બનેલી તમામ હકિકત કહી અને પછી મહારાજ ગજસિંહજીના દરબારમાં જોધપુરમાં બનેલી તમામ હકિકત કહી, અને પછી પૂછવા લાગ્યા કે, "મોરા મનમેં એડી ચિંતા હુઇ, કે મોને આપોંને આપણી બેટીને પૂછ્યા વગર યે કાંમ કિયોડો હૈ, જીણુસું બેટી તોગાજીરા વાંસે સતી હોશી કિ નહિ ? ઇણુ બાતરી મોંનેં ચિંતા વ્હે રહી હૈ."

ઠકરાળાંઃ—"અન્નદાતાર ! અણુમેં ચિંતા કાંઇ હૈ ? આપ શુદ્ધ ક્ષત્રિય હો અર મેં શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી હું. ઇણુમેં કોઇ બાતરી શંકા હૈ નહી. ફીર આપણસું ઉત્પન્ન હુઇ યે બેટી તોગાજીરી લારમેં સતી હોવૈ, અણુમેં આપોંરા મનમેં શંકા લેવણા જેડો કાંઇ પણ હૈ ? આપરા મનમેં કોઇ બાતરી શંકા મતી ધરૌ."

આ વખતે બેટી પણ પાસે જ હતી, અને તેણે પોતાનાં પૂજ્ય માતાપિતા વચ્ચે થયલી તમામ વાતચિત સાંભળી હતી. તે પણ હવે શાંત બેસી રહી શકી નહીં અને તેણે પોતાના પિતાને ખાત્રી આપતાં જણાવ્યું કેઃ 'પિતાજી ! મેં શુદ્ધ ભટ્ટી ક્ષત્રિસું ઉત્પન્ન હુઇ, ક્ષત્રિયાણી હું, અર ભટીયાંણીઆરૌ સતી હોવણુરો રિવાજ હૈ. યા બાત હધળાં રજવાડોમાં જાણીતી હૈ. ફીર મેં સતી હોઉં અણુમેં કાંઇ નવાઇરી બાત

હે ! મૈં જરૂર સતી હોશૌં. મોરાં ધન્ય ભાગ્ય કિ મોરાસુ મોરાં માતા-પિતા ઉજળાં વ્હે જાંય. યા સમૌ મોંનૈ અણુચિંતવ્યૌ મિળગૌ હૈ, જીણુમેં-સું મૈં પાછી પડ જાઉં તૌ માનૈં અર મોરાં માતાપિતાનૈ લજાવ દૂં. અર એડો કામ ભટીયાંણુંસું બનૈ કોય નહીં. મોંને આપરો અર મોરાં માજીરો મલાજો તોડને યે હઘળી બાતરી જાણુસું મોરા ઉપર કૃપા કરવારી મોરી બિનંતી હૈ. આપ અર મોરાં માજીશા મોરા ઉપર ખફા મત હૌશૌ."

ઠાકોર:—"બેટી ! થાનૈં ઝાઝા રંગ હૈ. થૈં મારો અર થારા મુંસાળ પક્ષરૌ પખૌ ઉજાળ્યો. થારા જેડી સાક્ષાત્ જગદંબાજીસી પુત્રી જીણનાં પૂરાં પૂન્ય વ્હે અઠૈજ પૈદા હોય હૈ. ઘરઘર એડી–થારા જીસી-પવિત્ર પુત્રીઓં ઉત્પન્ન હોવૈ કોય નહીં !"

ઠાકોરે પોતાની પવિત્ર પુત્રીની પ્રશંસા કરી બન્ને બાજુનું લગ્નનું ખર્ચ મહારાજે ઉઠાવવાનું, અને તોગાજીને મહારાજે પોતાની પાસે રાજમહેલમાં રાખ્યાની, અને જાન પણ જોધપુરના તમામ સરદારો અને મીર ખાનઝા ખાન સાથે જોધપુરથી આવવાનું જણાવ્યું. વળી લગ્નનો દિવસ પણ જણાવ્યો.

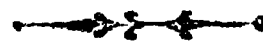
ઠકરાળાંએ ટાટ લાવી ઠાકોર પાસે રજુ કર્યો. ઠાકોરે પણ રસ્તા-ની મુસાફરીને લઇને ભૂખ સારી પેઠે લાગેલી હતી તેથી, તેમ જ હવે મનમાંથી ચિંતા પણ ગઈ હતી તેથી, બરોબર નિશ્ચિતતાથી પોતાના ટાટને ઇન્સાફ આપ્યો.

રાત્રે સહુ સુઇ ગયાં. ઠાકોરને રસ્તામાં તો અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક થતા હતા. પોતાની ડેલી પાસે ઘોડો આવ્યો ત્યાં સુધી પણ આજુબાજુ શું થાય છે, અથવા પોતે કેટલા દૂર આવ્યા છે, તેનું પણ ભાન નહોતું. પણ હવે તો તેમના મનમાં તેવા કંઇ તર્કવિતર્કો હતા નહીં; તે તર્ક તો ઠકરાળાં અને પોતાની પવિત્ર પુત્રીના વચન સાથે જ પલાયનમ: કરી ગયેલ હતા. તેથી નિશ્ચિત નિદ્રાના આનંદમય સુખનો અનુભવ લેવા માંડ્યા. ઠકરાણાં પણ પોતાના પતિના પગ તળાંસતાં તળાંસતાં પતિના નિદ્રાવશ થયા બાદ નિદ્રાદેવીને આધીન થયાં.

પુત્રી પોતાના સુવાના ઓરડામાં ગઇ અને પથારીમાં ઉંઘવાના માટે ઘણા પ્રયાસો કર્યા, છતાં તેને તો આજની રાત્રિ કંઇ અલૌકિક આનંદમય લાગી અને આનંદના વિચારોમાં તેને કેટલોક સમય સુધી ઉંઘ આવી નહીં. છેવટ તેણે શ્રીહરિના ગુણ ગાતાં પોતાના ભાગ્યની પ્રશંસા કરવા લાગી કે, "ઓહો મોરો ભાગ્ય કેડૌ બળવાન, કિ જીણુસું મોંનૈં વીર તોગાજી જૈડૌ પતિ મળશી, કિ જો હઝારૂંન લાખુંન આદમી-યોંરા બીચમેં અપણો શિર ઉતારશી, અર મોરૈ ઐડા વીર પતિરી

લારમેં સતી હોવારો શુભ પ્રસંગ હોશી. જો મૈં સુખસું મરતી તૌ મોંનેં અણુ દુનિયાંમેં કુણુ ઓળખતો, અર મેરા સતી હોવાસું તૌ મોંનેં અર મેરાં માતા પિતાજીનેં આખી દુનિયાંરાં મનખ ઓળખશી. હે ભગવાન થારી અકળ માયા હૈ! થારો કૃત્ય કોય જાંણુ શકે નહીં. મેરા યા વિચાર તરોં મેરો કાળ થેં પુરો કર દીજો. મેં થારા શરણુમેં હું."

આમ જ્યારે વિચારમાં અને શ્રીહરિના સ્મરણુમાં પવિત્ર ભટ્ટીપુત્રી પોતાનો વખત વ્યતીત કરતી, ત્યારે નિદ્રાદેવીને તેના તે પવિત્ર કાર્યમાં ખલલ પહોંચાડવાની ઇચ્છા થઇ આવી અને તેથી પોતાની સહાય સાથે તેના ઉપર ચઢાઈ કરી. અંતે પવિત્ર ભટ્ટીપુત્રીના વિચારો અને નિદ્રાદેવીના યુદ્ધ ચાલ્યા બાદ, નિદ્રાદેવીએ વિચારો ઉપર વિજય મેળવ્યો અને ભટ્ટીપુત્રીને પોતાને વશ કરી લીધી, અર્થાત્ હવે તે પણુ આનંદમય નિદ્રાનું સુખ ભોગવવા લાગી.

પ્રકરણુ છઠ્ઠું

લગ્નની તૈયારી

દોહા:—સમય ન ચૂકે ચતુર નર, કહત કવિ જન કૂક;
ચતુરનકે ખટકત હિયે, સમયચૂકકી હૂક.

પ્રાતઃકાળનો સમય આવી પોહોંચ્યો. રાત્રિ આનંદમય નિદ્રાના સુખમાં વ્યતીત કરી, અને રાત્રિ કેવી રીતે વ્યતીત થઇ તેની પણુ ભટ્ટી સરદારને કંઇ જ ખબર પડી નહીં. સૂર્ય નારાયણુના ચોબદાર કુકડા પોકાર કરીને લોકોને ઉપદેશ કરવા લાગ્યા કેઃ—

કયું બલિહારી કુકડા! બડી ફજરરી બ્હાર,
ચેત અચેતા માનવી, ભજી લીયો કિરતાર;
ભજી લીયો કિરતાર, પિયાણુા ટુકડા,
કેશર હરિચિતાર, કહે યું કુકડા.

આવી રીતે કુકડા મનુષ્યોને પ્રાતઃકાળમાં વહેલા ઉઠવાનો તથા વહેલા ઉઠીને ઇશ્વરસ્મરણુ કરવાનું કહેવા લાગ્યા. તેમના ઉપદેશથી દેવમંદિરોના પૂજારીઓ જાગૃત થઇ, દેવોને જાગૃત કરવા સારૂ ઘંટના નાદ કરવા લાગ્યા. અને તે સાંભળવાથી કેટલીક ગૃહકાર્યમાં ઉત્સુકતા ધરાવનાર પતિપરાયણુ સ્ત્રીઓ જાગૃત થઇ પોતાના ગૃહકાર્યમાં જોડાઈ ગઈ. કોઇ અગ્નિ પ્રકટ કરી પોતાના પતિને જાગૃત થતાં પહેલાં તેના માટે પાણી ગરમ કરવાના કામે લાગી. કોઇ પોતાનાં ઢોરોને દોહી પતિને સારૂ દુધ ગરમ કરી રાખવાના કાર્યમાં જોડાઈ

અને કોઈ પોતાનાં પ્રિય બાળકો, જે માતાના પોતાની પાસેથી ઉઠ-વાથી જાગૃત થયાં હતાં, તેમને ગૃહકાર્યોમાં ડખલ ન થાય તે સારૂ પુનઃ ઉંઘાડવાના કાર્યમાં જોડાઈ અને કેટલીક ઘંટી ફેરવવાના કાર્યમાં લાગી ગઈ.

વળી પતિત્રાસક–કુવડો પણ પોતાનાં બાળકો, તેમને કુકડાના ઉપદેશથી જાણે કંઈ સમઝયાં હોય અને પોતાની માતાને ઉંઘમાંથી જાગૃત કરવા સારૂજ જાગૃત થયાં હોય તેમ જાગૃત થઈ રૂદન કરવા લાગ્યાં. તેમની આ બાળકાળ માતાઓ પોતાની ઉંઘને ખલલ પોહોંચે તે સારૂ આ બિચારાં નિર્દોષ અને સત્ય ઉપદેશ કરનાર બાળકોને પતિઓના ના કહેવા છતાં પણ માર મારી પુનઃ ઉંઘાડવા સારૂ રૂદન કરાવવા લાગી. ભરવાડ લોકો પણ પોતાના "નેહડા" માં ગાયો, બકરાં, ઘેટાં વિગેરે દૂધાળાં ઢોરોને દોહવા સારૂ કોલાહલ મચાવી રહ્યા, અને તેમના કુબાઓમાં તેમની સ્ત્રીઓ વહેલી ઉઠી આગલા દિવસના દહીંનું મંથન કરવા સારૂ મચી ગયેલી હોવાથી જાણે ભાદરવા મહિનામાં ઉંડો વરસાદ ગર્જના કરી રહ્યો હોય તેમ "ધમ ધમ" ના અવાજ કરી રહી હતી. પ્રાતઃકાળ થવાથી કુકડાઓના ઉપદેશથી પક્ષીઓ પણ પોત-પોતાના માળાઓ ત્યાગી બહાર નિકળી કોલાહલ મચાવવા લાગ્યાં અને આ બધા કોલાહલથી આપણા ભટ્ટી સરદારના ગૃહમાં પણ શાન્તિ હવે કયાંથી ટકી શકે ? તેમનાં ગૃહમાં દાસદાસીઓ જાગૃત થઈ પોતપોતાના કાર્યમાં જોડાઈ ગયાં. પતિપરાયણ ઠકરાળાં પણ પતિની ઉંઘમાં ખલલ ન પહોંચે તેવી રીતે પથારીમાંથી જાગૃત થઇ ઓરડામાંથી કોઇ પણ પ્રકારનો ખડખડાટ અવાજ કર્યા વગર બહાર નિકળ્યાં અને પતિને માટે ગરમ જળ કરવાની તાકિદ કરી તથા દૂધ ગરમ કરાવ્યું, અને દેવસેવામાં જોઇતાં સાધનોની તૈયારીના કાર્યમાં જોડાયાં.

આ દરમ્યાન આપણા ઠાકોર સાહેબ પણ જાગૃત થયા, અને હોકો તૈયાર કરી નોકર લાવ્યો, તેને બરાબર ઇન્સાફ આપી, નોકર પાસે લોટો ઉંચકાવી, હાથમાં હોકો લઇ દિશાએ જવા સારૂ ચાલ્યા. તેઓને દિશાએ જવાના સ્થળ ઉપર નોકર લોટો મૂકી આવી, ઠાકોરના હાથમાંથી હોકો લઇ છેટે જઇ પુંઠ ફેરવી ઉભો રહ્યો, અને ઠાકોર દિશાએ જવા સારૂ ગયા. તેઓ દિશાએ જઇ ઉઠી આવ્યા, ખોંખારો કરવાથી નોકરે આવી હોકો આપ્યો, અને પોતાના માલિક પાસેથી લોટો લઇ સાથે સાથે ચાલ્યો. આવી રીતે પ્રાતઃકાળનું એક કાર્ય આટોપી હાથ પગ ધોઈ, દાતણ કરવાના કાર્યમાં જોડાયા અને તે કાર્ય પણ પૂર્ણ કર્યું. બાદ સ્નાન કરવા સારૂ પધાર્યા અને સ્નાન કર્યા બાદ દેવસેવાના કાર્યમાં તેઓ જોડાયા, અને ભગવાન્ એકલિંગજીની સારી

પેઠે સેવા કરી, આરતી પણ કરી રહ્યા અને બહાર આવ્યા. એટલે ઠકરાળાં દૂધનો કટોરો લાવ્યાં. તે તેમણે પ્રિય પતિની પાસે મૂકયો અને ઠાકોરે તે મસાલાદાર દૂધના કટોરાને ઇન્સાફ આપ્યો.

પ્રાતઃકાળનું સર્વ કામ પરવારી નોકરોને બોલાવી, ડેહેલી તથા અન્ય દરબારી મકાનોને ધોળવા સાફસુફ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી. પોતે જાન સારૂ જગા પસંદ કરવા કેટલાક નોકરો અને મજુરો-ને લઇને ગામ બહારના પાદરમાં આવ્યા અને જોધપુરના રસ્તા ઉપર આવેલા એક ખુલ્લા મેદાનમાં જાનને ઉતારો આપવાના વિચાર ઉપર આવી, તે જગા ત્વરિત સાફ કરવા મજુરોને આજ્ઞા ફરમાવી, પોતાના કેટલાક નોકરોને દેખરેખ રાખી કામ કરાવવાનું ફરમાવી ડેહેલી ઉપર આવ્યા.

જોધપુર મહારાજા ગજસિંહજીએ, આગલા દિવસે દરબારમાં ફરમા-વ્યા મુજબ ભટ્ટી સરદારને ત્યાં મોકલવાની વસ્તુઓનાં ગાડાં તે જ દિવસે ભરાવી, તેમને સવારમાં ભટ્ટી સરદારને ત્યાં વેહેલાં પોહોંચી શકાય તેવી રીતે ગાડાં હાંકવા આજ્ઞા ફરમાવી હતી. એટલે ભટ્ટી સર-દાર ઘેર આવી પોતાનાં ઠકરાળાં સાથે વાતચિત કરતા હતા, તે જ અરસામાં જોધપુરથી સરસામાનનાં ગાડાં આવવાના સમાચાર તેમને મળ્યા. તેઓ બહાર આવ્યા, ગાડાં છોડાવી તેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવા સારૂ નોકરોને આજ્ઞા ફરમાવી, ગાડાંવાળાઓને તથા ગાડાં સાથેના માણસોને જમવા વિગેરેનો બંદોબસ્ત કરવા સૂચના કરી, પોતે પુનઃ ઠકરાળાં પાસે આવ્યા.

વખતે તેનું કામ કર્યું અને સાથે સાથે જ ભટ્ટી સરદારના નોકરો-એ તેમનું પણ કામ કર્યું. એક દાસીએ આવી ઠકરાળાંને 'જમવાનું તૈયાર છે' એમ વરદી આપી, એટલે ઠકરાળાંએ ઠાકોર સાહેબને જમવા પધારવા વિનંતિ કરી. ઠાકોર કામમાં ગુંથાયલા હોવાથી અને પોતાને કરવાનાં કામો તાકિદથી કરવાનાં હોવાથી ત્રણ ટાટ પોતાના ઓરડા-માં મંગાવવાની આજ્ઞા કરી. દાસીએ તે મુજબ ત્રણ ટાટ પીરસી લાવીને રજુ કર્યાં. પુત્રીને બોલાવવામાં આવી, અને પુત્રી આવી, એટલે પતિપત્ની અને તેમનાં પવિત્ર પુત્રીએ સાથે બેસી આનંદમય ચિત્તે પોત-પોતાના ટાટને આટોપી નાંખ્યા.

પછી ભટ્ટી સરદાર જમીને જે જગા, જાનને ઉતારો આપવા સારૂ પસંદ કરવામાં આવી હતી ત્યાં ગયા. જગા સાફ થઇ ગયલી હોવાથી જોધપુરથી આવેલા તંબુઓ ત્યાં ઠોકી બેસાડવાનો પ્રબંધ કરાવ્યો અને પછી નોકરો તથા મજુરોને જમવા જવાની આજ્ઞા આપી. ગામના

લોકોમાં ભટ્ટી સરદારની પુત્રીનાં "તોગાજી" સાથે, આપણે ઉપર વર્ણ-વેલા કારણસર લગ્ન થવાનાં છે તે હકિકત પ્રસિદ્ધ થઈ અને તેઓ પુત્રી અને તેનાં માતાપિતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યાં, અને પોતાના સરદારના આનંદમાં ભાગ લેવા સારૂ પોતાનાં ગૃહો લીંપવા, ધોળવા તથા શણગારવા લાગ્યાં. જોતજોતામાં બે ત્રણ દિવસમાં તમામ ગામના લોકોએ પોતપોતાનાં ગૃહો અને ઠાકોરે પોતાનાં તમામ મુકામો લીંપાવી-ધોળાવી-શણગાર્યાં, જાનના માટે તંબુઓ પણ નંખાઈ ગયા.

અહીં ભટ્ટી સરદારના ગામની તૈયારીથી આપણે વાકેફ થયા, એટલે હવે આપણે જોધપુર જવાની જરૂર છે; કારણ કે જોધપુરથી મહારાજા ગજસિંહજી જાન સજી આવવાના છે, અને આપણી વાર્તાનો મુખ્ય નાયક વીરવર તોગો પણ ત્યાં જ છે. આપણે પણ તેના આનંદ-મય લગ્નમાં હિસ્સો લેવો તે આપણી ફરજ છે; માટે પ્રિય વાંચક ! આપ પણ મારી સાથે પધારો, આપણે જોધપુર જઈએ. તેમાં તમને કંઈ ચાલવાની તકલિફ વેઠવાની નથી. એવો સરસ રસ્તો આપણે શોધી કહાડશું, અને તે એ કે મારી સાથે આપના નિર્મળ મનને દોડાવવા આપ આજ્ઞા કરો, એટલે જાણે આપણે જોધપુર નગરમાં પહોંચી ગયા.

પ્રકરણ સાતમું

તોગાજીની જાન

સોરઠા:—રજવટ રાખણ માણ, રખણ માણ મીર ખાનઝા;
ગહણ ભટયાંણી પાણ, તેગાં ધર તોગો ચલ્યો.

પ્રિય વાંચક ! આપણે જોધપુર નગરની પાદર આવી પોહોંચ્યા. પ્રાત:કાળનો સમય છે. એટલે દરવાને પણ આપણા આવતાં પહેલાં દરવાજા ખુલ્લા કરી નાંખ્યા છે. હવે આપણને છુટા છેડે નગરમાં પેસ-વામાં અને મરજીમાં આવે તેમ ઘુમવામાં કોઈ પણ પ્રકારનો અંતરાય નથી. તેમ છે તો પછી ચાલો આપણે સાથે સાથે જ નગરમાં જઈએ અને નગરની શોભા નિહાળીએ.

નગરમાં પાણીયારીઓ ઉજ્જવળ તાંબાપિત્તળનાં વાસણો લઈ કેટ-લીક જળ લેવા સારૂ જતી જણાય છે અને કેટલીક નિર્મળ જળ ભરી આવતી જણાય છે. તેઓ એક બીજાની સાથે શી શી વાતો કરે છે તે પણ આપણ તેમની વાંસે જઈ ગુપ્ત રીતે ચાલો સાંભળીએ. જો કે આવી રીતે છુપાઈને કોઈની ગુપ્ત વાત સાંભળવી તે પણ એક પ્રકાર-નો પરમેશ્વરનો અને તેવી વાત કરનારનો ગુનાહ તો છે, પરન્તુ આપણે

જે વાર્તા સાંભળવાની છે તે વીરવર તોગાજીના સંબંધની હોવાથી તે કંઇ ગુપ્ત વાત નથી. જ્યારે તેમ છે તો આપણને હવે એવી શંકા થાય છે કે આ સ્ત્રીઓની વાતચિત ગુપ્ત જેવી નથી, તો પછી તેઓ ગુપ્ત રીતે વાતચિત કેમ કરે છે ? શું તમો નથી જાણતા કે મારવાડ મલાજા-વાળો દેશ છે ? ત્યાં મલાજો રાખવાની બહુજ પ્રથા છે. કોઈ પુરુષ પોતાનો અવાજ પણ સાંભળી શકે નહીં, તેટલા સારુ ધીમા ધીમા સ્વરથી આ સ્ત્રીઓ વાતચિત કરે છે, તેથી તેઓની વાત ગુપ્ત વાત હશે, એવો ભાસ માત્ર થયો હતો; પરન્તુ સત્ય હકિકત તો આ પ્રમાણે છે. માટે ચાલો તે સ્ત્રીઓ સાથે સાથે કેટલેક દૂર સુધી જઇએ, એટલે તેમના વચ્ચેની વાત પણ સાંભળીશું અને નગરનો પણ કેટલોક ભાગ જોવાશે.

એક સ્ત્રી:–"સખિ! હુંણે હૈ મહારાજને નગર કિશો સુંદર રીતસું શણગાર્યો હૈ ? અપણા કુંવરરા લગનરી જીસી સઘળી ધામધૂમ કી હૈ. અર મહારાજરા મનમેં અર દૂસરે સબ રાઠોડાંરા મનમેં કતરો બધો આનંદ વૈ રહ્યૌ હૈ ? સખિ! અપણો પણ ધન્ય ભાગ્ય હૈ કિ આપણ ઇસા સરદારરાં લગ્ન દેખવારા બાસ્તે ભાગ્યશાળી હોશાં. યે તો દેવ જીસો સરદાર હૈ. ઇણ વના ઐડો કામ–માથો ઉતારને લડવારો કામ કરવારી હિમ્મત કુંણ કર શકે ?"

બીજી સ્ત્રી:–"સખિ! થારો કહણૌ તૌ બરાબર હૈ, પર જીસા તોગાજી હૈં ઇસી તૌ ભટ્ટી સરદારરી બેટી વ્હેશી. દેખને તોગારા પીછું પરણને તરત સતી હોણો, વો કાંઇ જીસી તિસી બાત હૈ ? કુંણ ક્ષત્રિ-યાણી ઐડો કામ કર શકે યું હૈ ?"

પહેલી સ્ત્રી:–"દેખ તો સહી કિ દરબારમેં તો હઘળા બડા બડા સરદાર નીચો મુંખ કરને બૈઠ રહાહા, અર મહારાજરા કહ્યા છતાં પણ બીડારા સામને દેખ શકયા કોય નહીં."

બીજી સ્ત્રી–"અલી! દેખ, એ તૌ હઘળા સુરજવંશી હા, ઇણમેંસું કોઇ પણ કામ કરૈ જરાંઇ હૈં તૌ સુરજવંશી રાઠોડ ? અર દેખ, મહા-રાજરો અર વે મીરરો કાંમ હુવો, મહારાજરે તૌ કામ કરાવવારી જરૂરત હી, અર કામ વ્હૈ જાશી."

આવી રીતે નગરની સ્ત્રીઓ પણ તોગાજીની અને ભટ્ટીયાણીની વાતો કરે છે. જે બાજુથી આપણે રસ્તો વટાવી આવ્યા, એ રસ્તાની બન્ને બાજુએ ધ્વજાઓ રોપવામાં આવેલ છે. તોરણો બાંધેલાં છે તે તો તમોએ પણ જોયાં હશે અને તેથી તમો, મહારાજે આ તોગાના લગ્નમાં કેવો આનંદભર્યો ભાગ લીધો છે, તે સંબંધીના ખ્યાલ ઉપર

આવ્યા હશો. આ બે સ્ત્રીઓ તો આ પાસેની એક શેરીમાં વળી ગઇ અને આપણે હવે એકલા પડ્યા, માટે ચાલો સામે પેલી કમાન દેખાય છે ત્યાં જઇએ.

અહીં એક મુખ્ય રસ્તો હોવાથી કમાન બાંધવામાં આવી છે. કમાનને લાલ–લીલા–પીળા વિગેરે રંગોથી રંગેલી છે. મુખ્ય રસ્તાની બન્ને બાજુ ધ્વજા અને તોરણ બાંધેલાં છે અને કોડીયાં મૂકેલાં જણાય છે અને તેથી એમ અનુમાન થઇ શકે છે કે ગઈ રાત્રે રોશની પણ કરવામાં આવેલી હોવી જોઇએ. આ રસ્તો મુખ્ય હોવાથી ચાલો ત્યારે આપણે પણ તે રસ્તાથી જઇએ કે જેથી રસ્તો ભૂલાય નહીં, અને રસ્તો પણ કિલ્લા તરફ જતો હોવાથી આપણે પણ કિલ્લા તરફ પોહોંચીશું. પણ રસ્તાની બન્ને બાજુ મારી સાથે તમો પણ દૃષ્ટિ કરતા ચાલજો. રસ્તાની બન્ને બાજુની દુકાનો પણ દુકાનદારોએ રંગી છે અને દુકાનના આગળના ખુલ્લા ભાગ–માંડવી–માં અબિલ, ગુલાબ અને કુંકુમના સાથીઆ પુરેલા છે. રસ્તામાં જે જે ઠેકાણે બીજા પેટા રસ્તા આવી મળે છે તે તે સ્થળે કમાનો બાંધવામાં આવી છે. વળી જ્યાં જ્યાં મુખ્ય રસ્તાને બીજો મુખ્ય રસ્તો આવી મળતો હતો, ત્યાં ત્યાં માંડવા બાંધી નીચે હાંડીઓ અને બિલોરીના ગોળા લટકાવવામાં આવ્યા હતા, અને તકતાઓ–દેવતાઓના તથા રણધીર વીર પુરૂષોના–બાંધવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે જોધપુર નગરને શણગારમાં આવ્યું હતું.

આજે વીર "તોગાજી"ની જાન નીકળવાની હોવાથી સ્થળે સ્થળે રાજપૂતોમાં પણ અલૌકિક આનંદ દેખાય છે. સ્થળે સ્થળે રાજપૂતોમાં તોગાજીની જાને જવાની તૈયારીની વાતો થાય છે. આખા નગરમાં મોહોલ્લે મોહોલ્લે, શેરીએ શેરીએ અને ઘેરઘેર તોગાજીનાં બહાદુરીમય કાર્યોનાં વખાણો થતાં જણાય છે. આજે તેઓ લગ્ન કરવા સારૂ પધારવાના છે, તેથી જાને જવા સારૂ અને જાન જોવા જવા સારૂ સહુ કોઈ આપસઆપસમાં વાતો કરતું જણાય છે. ક્ષત્રિય શિરોમણિ મહારાજા ગજસિંહજીની પણ સ્થળે સ્થળે પ્રશંસાઓ થતી સંભળાય છે. લોકો કહેતાં હતાં કે, "ક્ષાત્રવટની આટલી બધી લાગણી બીજા કયા રાજ્યકર્તામાં અત્યારે છે ? જૂઓ તો ખરા, કે જયપુર, બુંદી, કોટા, જેસલમીર જેવાં રાજ્યોમાંથી પણ મીર ખાનઝાનું કંઇ જ કાર્ય ન થયું અને મહારાજાએ ક્ષાત્રવટના રક્ષણ સારૂ તે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું. ધન્ય છે આપણા મહારાજાને ! અને વળી આપણને પણ ધન્ય છે કે આપણા ઉપર આવા વીર શિરોમણિ રાજ્ય કર્તા છે." આ

વાતોની ધૂનમાં અને નગરની શોભા નિહાળવાના રસમાં આપણે છેક કિલ્લા નજીક આવી પોહોંચ્યા છીએ.

જોધપુરની સપાટી કરતાં લગભગ બે 'ત્રણુ માઇલ ઉંચાઇએ ડુંગર ઉપર જોધપુરનો કિલ્લો છે, અને તેમાં ભવ્ય રાજમહેલો આવેલા છે. વળી કિલ્લા ઉપર સુંદર તળાવો છે, અને છેક ઉપર એક બાજુના ખૂણામાં દેવમંદિરો પણ છે. બે મંદિરો એક ચંડીનું અને એક શ્રી રામ ભગવાનનું. એ રીતે તરકસ છે અને બન્ને મંદિરોના મધ્ય ભાગમાં એક નાનકડી તલાવડી છે, જેમાં માત્ર ચોમાસામાં જ ઘણુા ભાગે પાણી રહેતું હશે. કિલ્લા ઉપરની પ્રથમ દોઢીમાં તમામ પ્રકારનાં હથિયારો દરવાજાની બન્ને બાજુના ઓટલાઓ ઉપર લટકાવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં એક બાજુ તલવાર, કટાર, છરા વિગેરે સંખ્યાબંધ છે અને બીજી બાજુ જૂદા જૂદા પ્રકારની બંદુકો નાની મોટી ગોઠવી રાખેલી છે. નગરની સપાટીથી છેક કિલ્લા ઉપર સુધી ધ્વજા તથા તોરણો બાંધેલાં દેખાય છે અને કિલ્લાને સુંદર રીતથી શણગારવામાં આવ્યો છે. હવે ડોઢીની અંદર આપણને જવાની જરૂર દેખાતી નથી; કારણ બન્ને બાજુ રથ, હાથી, ઘોડા, ઊંટ વિગેરે વાહનો તૈયાર કરી ઉભાં રાખેલાં છેઃ તેથી કદાચ દેખાવ જોવા જતાં વાહનો મસ્તીએ ચઢે તો માર ખાવાનો પ્રસંગ થાય, માટે અહિંથી જ અંદર નજર નાંખીએ. કિલ્લાની અંદરનાં તમામ મુકામો તથા રાજમેહેલોને શણગારવામાં આવ્યા છે. વાહનોને પણ સોનારૂપાના અને સાદા સામાનથી શણગારવામાં આવ્યાં છે. વાહનો બહુ જ પાણીદાર દેખાય છે. જોધપુર રાજ્યમાં તેવાં પાણીવાળાં જાનવરો હોય તેમાં શી નવાઈ? ચાલો હવે આપણે પુનઃ નગરની હિલચાલ જોવા સારૂ જઇએ.

જાનને જવાનું સ્થળ એટલે ભટ્ટી સરદારની ઠકરાતનું ગામ. માત્ર જોધપુરથી સાત આઠેક ગાઉ જ દૂર હતું, તેથી સાંજના વખતે જાન લઇને વિદાય થવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું. અત્યારે દિવસનો બે પ્રહર જેટલો વખત વ્યતીત થઈ ગયલો હોવાથી લોકો જાન જોવા સારૂ બેઠક પસંદ કરવાના ફેરા સ્થળે સ્થળે કરી રહેલ હતાં. આપણે પણ જમવાનો વખત થઈ ગયલો હોવાથી ચાલો કોઇ દુકાને જઇ કંઇક નાસ્તો કરી લઇએ, અને પછી ફરીને જોવા સારૂ નિકળી પડશું. તમો પણ મને લાગે છે કે આ નાસ્તાના કાર્યમાં મારા મતથી જૂદા નહિ જ થાઓ, કારણ અત્યાર સુધીના કોઈ કાર્યમાં તમો જૂદા પડ્યા નથી, તેથી મને ભરોસો છે, માટે ચાલો.

આપણે નાસ્તાનું કાર્ય આટોપી લીધું, માટે ચાલો ફરી ફરીએ. જે

રસ્તાઓથી આપણે પ્રથમ પસાર થયા હતા ત્યાં રાજપૂતોનો સખ્ત બંદોબસ્ત છે. લોકો પણ સ્થળે સ્થળે, પોતપોતાની અનુકૂળતા મુજબ, વૃદ્ધ, યુવાન, બાળક, સ્ત્રી, પુરૂષો બેસી ગયલાં છે. દુકાનોની માંડવીઓમાં તથા મેડા ઉપર પણ સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો બેસી ગયલાં આપણને હવે તો દેખાય છે. કેટલાંક સ્ત્રીપુરૂષો પાસે તો આપણને સુંદર અને સુવાસિક પુષ્પો અને પુષ્પના ગુચ્છાઓ પણ દેખાય છે અને કેટલાંક પાસે તો સોનારૂપાનાં ફૂલો પણ દેખાય છે. હવે આપણે કિલ્લાવાળા ડુંગરની તળેટીએ આવી પહોંચ્યા છીએ, માટે અહીં જ થોભીએ. આપણે જ્યાં જોતા આવ્યા ત્યાં તથા હાલ જોઇએ છીએ ત્યાં લોકોની ભીડ અને દોડધામ શિવાય અન્ય, કાંઈ દૃષ્ટિએ પડતું નથી. આથી આપણને એમ ભાન થાય છે કે પ્રજાપ્રિય રાજા ઉપર લોકોનો કેટલો અને કેવો ભાવ અને પ્રીતિ હોય છે. જ્યાં રાજા પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરનાર, પ્રજાની ઇચ્છિત હાજતો પૂરી પાડનાર હોય છે, ત્યાંના લોકો પોતાના ઉપર આવો પ્રજાપાલક રાજા હોવાથી પોતાને ભાગ્યવાન માને છે અને પોતાના તેવા રાજાનાં દર્શન કરી કૃતકૃત્ય થયાનું માને છે. જોધપુરની પ્રજા પણ તેવા જ ઇરાદાથી આજે પોતાના પ્રજાપાલક અને ક્ષાત્રવટના રક્ષક રાજાનાં દર્શન કરવાને અતિ આતુર બનેલી છે.

આપણને નગર જોવામાં બહુ વખત થયો ને ત્રીજા પ્રહરની શરૂઆત થઇ ગઇ અને કિલ્લા ઉપરથી તોપો દગવા લાગી, તેથી લોકોને હવે જાન નિકળે છે એમ ભાસ થઈ આવ્યો. કિલ્લા ઉપરના રાજમહેલમાંથી જાન પણ નિકળી. ખુદ મહારાજા જ તોગાજીની જાનમાં પધારવાના હતા, એટલે અન્ય નાના મોટા સરદારોનું તો કહેવું જ શું? અર્થાત્ મહારાજાનો હુકમ જ હતો કે તમામ સરદારોએ "તોગાજી"ની જાનમાં આવવાનું છે. તે મુજબ તમામ ભયાતો તથા સરદારો રસાલા સાથે કિલ્લાની નીચે અને ઉપર તૈયાર જ હતા. તોગાજીની જાન રાજમહેલમાંથી નિકળી, એક પછી એક પોળ વટાવતાં છેવટની પોળ બહાર આવી. પ્રથમ બે હાથીઓ સુવર્ણની અંબાડી સહ દેખાયા. તેમાં પ્રથમના હાથી ઉપર આપણી વાર્તાના નાયક, અને આજની જાનના વરરાજા વીરવર "તોગાજી" શોભી રહ્યા હતા. "તોગાજી"ને લોકોએ જોયા એટલે આનંદમાં આવી "વીર તોગાજીરી જય"નો અવાજ કર્યો અને તે સાથે જ બીજા હાથી ઉપર બિરાજેલા "મહારાજ ગજસિંહજીરી જય"નો ધ્વાન કર્યો. જે હાથી ઉપર વીર "તોગાજી" બેઠા હતા તે અંબાડીની બન્ને બાજુ એક એક રાજપૂત સુવર્ણના હાથાવાળું ચમ્મર પકડી ચમ્મર કરી રહ્યા હતા.

"તોગાજી" એ પોતે એક ગામનો ઠાકોર હતો, તેથી મહારાજા

આવી રીતે તેમના ઉપર રાઠોડો પાસે ચમ્મર કરાવવાની આજ્ઞા કરે તે સામે નાખુશી બતાવી. પણ મહારાજાએ "તોગાજી"ને કહ્યું કે "તોગા ! થેં એક ગામરો ઠાકોર અબાર કોય નહીં, થેં હવળા બોહોતર ઉમરાવોંરો નાક હો. હવળા રાજપૂતાંરા શિરરા મોડ હોં. થારી સેવા તૌ જો ભાગ્યવાન રાજપૂત હોશી અણુને મીલ શકશી. થારે ઇણ બખત કોય બાતરી શંકા લાવણી મતી. થેં અબાર જોધપુરરો કુંવર હોં ઇસો સમજને કાંમ હોવણ દે."

"તોગાજી"ને આ પ્રમાણે કહી, તેની સેવા ઉઠાવી કૃતકૃત્ય બનવા અન્ય રાજપૂતોને પણ મહારાજાએ ઉપદેશ કર્યો. તોગાજીની અંબાડીમાં પાછળના ભાગમાં એક સરદારને સોના-ચાંદીનાં પુષ્પો અને સોના-રૂપા નાણાં લઇ નછરાવળ સારૂ બેસાડવામાં આવ્યો હતો. હાથીઓ અગાડી સોનાની છડીઓવાળા ચોગદારો સુંદર લાંબા સૂરથી મહારાજા અને તોગાજીની નેકીઓ પોકારી રહ્યા હતા.

અત્યારે "તોગાજી" એક ગામના ઠાકોરના હિસાબથી પરણવા જતા નથી, પરન્તુ જોધપુરના રાજકુમારનું લગ્ન, જે વિધિથી થવું જોઇએ તેથી પણ અધિક રીતથી "તોગાજી"નું લગ્ન કરવાનો મહારાજાનો હુકમ હતો.

તોગાજીનો અને મહારાજા સાહેબનો એ બે હાથી બહાર આવ્યા એટલે બહાર ઉભેલા વાજાંવાળાઓ સુંદર સ્વરથી પોતાનાં વાદ્યો વગાડતા સવારીમાં શામિલ થઇ ગયા. સવારીના માણસોએ તથા અન્ય લોકોએ પુનઃ મહારાજા અને "તોગાજી"ના જયજયકારના ઘોષ કર્યાં.

ધીમી ચાલથી વીર "તોગાજી"ની જાનની સવારી કિલ્લાથી નીચે ઉતરી અને નગરમાં નક્કી કરી રાખવામાં આવેલા રસ્તે ચાલી. સવારીમાં ખુદ મહારાજા અને અન્ય સરદારો પણ પોતપોતાના રસાલા સાથે શામિલ હોવાથી સવારીની અનન્ય શોભા થઇ રહી હતી. લોકો વરરાજા વીર "તોગાજી"ને જોઇ અતિ આનંદમગ્ન થયલાં જણાતાં હતાં. અત્યારે તોગાજીને એવા સરસ શણગારો સજાવવામાં આવ્યા હતા કે, તેમના અંગ ઉપર સોનું, હીરા, મોતી, પન્ના વિગેરેના દાગીના જ માત્ર દેખાતા હતા. તેના અંગનો તો કોઇ પણ ભાગ દશ્ય થતો નહોતો. જેમ જેમ સવારી લોકોના વચ્ચે થઇ પસાર થતી, તેમ તેમ લોકો વરરાજા અને મહારાજાનો જય જયકાર કરતા હતા. બન્ને બાજુથી તોગાજીના અને મહારાજાના હાથી ઉપર પુષ્પ, પુષ્પના ગુચ્છા અને સોનારૂપાનાં પુષ્પોની વૃષ્ટિ થતી હતી. આવી રીતે નગરમાં ફરીને સવારી નગર બહાર આવી.

નગર બહાર કસુંબાપાણીનો પ્રથમથી જ સંકેત કરી રાખવામાં

આવ્યો હતો. તે મુજબ કસુંબાપાણી થઇ રહ્યાં. બાદ જાનની સવારી ત્યાંથી નિકળી. એ સવારી બરાબર રાત્રે વાળુ થઇ રહ્યા બાદ કેટલાક વખત પછી મધ્ય રસ્તે આવી પહોંચી. અહીં મધ્ય રસ્તા સુધી ભટ્ટી સરદાર મહારાજા પણ સાથે હોવાથી સામૈયા સારૂ આવી રોકાયેલ હતા. મહારાજાને ખબર પડી કે સામૈયું મધ્ય રસ્તે થવાનું છે તેથી ચાલુ સવારીમાં જ સામૈયું કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી અને સામૈયું થયું અને બન્ને બાજુનો સરંજામ ભટ્ટી સરદારના ગામડા તરફ ચાલ્યો, અને જાન ગામને પાદર પહોંચી. જાનને માટે છાવણી તૈયાર કરવામાં આવી હતી, ત્યાં જાને પોતાનું રહેઠાણ કર્યું. પછી જાનને જમાડવાની તૈયારીઓ થવા લાગી અને જાન જમવા પધારી. વહેવાઇ પક્ષની કોકિલસ્વી સ્ત્રીઓના સુંદર સૂરથી ગીતો સાંભળતાં સાંભળતાં આનંદથી જાન જમી અને પોતાના મુકામ ઉપર જાન આવી.

જાન જમીને આવ્યા બાદ મહારાજાએ વરચ્હડાવો કરવાનું ભટ્ટી ઠાકોરને કહેવડાવ્યું. તેણે પોતે તૈયાર હોવાના સામા સમાચાર કહેવડાવ્યા એટલે હાથી ઉપર ક્ષત્રિકુળશિરોમણિ વીર "તોગાજી"ના વર ચઢાવાની સવારી નિકળી. હાથી ઉપર સોનાની અંબાડી હતી, અને અંબાડીમાં આગળ જ વીરવર "તોગાજી" બિરાજ્યા હતા, અને પાછળના ભાગમાં એક રાઠોડ નચ્છરાવળ સારૂ બેઠો હતો, તે અંબાડીમાંથી સોનાચાંદીનાં ફુલો તથા રોકડ નાણું "તોગાજી" ઉપર ફેરવી નીચે ફેંકતો હતો. અંબાડીની બન્ને બાજુ બે રાઠોડો સોનાના હાથાવાળાં ચમ્મરો લઇ ઉભા ઉભા "તોગાજી" ઉપર ચમ્મર કરતા હતા. કારણ હાલનો તોગો તે એક ગામનો ઠાકોર તોગો નહીં હતો, છતાં, હાલ તો તે ક્ષત્રિયોના નામને, રાઠોડોના કુળને અને પોતાનાં માતાપિતાને ઉજ્જ્વળ કરનાર તથા મહારાજા ગજસિંહજીને કીર્તિ અર્પનાર અને મીર ખાનઝા ખાનને જીવન બક્ષનાર તોગો હતો. આવા તોગાની સેવા કયો અભાગીઓ ક્ષત્રિય ન કરે? આમ જાનની છાવણીમાંથી સવારી નિકળી ત્યારે મહારાજા ખુદ પણ કેટલેક દૂર સુધી પોતાના હાથી ઉપર સ્વાર થઇ તોગા સાથે સવારીનું દશ્ય જોતા જોતા આવ્યા અને વરચઢાવાની સવારી જ્યારે ભટ્ટી સરદારની ડેહેલી આગળ, જ્યાં તોરણ બાંધવામાં આવ્યું હતું ત્યાં આવી પહોંચી એટલે એક માણસ તોગાજી સાથે નાણાં લઇ રહ્યો. વધુમાં એક ચોબદાર અને બીજા બે ચાર નોકરો "તોગાજી" પાસે રહ્યા. ક્ષત્રિયોના નિયમને અનુસરી મહારાજા અને અન્ય સવારી માંહેના સરદારો અને સૈન્ય પુનઃ જાનની છાવણીમાં જવા નિકળ્યા. તોરણ આગળ આવી વીર "તોગાજી" પોતાના હાથી

ઉપરથી ઉતર્યા. મહારાજાએ હાથી "તોગાજી"ના "દશોંદી"ને આપવા આજ્ઞા ફરમાવી હતી, તે મુજબ તમામ સરસામાન સાથે હાથી "દશોં-દી"ને મળ્યો.[1]

જે સ્થળે તેમને પુંખવા માટે તોરણ બાંધવામાં આવ્યું હતું, તે તોરણ નીચે વીર "તોગાજી" હાથી ઉપરથી આવી ઉભા રહ્યા. એટલે તેમનાં પૂજ્ય સાસુએ તેમને પોંખી લીધા, અને કન્યાપક્ષના માણસો તેમને ચોરીમાં લઈ ગયા. વિદ્વાન્ બ્રાહ્મણોએ કન્યાને લાવવા આજ્ઞા કરી. વરકન્યાનાં વેદવિધિથી લગ્ન કરતાં શુભ આશીર્વાદો બ્રાહ્મણોએ તથા સુહાગણી સ્ત્રીઓએ આપ્યા અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે લગ્ન પૂર્ણ થયાનું બ્રાહ્મણોએ જાહેર કર્યું.

ક્ષત્રિયોને આજે આનંદનો પાર જ ન હોતો. તેઓએ આખી રાત્રિ છાવણીમાં રોશની કરાવી અને તોપોના અવાજો કરાવી, પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કર્યો.

ચોરીમાંથી—લગ્ન થઈ રહ્યા બાદ—ઉઠ્યા બાદ તેઓ ક્ષત્રિયોના રિવાજ મુજબ જનાનામાં ગયા નહીં, પરન્તુ જાનની છાવણીમાંના પોતાના મુકામે ગયા. અહા ધન્ય છે તે રાઠોડ વીર "તોગાજી"ને કે જેણે પોતાના મરણની પરવા સરખી પણ ન કરતાં માત્ર ક્ષાત્રવટ દર્શાવવા સારૂ, જે કાર્ય કરવાનું મોટાં મોટાં રાજ્યોના રાજામહારાજાથી પણ ન બની શક્યું, તે કાર્ય કરવા પોતે તૈયાર થયા અને ખુશ મીજાજમાં ભર દર-બાર વચ્ચે બીડું ઉઠાવ્યું. વળી ક્ષત્રિયોના રિવાજ મુજબ તેમણે લગ્ન થઈ રહ્યા બાદ જનાનામાં જવું જોઇએ, પરન્તુ તે તરફ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ-ઓને ન દોડાવતાં માત્ર પોતે જે કારણસર બીડું ઉઠાવ્યું છે, તે જ કારણને પોતાનું તમામ સાર્થક સમજી પોતાના ઉતારે ગયા.

તોગાજી ઉતારે પહોંચ્યા એવા પ્રથમ જ મહારાજાને મળવા સારૂ ગયા. મહારાજા પોતાના તંબુના દ્વાર સુધી વીર "તોગાજી"ને સામા લેવા ગયા, અને લાવીને "તોગાજી"ને તેમની જાગીર સાથે બીજી વિશેષ

---

૧ અત્યારે પણ ક્ષત્રિયો જે વાહન ઉપર બેસી વર ચઢાવો કરે છે, તે વાહન અથવા તેની કિમ્મતની રકમ તેમના "દશોંદી"ને આપવામાં આવે છે.

પ્રથમના સમયમાં વાહનની કિમ્મત આપવામાં આવતી નહોતી, વાહન જ આપવામાં આવતું હતું. જ્યારે હાલના સમયમાં વાહન ભાગ્યે જ આપવામાં આવે છે. બહુધા વાહનની કિમ્મત જ આપવામાં આવે છે. પરંતુ તમામ સ્થળોએ "દશોંદી"ના હક્ક કાયમ જ છે. "દશોંદી" અને "રાજકવિ" એ જૂદી જ ઉપાધિઓ છે.

જાગીર "વંશપરંપરા" માટે આપી. પછી તોગાજી એક પછી એક એમ તમામ સરદારોના તંબુઓ ઉપર મળવા સારૂ ગયા. સરદારો મળ્યા અને પોતાની જાગીરોના પ્રમાણમાં સારા સારા કિંમતિ દાગીના અને રોકડ રકમો "તોગાજી" ને ભેટ—હાથ ગરણામાં—આપવા લાગ્યા. આવી રીતે ભેટ મળેલી સારી રકમો અને કિમ્મતી દાગીના "તોગાજી"એ મહારાજા સમક્ષ સહુના નામ સહ રજુ કર્યાં અને મહારાજાએ તે તમામ તેના ગામ ઉપર મોકલાવી આપ્યાં.

આવી રીતે આનંદમય વીરવર "તોગાજી"ના લગ્નનું કાર્ય નિર્વિઘ્નતાથી પૂર્ણ થયું, અને ક્ષત્રિયોમાં તથા મીર ખાનઝા ખાનના મનમાં આનંદના ઉર્મિઓ ઉભરાવા લાગી.

પ્રકરણ આઠમું

ધર્મસંકટ કે કસોટી ?

દોહા:—ભૂંડણ તો ભૂંડા જણે, હિરણી જણે સુઘટ્ટ;
પાન ખડકકેં ઉઠ ચલે, થોધિર ચાલે થટ્ટ.

લગ્નની રાત્રિ રાજપૂતોએ આનંદમય ગાનતાન, રોશની અને તોપોના અવાજ વચ્ચે વ્યતીત કરી. તેમ જ લગ્નની આનંદમયી રાત્રિએ "તોગાજી" જનાને ગયા નહીં, તે તો આપણે જાણીએ જ છીએ.

રાત્રિનો સહજ ભાગ બાકી હતો તે વ્યતીત થઈ ગયો, અને સૂર્યનારાયણના ચોબદારે પોતાના માલિક પધારવાની આગામી સુચનાઓ આપવા માંડી, અને રાજપૂતોને પોતાના કાર્યમાં જોડાવા સૂચના કરી. તે વખતે પોકર્ણના સરદાર ઉઠ્યા અને તેમના મનમાં એવો વિચાર થયો કે, "આ વીરવર "તોગાજી" અને જગદંબા અવતાર સતી "ભટીયાણી" જેવાં રત્નોનો વંશ પૃથ્વી ઉપરથી લોપ જ થઈ જાય તે તો વાજબી નથી જ, માટે થાય તે ઉપાય કરી વીર "તોગાજી" ને જનાનામાં મોકલવા અને પાદશાહ પાસેથી મીર ખાનઝા ખાન પાસે મુદ્દત વિશેષ મંગાવવી. ઈશ્વર સાહ્ય કરેને ક્ષત્રિયકુલમણિ વીર "તોગાજી" નો વંશ કદાચ રહે."

આવા વિચારમાં આવી તેમણે પોતાના ચોબદારને, તમામ સરદારોને પોતાના તંબુએ પધારવા આમંત્રણો કરાવ્યાં, અને સાથે જ મીર ખાનઝા ખાનને પણ આમંત્રણ કરવા ફરમાવ્યું. ચોબદાર દિવસ ઉગતાની સાથે જ, જ્યારે તમામ સરદારો પોતપોતાના નિત્ય નિયમથી પરવારી રહ્યા હશે એમ તેને લાગ્યું, એટલે તમામ સરદારોને આમંત્રણ કરવા ગયો.

સમય પોતાનું કાર્ય યથાવખતે યથોચિત કર્યે જ જાય છે, અને તે મુજબ આજે પણ તેણે પોતાનું કાર્ય કર્યું. સમયની સાથે પોકર્ણ સરદારના નોકરોએ પણ માલિકના તંબુમાં સરદારો સારૂ બેઠકો ગોઠવવાનું કાર્ય કર્યું: અને અન્ય સરદારોના નોકરોએ પોતપોતાના માલિકને પોકર્ણ સરદારના તંબુએ જવાનું હોવાથી તેઓએ પણ તેમનાં તત્ સંબંધી કાર્યો આટોપી લીધાં.

સમયાનુસાર એક પછી એક સરદારો પોકર્ણ સરદારના તંબુ તરફ આવવા લાગ્યા, અને જોતજોતામાં સરદારોથી અને તેમના માણસોથી તંબુ ચિકાર ભરાઈ ગયો.

તમામ સરદારો અને મીર સાહેબ આવ્યા, એટલે પોકર્ણ સરદારે માણસોને કસુંબો લાવવા આજ્ઞા કરી. તે મુજબ કસુંબો આવ્યો અને સરદારો વચ્ચે ફેરવવામાં આવ્યો. ઉપરથી હોકા અને બારભંજણા પણ આવ્યાં. આવી રીતે કસુંબાનું કાર્ય પૂર્ણ થયું, એટલે સર્વ સરદારોને ઉદ્દેશીને પોકર્ણ સરદારે પોતાનું ભાષણ શરૂ કર્યું:–"હરદારોં! આપણ હધળા અર મીર સાહબ અઠે હૌં. આપ દેખૌ હૌ કિ લગન કરને "તોગાજી" જનાનામેં પધાર્યો કોય નહીં. વો જાણૈં હૈં કિ એક દો રોજ વિષયવાસનારા સારૂ જનાનામેં પધારેં તો વાસું આપોંરૌ વંશ તૌ રહેવે કોય નહીં. અર જાણુને ઇણતરહ ક્ષત્રિયોંરા બાસ્તે અપણો જીવ દેવારો–પરોપકારરો–કાળ ઉઠાયૌ હૈ, વૈ સરદાર વિષયવાસનારા સારૂ જનાનામેં પધારે વો તૌ બણ શકે ઇ નહીં. અર "તોગાજી" જેડા વીરરો વંશ નિકળ જાય વો બાત તો કોય આછી નહીં. ઇણ બાસ્તે મોરૌ બિચાર તૌ અઠૌ હૈ કિ આપણ હધળા મીલનૈં "તોગાજી"નેં જનાનામેં જાવારા બાસ્તે બિનંતિ કરૌં, અર જનાનામૈં મોકલૌં. અર મીર સાહબસેં બિનંતિ કરને, આગરા બાદશાહરા પાસ એક વર્ષરી મુદ્દત મંગાવવારા બાસ્તે કહૌ. આપ હધળા ઇણ બાબતમેં આપરા જો વિચાર હોય સો જણાય દૌ."

સહુ સરદારોએ જવાબ આપ્યો કે:–"આપ જો ફરમાયો હૈ, સો બરાબર હૈ. હમ હધળા આપરા કહેવામેં સામેલ હૌં. આપનેં ઠીક લાગે જિણ તરૌંસું સરબરી બતિ "તોગાજી"નેં અર અમીર સાહબનેં જો કહણૌ વૈ સો કહૌ."

સરદારોને પોતાના મત સાથે મળતા થયલા જાણી પોકર્ણ ઠાકોરે મીર ખાનઝાખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે:–"મીર સાહબ! આપરા મનરી ખાત્રી હૈકિ નહીં કિ, યે "તોગાજી" આપૌંરૌ કામ પૂરો પાડ દેશી?"

મીર ખાનઝાખાને સવાલનો જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે:–"આપ

મુઝે યે કયા ફરમાતે હો ? મેરેકો તો ખાત્રીહી હૈ, અગર મેરેકો ખાત્રી નહોતી તો મેં બાદશાહકે આગે હિમ્મતસેં ક્ષત્રિયોંકે તરફસેં કયું બોલતા ?"

પોકર્ણ ઠાકોરે પુનઃ પોતાનું કહેવું શરૂ કરતાં જણાવ્યું કેઃ—"જરાં હમારી આપસું અરજ હૈ કિ, "તોગાજી" જેડા વીર રાઠોડરો ઔર "ભટીયાણી" જેડી સતીરો બંશ જાવૈ હૈ, જીણસું આપ બાદશાહરા પાસ આગરા પધારને બારા તેરા મહિનોંરી ઔર મુદત માંગ લો તો હમ હધળોંરા ઉપર આપરો ભારી ઉપકાર હોશી. અર હમ હધળા હોનૈં "તોગાજી"નેં જનાનામૈં ભેજૈં."

મીરે જવાબ આપતાં જણાવ્યું કેઃ—"સરદાર સાહબ ! તોગાજીરો બંશ જાણેસેં જીતને દુઃખી આપ હો, ઈતનાહી દુઃખી મૈં ભી હું. ઔર મૈં કલ સબેરમેં યહાંસેં નીકલકે આગરા જા કર કૈં ચહાય સો તરકિબસેં બાદશાહકે પાસસેં મુદ્દત લાઉંગા, ઉસ બાતમેં આપ બેફિકર રહેં. ઔર "તોગાજી"કો આજસેં જનાનેમેં જાનેકે લિયે આપણુ સમ-મીલકેં કહો."

મીરનાં વચનોને રાજપૂતોએ 'વાહ વાહના' હર્ષોદ્દગારથી વધાવી લીધાં. પોકર્ણ ઠાકોરે ચોબદારને "તોગાજી"ને બોલાવવા મોકલ્યો. ચોબદાર કેટલાક વખતમાં "તોગાજી"ને બોલાવીને આવ્યો, એટલે સર્વે સરદારોએ આસનો ઉપરથી ઉઠી તેમને તાજીમ આપી. તેઓ પોકર્ણ ઠાકોર સાહેબ પાસે આસને બેઠા, એટલે પોકર્ણ ઠાકોરે તેમને કહ્યું કેઃ—"તોગાજી ! હમારો હધળા હરદારોંરો અર મીર સાહબર ઐડો બિચાર હૈ કિ આપ કૃપા કરનૈં આજસું જનાનામેં પધારો. મીર સાહબ કલ પ્રાતઃકાલમેં અઠેસું આગરા પધારનેં બાર તેર માસરી મુદ્દત બાદશાહસું લે આશી."

તોગાજીએ પોકર્ણ ઠાકોર સાહેબ અને અન્ય સરદારો તથા મીર સાહેબને ઉત્તર આપતાં શરમાતાં શરમાતાં જણાવ્યું કેઃ—"હરદારોં ! આપ હધળા અર મીર સાહબ મોરાંસું ઉમરમેં બડા હો, સરદારીમેં બડા હો, ફીર આપ યે મોનેં કાંય ફરમાવો હો ? ધરમરા કામમૈં ઢીલ કોં કારણરે બાસ્તે કરાવવારો આપોંરો બિચાર હોવૈ હૈ ? યે બાત મોનેં તો ઠીક લાગે કોય નહીં. અર મૈં જનાનામેં જાઉં કોય નહીં."

પોકર્ણ ઠાકર સાહેબે જ્યારે તોગાજી તરફથી આવાં નિરાશા-જનક વચનો સાંભળ્યાં ત્યારે તેમને ચિંતા થઈ આવી. ચિંતામગ્ન ચહેરા-થી તેઓ કહેવા લાગ્યા કેઃ—"તોગાજી ! જો આપ ના કહશોં જરાં તો હમારે હધળાંને જાયને મહારાજનેં બિનૈ કરણી પડશી અર મહારાજ

ફરમાવશી; ફીર આપરૌ કાંઈ ઉપાય ચલ શકે નહીં. હમ જનાનામેં વરદી દિરાવૌં હૌં, અર મહારાજાનેં હધ્ધળીબાત જણાવશૌં."

તોગાજીએ આ સર્વે સરદારોનો અને મીર સાહેબનો આગ્રહ જાણી શાન્ત થઇ મૌનથી 'હ'કારમાં જવાબ આપી બેસી રહ્યા. સરદારોએ "તોગાજી" રાત્રે જનાનામાં પધારવાના છે, એ સમાચાર ભટ્ટી સરદારને કહેવડાવ્યા, અને તે સમાચારથી જનાનામાં પણ તૈયારીઓ થવા લાગી. અહિં સરદારોએ આ બનેલી તમામ હકિકત મહારાજાને જનાનખાનામાં પણ જાહેર કરી, અને મહારાજે તેમના કૃત્ય બદ્દલ તેમની પ્રશંસા કરી.

આજે "તોગાજી" જનાનામાં પધારવાના હોવાથી ક્ષત્રિયોએ જાણે એક મહાન્ કાર્ય કર્યું હોય તેમ આનંદ માન્યો, અને આનંદમાં ને આનંદમાં દિવસ વ્યતીત થઇ ગયો. તોગાજીએ પણ પોતે લગ્નના દિવસે જે વિચારથી જનાનામાં ગયા નહોતા, તે વિચારો પોતાના મનમાં જ રહ્યા અને સરદારોના અતિ આગ્રહથી છેવટે બીન ઉપાયે પોતાને જનાનામાં જવું પડે છે, અને મીર સાહેબના કાર્યની મુદ્દત લંબાવાય છે તે સારૂ ચિંતામાં પોતાનો દિવસ નિર્ગમન કર્યો. પરન્તુ હવે જનાનામાં ગયા શિવાય તો છૂટકો જ નથી, એમ માની સંધ્યા સમયે પોતે વસ્ત્રાભૂષણ ધારણ કરવા લાગ્યા. તેઓ તૈયાર થઇને પોતાના માટે ઘોડો તૈયાર રાખવા આજ્ઞા ફરમાવી બેઠા બેઠા હુક્કાને ઇન્સાફ આપે છે, એટલામાં પોતાના સસરાને ત્યાંથી જમવા સારૂ બોલાવવા માણસ આવ્યો. વરદી મળવાથી પોતે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ જનાનામાં જવા સારૂ સાથે એક ચોબદાર અને એક હઝુરી નોકરને લઇ ચાલ્યા.

"તોગાજી"નો ઘોડો જનાનખાના પાસે આવ્યો, એટલે બોલાવવા આવનાર માણસે ઘોડાને પકડી લીધો, અને "તોગાજી" ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરી જનાનામાં ચાલ્યા. તેઓ દરવાજામાં પેઠા એટલે દાવડીઓએ વધામણાં કરી જનાનામાં દાખલ કર્યા. છેક જનાનાના ઓરડા પાસે મહાપ્રતાપી જગદંબાનો અવતાર સતી "ભટીયાણી" પ્રાણનાથની રાહ જોતાં જ ઉભાં હતાં. તેમણે પતિને આવતા જોઇ કેટલેક દૂર સુધી તેમને સામા લેવા ગયાં અને પતિના સાથે સાથે સુવાના માટે જે ઓરડો નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યો હતો તેમાં ગયાં.

તોગાજીએ પલંગ ઉપર બેઠક લીધી. ભટીયાણીજીએ પરમાત્મા સમાન પતિની પૂજા કરી, અને વધાવ્યા અને ટાટ એક બાજુ મૂકયો એટલે તોગાજીએ ધર્મપત્નીનો હાથ પકડ્યો. ભટીઆણીજીએ હાથ તુરત છોડાવ્યો અને સામાં ઉભાં રહી હાથ જોડી પ્રાર્થના કરવા લાગ્યાં

કેઃ—"અન્નદાતાર ! આપ કાલરા રોજ તૌ પધાર્યા કોય નહિ, ફીર આજ કીં કારણુરા બાસ્તે આપરૌ પધારણૌ હુવૌ ?"

તોગાજીએ પવિત્ર ઠકરાળાંને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કેઃ—"દેવી ! "કાલરા રોજ તો મોરા મનમેં યું હુવો કિ મેં, એક માસ મુદ્દતરો "બાકી હૈ, અણુમેં ભટીયાણીરી પાસમેં કીં કારણરે બાસ્તે જાઉં ? "બંશ તો રહ શકે કોય નહીં, અર કામભોગરા બાસ્તે તો શાસ્ત્રને "હિન્દુઓંરો લગ્ન ઠરાયો હૈ કોય નહિ."

ભટીઆણીએ પતિને ઉત્તર આપતાં પૂછ્યું કેઃ—"જરાં આજ પધારવારો કાંઈ કારણ હૈ ?"

તોગાજીએ ઠકરાળાંને જવાબ આપ્યો કેઃ—"આજ હધળા હરદારોંને મીલને યું બિચાર કિયૌ હૈ કિ, બાદશાહરા પાસમેં મીર સાહબને ભેજને બાર તેર માસરી ઔર મુદ્દત મંગાવણી, અર મોંને જનાનામેં આવવારો આગ્રહ કર્યો, જરાં હું અઠે આપોંરી પાસમેં આયો હું."

ભટીયાણીજીએ પતિને કહ્યું કેઃ—"અન્નદાતાર ! હધળા હરદાર અર મીર સાહબ અપણૌ વંશ રાખવારા બાસ્તે યે કરેં હૈં, વો મૈં સમજ ગઈ હૌં; પર હરદારોંને મીલને આપોંને ઇણુ બાતરી કુછ ખાત્રી દિયોડી હૈ ? કે ઇણુ બાર તેર માસરી મુદ્દતમેં આપણુ દોનુંમાંસું કોઈ ખંડિત વે જાંય નહિ ? હજુર આપ બિચાર કરો કિ આપણુ દોનુંકું વો બાર તેર માસરી મુદ્દતમેં રખણે કી નહિ, વો બાત તો આખી દુનિયારા માલિક પરમેશ્વરરા હાથરી બાત હૈ; અર આપણુ અઠે મોજશોખરા બાસ્તે રહશૌં, અર બાર મહિનાંરી માંહીં આપણામાંસું કોઈ ખંડિત હોય ગૌ, તૌ ફીરનેં આપોંરે અર મોરા પિતાજીરે બીડાં ઉઠાવવારી કાંય જરૂર થી ? અર, મહારાજરે અતરો બધો દો તરફોંરો ખરચ ઉઠાને લગન કરાવવારો કાંઈ કામ હો ? જીણુ મીર સાહબરા બાસ્તે મહારાજ અતરો બધૌ ખરચ ભોગવે હૈ; આપ શિર ઉતારને લડવારા બાસ્તે તયાર હુવા હો; મું મોરા ખાવિંદરી સાથમેં સતી હોવારા બાસ્તે તયાર હૌં; યા બધો કાળ ફીર કીણુતરોંસું હો શકશી ? ઇણુ બાતૌંરો આપ કાંઈ બિચાર કિયૌ હૈ કિ, સરદારોંને મુદ્દત માગવારો કહ્યો, અર આપ અઠે પધાર્યા ?"

ભટીયાણીજીનાં દઢતાભરેલાં અને ઈશ્વરની સત્તા દર્શાવનારાં વચનો સાંભળીને તો "તોગાજી" જાણે પોતા ઉપર વિજળી પડી હોય તેમ સ્તબ્ધ જ થઈ ગયા. ભટીયાણીજીના આ સવાલનો શો જવાબ આપવો તે પણ તેમને સુઝયું નહીં. વળી તેઓ એવા પણ

વિચારવમળમાં ગુંથાયા કે, 'ઓહો, આ ભટીયાણીને ધન્ય છે! તથા તેનાં માતાપિતાને ધન્ય છે કે જેમનાથી આવું સ્ત્રીરત્ન ઉત્પન્ન થયું છે! પરન્તુ આ જે વિચારો મારૂં કહેવું સાંભળી ભટીયાણીને આવ્યા તે વિચારો સરદારોનું કહેવું સાંભળતાં જ મને કેમ ન આવ્યા? માટે આ ખુલાસો મેળવવા સારૂ હું અત્યારે જ મારાં માજી પાસે જાઉં.'

આવો મન સાથે વિચાર કરી, હિમ્મતથી તેમણે ભટીયાણીને જણાવ્યું કે:—"દેવી! જરાં આપ થોડા બખત ઠેર જાઓ. મેં હરદારોંસું ઈણુ બાતરો ખુલાસો લે આવોં હોં."

ભટીયાણીજીએ કબુલ રાખી કહ્યું કે:—"ઘણી ખમ્મા, અન્નદાતાર! પધારૌ જરાં."

× × × × ×

તોગાજી તુરત પલંગ ઉપરથી ઉઠયા; તેમનું જમવાનું રહ્યું. જનાનાનું સુખ તો સ્વપ્ન સરખું પણ ન રહ્યું. અને નીચે ઉતરી ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ છાવણીમાં ન જતાં, પોતાની સાથેના ચોબદારને અને નોકરને છાવણીમાં જવા અને પોતે ક્યાં ગયા છે તે કોઇને પણ નહીં જણાવવા સૂચના ફરમાવી. ભટ્ટી સરદારના સ્થળથી પોતાની ઠકરાતનું ગામ થોડે જ દૂર હોવાથી ઘોડાને પોતાના ગામ તરફ વાળ્યો. વિચારની હાર માળમાં ગુંથાયલા તોગાજીનો ઘોડો પોતાના ગામની નજીક—થોડે જ દૂર ગામ હતું—આવી પહોંચ્યો.

ગામ નજીક આવ્યું એટલે ઓળખેલી જમીન આવવાથી ઘોડો હણહણ્યો; અને ઘોડાનો અવાજ સાંભળી એક દાસીએ તોગાજીની માને કહ્યું કે:—"માજી, ભાઇજીરો પધારણો વ્હે હે."

માજીને દાસીનું કહેવું સાંભળી આશ્ચર્ય લાગવાથી દાસીને કહેવા લાગ્યાં કે:—"બાંદી! અબાર તૌ તોગો આપણૌ હૈ કોય નહીં, વો તૌ પંચરો આદમી વ્હે ગૌ હૈ, વો કઠૈસું ઇણુ બખત અઠૈ આવૈ? કાલરા રોજતૌ તોગાજીરો લગન હુવૌ હોશી, અર આજ આગરા પધાર્યો હોશી, કિ કલ પધારશી. અઠૈ કઠૈસું આવૈ?"

આવી રીતે માજી અને દાસી વચ્ચે વાતચિત ચાલી રહી છે તે અરસામાં ઘોડો ડહેલી નજીક આવી પહોંચ્યો, અને ફરી ઘર જોઈ હણહણ્યો; એટલે નોકરો જાગી ઉઠયા, અને માજીને પણ "તોગાજી" આવ્યાની ખાત્રી થઈ, અને તેઓ પણ પોતાના ક્ષત્રિયકુળભૂષણ, અને પોતાનું નામ અમ્મર કરનાર, પોતાની કુખને દિપાવનાર વીરશિરોમણિ પુત્રને લેવા સારૂ ચાલ્યાં. નોકરે ઘોડાને પકડી લીધો, એટલે "તોગાજી" નીચે ઉતર્યા, અને ડહેલીમાં પેઠા. પોતાનાં પવિત્ર

માજી સામાં મળ્યાં. તેમના પવિત્ર ચરણમાં મસ્તક નમાવ્યું, એટલે માજીયે પ્રિય પુત્રને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા અને માતા સાથે માતાના ઓરડામાં ગયા.

તોગાજીએ માજીના ઓરડામાંની સઘળી દાસીઓને તથા નોકરો વિગેરેને કુશળ સમાચાર પૂછ્યા; અને તેમને સહુને માજીનો ઓરડો છોડી જવા ફરમાવ્યું. દાસદાસીઓના ગયા બાદ માજીને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરતાં કહેવા લાગ્યા કેઃ–"માજી ! મેં કાંઇ બાતરૌ ખુલાસો લેવારા બાસ્તે ઇણ બખત આપરા પાશ આયો હું, અર અબાર મોરૈ પીછો લોટ જાણો હૈ. મેં જો બાતરો ખુલાસો લેવારા બાસ્તે આપરા પાસ આયો હું, સો બાત પૂછવાસું મેં મહાપાતકી હોશૌં; પર જો આપ મોંનેં મોરો ગુન્હો માફ કરશૌ તૌ વૈ માફ હો જાશી. તૌ આપ મોંનેં ફરમાવો કિ મેં જો બાતરો ખુલાસો લેવારા બાસ્તે આયો હુ વો બાત આપનેં પૂછૌં કિ નહીં ?"

માજીએ જવાબ આપતાં જણાવ્યું કે;–"બેટા ! ઐડી કાંઇ બાત
"હૈ જો થું અઠે રાતવાઇ મોંનેં પૂછવારા બાસ્તે આયૌ હૈ ? જો હોય
"સો મોંનેં પૂછલે. થેં મોરી કુખનેં દિપાયી હૈ; થારા પૂર્વજોરા નામનેં
"અર કુળને દિપાયૌ હૈ; રાઠોડવંશ દિપાયૌ હૈ, અર ક્ષત્રિયોંરાં રક્ષક
"હુવૌ હૈ. થોંનેં કોય બાતરો પાતક લાગૈ કોય નહિં. જો બાતરી શંકા
"થોંનેં વૈ સો સુખસું મોંનેં પૂછ દેપ."

માતાનાં પ્રશંસાત્મક તથા ગુન્હો થતો હોય તો માફી બક્ષનાર વચનો સાંભળી તોગાજી દ્દઢતાથી પૂછવા લાગ્યા કેઃ—"માજી ! કાલ મોરો લગન હુવો વો તૌ હધગી બાજી આપ જાણૌ હૌ. લગન હુવે પીછું મેં જનાનામેં ગયો કોય નહીં, પણ દુસરા દિન, આજ રોજ હઘળા હરદારોંરા અર મીર સાહબરા આગ્રહસું જનાનામેં ગયો. અઠે જાયને મેં બૈઠૌ; ઇણ બખત ભટીયાણી મોંનેં પૂછવા લાગી કિ, આપ કાલ પધાર્યા નહિ, ફીર આજ કીં કારણસું પધાર્યા ? મોંને જવાબ દિગો કિ, હરદારોંને બાર તેર માસરી અધિક મુદત માગવારૌ બંદોબસ્ત કરને મૌંનૈં આગ્રહસું અઠે ભેજ્યૌ હૈ. મોરો કહણો સુંણને ભટીયાણી મોંનેં ફીર કહવા લાગી કિ,–"જરાં વો બાર તેર માસરી મુદતમેં અપણા દોનુમાંસું કોઇ ખંડિત હો જાય નહીં, ઇણ બાતરી સરદાર લોગ ખાત્રી દેવૈ હૈં કિ નહીં ?" ભટીયાણીરી યા બાત સુંણને મોરા ઉપર જીણ તરૈંસું વિજળી પડ જાય યું હુવૌ. અર મોરા મનમેં બિચાર હુવો કિ 'જો બાતરૌ બિચાર ભટીયાંણીરા મનમેં હુવો વો બિચાર મોરા મનમેં કિ કારણસું નહીં હુવો ?' ઇણ બાતરો ખુલાસૌ લેવારા બાસ્તે મું ભટીયાંણીનેં સરદારોંરા પાસસું ખુલાસૌ લેવારૌ કહને અઠે આયૌ

હૂં. જીણસું જો સત્ય બાત વ્હે સો મોંને કહ દૌ. વો બાત જુંઠી હોશી તૌ મૈં આપોંરા દેખતાં અઠે કટાર ખાયનેં મરશૌં."

માતાએ પુત્રની શંકાનું સમાધાન કરતાં જણાવ્યું કેઃ—"બેટા ! થારે કોઇ બાતરો અંદેશો મત લાવણૌ. થારા પિતારો કુળ અર થારા પિતા શુદ્ધ રાઠોડ હા, અર મેં શુદ્ધ ક્ષત્રિયાણી હું, જીણમેં કોઇ બાતરી શંકા હૈ નહીં. અર થારો શિર ઉતરગા પીછું થારો ધડ સાડા તીન દિન બરાબર હથિયાર બાપરશી. પર થારા મનમેં ભટીયાંણીજીસો બિચાર આયો નહીં, યે બાતમેં થોંનેં કહોં હોં સો સુણ. બેટા! જણ બખત થેં છોટા ટાબર હા, અર પાલણામેં ઝુલતા હા, ઇણ દિનોંમેં એક દિન મેં થોંને પાલણામેં પોઢાયને ઝીલવારા બાસ્તે ગઇ, અર થું જાગ ઉઠને રોવણ લાગૌ. ફીર રોતાં રોતાં તું એકાકિ ચુપ હોય ગૌ, જીણસું મોરા મનમેં શંકા હુઇ કિ, કુંવર રોતા હો ફીર એકાકિ કાંય બંધ હુય ગા ? ઇણ બિચારમૈં મૈં બહાર આયને દેખ્યૌં હોં તૌ લુંડી થોંને અપણો* દુધ પા રહી હી. મેં થોંને ઇણ લુંડીરા પાસસું ખુંચ લિયો, અર લુંડીનેં ગાળા દે મારનૈં નિકાલ દી. અર થારા પગ ઝાલને ઉંધો ઝુલાયો, જીણસું દુધ તૌ સઘળો નિકલગૌ, પર ઇણ લુંડીરા દુધરો પ્રસ્વેદ કુછ રહ ગયૌ હોશી, જીણસું થૌંનેં દુધરો ભેગ હોવણસું બિચાર આયો નહીં."

માજી પાસેથી સત્ય ખુલાસો મળવાથી તોગાજીના મનનું સમાધાન થયું, અને માતાને પગે લાગી તુરત પાછા જવા રજા માગી, એટલે માજીએ આશીર્વાદની વૃષ્ટિ અને હર્ષાશ્રુ વચ્ચે વીર પુત્રને રજા આપી.

× × × × × ×

તોગાજી પણ દિવસ ઉદય થવાના અરસામાં સહજ અંધારામાં છાવણીમાં પહોંચી ગયા અને આવીને પોતાના ચોબદાર સાથે સહુ સરદારોને તથા મીર સાહેબને બોલાવરાવ્યા. અંધારામાં જ બોલાવવાનું તોગાજીને યોગ્ય લાગ્યું, કારણ કે વેહેલી વરદી મળી જાય તો મીર સાહેબ આગરા ન જતાં રોકાઇ જાય. વરદી મળવાથી તુરત તમામ સરદારો તોગાજીના તંબુ તરફ આવવા નિકળ્યા અને તંબુ સરદારોથી ભરાઈ ગયો.

---

* પ્રથમના ક્ષત્રિયોમાં ધાવણ—દૂધ—ભેગના માટે આટલી બધી દહેશત અને સંભાળ રાખવામાં આવતી હતી, જ્યારે અત્યારે તો ચહાય તે કોમ—ખાસ કરીને ખવાસકોમની ધાવ રાખી ક્ષત્રિયો પોતાનાં બાળકોને કેટલાંક સ્થળોએ ઉછેરાવે છે. પછી "તોગાજી" જેવા ક્ષત્રિયો તથા તેમનાં "માજી" અને "ભટીયાણી" જેવી ક્ષત્રિયાણીઓ ઉત્પન્ન ક્યાંથી જ થાય ?

સહુના આવ્યા બાદ તોગાજીએ પોતાનું કહેવું શરૂ કર્યું:-"હર-દારોં! આપ હથળાને મોંનેં ભટીયાંણીરા નૌરે મોકલવારો આગ્રહ કિયૌ. જરાં મૈં ગયૌ તૌ ખરૌ, પર અઠે ગયા બાદ મેરા મનમેં યું શંકા હુઇ કિ, 'બાર તેર માસરી મુદ્દત આપ માગી, જીણુ બખતમૈં મૈં યા ભટીયાંણી દોનુંમૈંસું કોઇ ખંડિત હોવૈં નહીં,' અણુ બાતરી આપરા માંહીંસું મોંનેં ખાત્રી કુંણુ દૈવે હે? જો હમારામાંસું કોઇ ખંડિત વ્હે જાય તૌ મીર સાહબરૌ કાંમ એઠસું હો શકે કોય નહીં; જીણુસું જો આપરા માંહીંસું કોઇ ભગવાનરા ધરરી, હમારા દોનુંમેંસું કોઇ ખંડિત હો જાય નહીં, ઇણુ બાતરી ખાત્રી દે શકતા હો, જરાં તૌ મૈં નૌરે જાશૌં. અર એડી ખાત્રી આપ દે શકો નહીં જરાં તૌ મૈં નૌરે જાઉં કોય નહીં; અર અઠેસું આપણુ હથળા આજ આગરા પધારો. બખત નિકાળણેમૈં કાંય કારણ હે? કાલરી બાતરો કુંણુ માહિતગાર હે?"

સરદારો તો તોગાજીનું કહેવું સાંભળી શો જવાબ આપવો તેના વિચારમાં જ પડી ગયા. છેવટે તેમણે એવો જવાબ પોકર્ણુ સરદાર માર્ફત અપાવ્યો કે:-"તોગાજી! ભગવાનરા ધરરી બાતરી તૌ ખાત્રી હમસૌં કીણુતરૌંસું દી જાય?"

અને તોગાજીએ જ્યારે સરદારોનો આવો ઉત્તર સાંભળ્યો ત્યારે જણાવ્યું કે:-"જરાં આજ અઠેસું પરભારો આગરા જવારા બાસ્તે નિકળવારૌ બંદોબસ્ત કરાવવારા બાસ્તૈ આપ હથળા હરદાર જાયને મહારાજાનેં બિનંતિ કરને નક્કિ કર લૌ, જીણુસું આપણુ આજ અઠેસું નિકળ જાંય."

તોગાજીનું કહેવું સાંભળી સરદારો વેરાયા અને પોતપોતાના તંબુ-ઓમાં જઇ નિત્યનિયમમાં જોડાયા. તોગાજી પણ પોતાના નિત્ય કર્મમાં જોડાયા. નિત્યનિયમથી પરવારી કેટલાક સરદારો મહારાજના તંબુએ ગયા અને મહારાજને તમામ હકિકતથી વાકેફ કરી તોગાજીના વિચારો જણાવ્યા. મહારાજાએ તોગાજીની બહુ જ પ્રશંસા કરી અને નાસ્તો કરી આગરા તરફ અગાડી સવારીને કૂચ કરવાની આજ્ઞા ફરમાવી.

ભટ્ટી સરદારને પણ આજે સવારી કૂચ કરવાના સમાચાર મોકલાવ્યા. તેણે પણ પોતાની પુત્રીને તૈયાર કરવા જનાનામાં આજ્ઞા ફરમાવી.

અહીં સહુ જાન મહારાજાના હુકમ મુજબ નાસ્તો કરી તૈયાર થઈ અને તોગાજી પણ પોતાના સારૂ તૈયાર રાખવામાં આવેલા હાથી ઉપર પ્રથમ સવાર થયા અને જાન રવાના થઈ.

અહીં ભટ્ટી સરદારે પુત્રીને તૈયાર કરી રથારૂઢ કર્યાં. તેમનાં

માજી તથા સખીસાહેલીઓએ તેમને છેવટની સારી શીખ આપી. ત્યાર બાદ કન્યાપક્ષનાં કેટલાંક માણસો સાથે કન્યાનો રથ જાનને આવી મળ્યો. એટલે તોગોજી પણ હાથી ઉપરથી ઉતરી રથારૂઢ થયા અને જાન આગ્રાના પંથે પડી.

મહારાજાએ પોતાના વિશ્વાસુ માણસો સાથે તમામ રજવાડામાં તોગાજીની સવારી આજે આગ્રા જવા સારૂ નીકળી ચૂકી છે, માટે સહુએ પોતપોતાના સરંજામ સહ આગ્રા આવવા નીકળવા સૂચનાઓ આપી દીધી અને સાથે વાત પણ બહાર ન પડે તે સારૂ માણસોને સૂચનાઓ આપવામાં આવી.

મહારાજ તરફથી સંદેશો મળવાથી, તથા કેટલાક રાજસ્થાનો તરફથી પ્રથમ સંકેત કરી રાખવા મુજબ પહેલાંથી પોતપોતાના સરંજામ પણ આગ્રામાં આવી પહોંચ્યા અને આગ્રામાં તમામ રાજપૂત ઉમરાવોના ઉતારા પચરંગી સેનાઓથી શોભી ઉઠવા લાગ્યા.

ભટ્ટી સરદારને ત્યાંથી નીકળ્યા બાદ જોધપુર મહારાજ ગજસિંહજી પણ વીરવર "તોગાજી" અને અન્ય સરદારો તથા મીર ખાનઝાખાન સાથે કેટલાક દિવસની મુસાફરી કરી આગ્રા આવી પહોંચ્યા.

આ વખતે આગ્રા શહેરમાં તમામ રાજપૂતોનું એકંદર ત્રણથી ચાર લાખ જેટલું સૈન્ય એકઠું થયું હતું.

તમામ ઉમરાવો આવી મહારાજને મળ્યા અને પોતપોતાની સાથે આટલું આટલું સૈન્ય લાવ્યા છે, એમ મહારાજાને ખબર કરી ગયા. મહારાજે તેમને હરહંમેશ પોતપોતાના સૈન્યને તૈયાર રાખવાની સામી સૂચનાઓ પણ કરી દીધી. કારણ મહારાજ જાણતા હતા કે કદાચ દગલબાજી થાય તો એકી સાથે હલ્લો કરવામાં ફાવી શકાય. વળી તેમણે પોતાના સૈન્યને પણ હર વખત તૈયાર રહેવાના માટે આજ્ઞા ફરમાવી, અને ઉતારાની આજુબાજુ સખ્ત લશ્કરી પેહેરો ગોઠવ્યો, અને તેની પોતે જાતેજ દેખરેખ રાખવા લાગ્યા.

પ્રકરણ નવમું

તોગાજીની આગ્રામાં સવારી

દોહા:–રજપૂતોંરા દાવડા, સરપોંરા ભારા;
રીઝવીયા મોઢાં દિયેં, ખીજવીયા ખારા.

આગ્રામાં સવારી આવ્યા બાદ રાજપૂતોએ સૈન્ય પણ પોતાના ઉતારામાં તૈયાર રાખવાનો અને ઉતારાની આસપાસ સખ્ત લશ્કરી બંદોબસ્ત રાખવાનો મહારાજાના હુકમને તો આપણે જાણીએ જ

છીએ. હવે આગળની હકિકત જાણવાની આપણને જરૂર જણાય છે, માટે ચાલો હવે આપણે આપણું લક્ષ તે તરફ દોડાવીએ.

મુદતના દિવસને માત્ર બે જ દિવસ બાકી હતા તે વખતે કેટલાક રાજપૂત સરદારોએ આવીને મહારાજાને વિનંતિ કરી કેઃ—"હુઝુર! "તોગાજી"રી સવારી સઘળા રાજપૂતોંરા સરંજામ સાથ આજ રાતરા કહાડવારા બાસ્તૈ હમારો આગ્રહ હૈ, સો સ્વીકારનૈ હુઝુર ઇણુતરોંસું આજ્ઞા ફરમાવૈં. અર સવારીરા બાસ્તૈ બંદોબસ્ત વ્હૈ જાય."

મહારાજે પણ આ ક્ષત્રિયોનાં વીરત્વ જાણવા સારૂ તેમને કહ્યું કે "આપ જાંણો હો કિ બાદશાહરા પાસ બહુ સૈન્ય હૈ, અર બખત પર તોફાન વૈ જાય તૌ કાંય કરણો?"

સરદારોએ મહારાજાને જવાબ આપતાં જણાવ્યું કેઃ—"અન્ન-દાતાર! અણુ તરોંસું જો તોફાન વ્હૈ જાય તૌ પેલ પેલો તો બાદશાહનેં પકડવારો બંદોબસ્ત કિયો જાય; અર જો યું નાં બણ સકયો તૌ ઝઘડૌ વ્હૈ જાશી, અર ઝઘડામેં બહોતસા ક્ષત્રિ શિર પડયા પીછું લડશી; અર બાદશાહ દેખશી અર "તોગોજી" બચ જાઁય, તૌ બચ જાઁય. દોનું બાતોંસું આપણનેં લાભ હૈ. બાસ્તે જરૂર આજ રાતરા બખત સવારીરૌ બંદોબસ્ત કરાવવારી કૃપા વ્હૈ જાય."

મહારાજાએ રાજપૂતોની ઇચ્છા જાણી સાંજરે સવારી કહાડ-વાની તેમને સંમતિ આપી અને બોહોતર રજવાડાંના ઉતારાઓ ઉપર તે સવારીમાં ભાગ લેવા સારૂ પધારવાનાં આમંત્રણો કહેવડાવ્યાં. તે મુજબ બાદશાહને પણ વરદી મોકલાવી કે, 'રાત્રિના સમયમાં વીરવર તોગાજીની સવારી જોધપુરના ઉતારામાંથી ચઢાવી આખા આગ્રા શહેરમાં ફેરવવાની છે. માટે તોફાન કોઈ પ્રકારનું ન થાય તે સારૂ શહેરમાં બંદોબસ્ત રખાવવાની જરૂર હોય તો તે રખાવવો.' વળી તે સાથે મહારાજે એમ પણ કહાવ્યું કે, 'તમામ મુસલમાનોને આપ તાકિદ કરશો કે, જેથી રાજપૂતોનું દિલ ઉશ્કેરાય તેવું કંઈ કૃત્ય તેઓ કરે નહીં; નહીં તો ઝનુનમાં આવી ગયલા રાજપૂતો કદાચ અમારા કબજામાં નહીં રહી શકે.'

બાદશાહને જ્યારે આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તેના ઉદ્વેગનો પાર રહ્યો નહીં. તેણે કેટલોક વિચાર કર્યા બાદ આવેલા માણસ સાથે પોતાના નકીબને મહારાજ પાસે મોકલી કહેવડાવ્યું કેઃ—"આપ, ધારો છો તે મુજબ બંદોબસ્ત કરવામાં આવશે, તો પણ હિન્દુઓ ઝનુન ઉપર હોવાથી ઝઘડો જાગવા સંભવ રહે છે. માટે સવારી કહાડવાનું આગ્રાના રક્ષણાર્થે બંધ રાખવાનું ઠરે તો વધુ સારૂં."

નકીબે જઇને બાદશાહના સંદેશા મહારાજને પહોંચડાવ્યો. પરંતુ મહારાજે જણાવ્યું કે "સલામત બાદશાહસું પેશ કર દો કી, રાજપૂતોરો મોરા ઉપર બહોત આગ્રહ હુવો હૈ, જીણસું મોરે સવારી કઢાડવારા વિચાર ઉપર આવણો પડ્યો હૈ, અર મેં સવારીરો કામ બંધ રખા શકું યું કોય નહીં હૈ."

આ નકીબે જઇને બાદશાહને સમાચાર આપ્યા અને બાદશાહ હવે આગ્રાના રક્ષણ સારૂ શો ઉપાય કરવો તેના વિચારમાં પડયો. વળી તેને એ પણ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો કે, 'આજે જ જ્યારે રાજપૂતો આવા ઝનુન ઉપર છે તો જે દિવસે "તોગો" દરબારમાં આવશે ત્યારે તો તે લોકો આથી પણ વિશેષ ઝનુનમાં આવશે, અને આ વખતે આગ્રાને આથી પણ વિશેષ રક્ષણની જરૂર છે. તેણે પ્રથમ તો બહારથી જેટલું સૈન્ય મુદતના દિવસે હાજર થઈ શકે તેટલું નજીકમાં હતું તેને ત્વરિત મુદતના દિવસે આગ્રામાં હાજર થવા ખબરો મોકલાવવા પોતાના અધિકારીઓને જણાવ્યું. બાદ તેણે એવો હુકમ કર્યો કે, 'સવારી જે રસ્તે થઇને જવાની છે તે રસ્તે બન્ને બાજુ લશ્કરી પેહેરો રાખવો અને તમામ મુસલમાની સૈન્યને એવી પણ તાકિદ આપી કે, તેઓએ કોઇ પણ હિન્દુની લાગણી ઉશ્કેરાય તેવું કંઈ જ કૃત્ય કરવું નહીં. બલકે હિન્દુઓ તરફથી મુસલમાન સૈન્યની લાગણી ઉશ્કેરાય તેવું કંઈ કૃત્ય કરવામાં આવે તો પણ મુસલમાન સૈન્યે તે સહન કરી ઝઘડો ઉભો કરવાનું કારણ ન આપવું.'

આ ઉપરાંત બાદશાહે પોતાના સૈન્યાધિકારીઓ તથા મુલકી અધિકારીઓને પણ જ્યાં સુધી સવારી જોધપુરના ઉતારામાં પરત પોહોંચે ત્યાં સુધી તૈયાર રહેવા તાકિદ આપતાં જણાવ્યું કે, "કદાચ ઝઘડાનો પ્રસંગ બને તો તેઓએ તેને શાન્ત કરવાના ઉપાયો અમલમાં આણવા."

આ બધો બંદોબસ્ત કર્યા બાદ બાદશાહે પોતાના માટે વાહન તૈયાર રખાવી રાજમહેલને પણ ફરતો સખ્ત પેરાનો—લશ્કરી—બંદોબસ્ત કરાવ્યો. તેને એવી દહેશત હતી કે જો ઝઘડો જાગશે તો કદાચ હિન્દુઓ પ્રથમ જ મને પકડવા આવશે.

આ પ્રમાણે સાંજ સુધી બધો બંદોબસ્ત કર્યા બાદ પણ પાદશાહના મનમાં નિરાંત વળી નહીં. તે પોતાના શાહી મેહેલમાં ગુપ્ત રીતે સવારીનું શું પરિણામ આવે છે તે જોવા સારૂ બેઠો.

આવી રીતે બાદશાહે આગ્રાના બંદોબસ્તમાં અને રાજપૂતોએ "તોગાજી"ની સવારીના બંદોબસ્તમાં દિવસ વ્યતીત કર્યો. સંધ્યા-

સમય આવી લાગ્યો. આગ્રામાં મુસલમાની સૈન્યની ગોઠવણુ યોગ્ય સૂચના સાથે કરવામાં આવી.

હિન્દુઓ પણુ જમવા વિગેરેના કાર્યમાં ગુંથાઈ ગયા. એમ કરતાં કરતાં સાડા સાત અને આઠ પણુ વાગ્યા. જોધપુરનું સૈન્ય તૈયાર થઈ ગયું અને સવારીના રસ્તામાં આવી ગોઠવાઈ ગયું. એક પછી એક તમામ ઉમરાવો પણુ પોતપોતાના સરંજામ સાથે આવવા લાગ્યા, અને પોતપોતાના અનુક્રમે ગોઠવાયા. આવી રીતે એક કલાક જેટલા વખતમાં તો તમામ રાજપૂત સૈન્ય પોતપોતાના અનુક્રમે ગોઠવાયું. એટલે જોધપુરના ઉતારામાંથી સોનાની અંબાડીઓવાળા બે હાથી નીકળ્યા. તે હાથીઓને જોતાં જ સૈન્યે "વીર તોગાજીરી જય" "મહારાજ ગજસિંહજીરી જય" એમ જયકારના અવાજો કર્યા અને મહારાજના હુકમ મુજબ મહારાજનો હાથી જોધપુરના સૈન્યના મધ્ય ભાગમાં ગોઠવવામાં આવ્યો અને વીરવર "તોગાજી" નો હાથી જોધપુરના સૈન્યના મોખરે રાખવામાં આવ્યો.

તોગાજીના હાથીની અગાડી કેટલાક રાઠોડ અંગરક્ષકનું સૈન્ય હતું અને પછાડી પણુ તે જ મુજબ અંગરક્ષકો રાખવામાં આવ્યા હતા.

"તોગાજી"ના હાથી ઉપર સુવર્ણુની અંબાડી હતી. તેમની બેઠકના પછવાડેના ભાગમાં બે રાઠોડો ખુલ્લી સમશેર લઈ બેઠા હતા અને અંબાડીની બન્ને બાજુની પગથીઓ ઉપર એક એક સુવર્ણુના હાથાવાળો ચમ્મર કરનાર રાઠોડ અને એક એક ખુલ્લી સમશેરવાળો રાઠોડ રાખવામાં આવ્યા હતા. એ દિને વીર "તોગાજી"ના હાથીના રક્ષણુના ઉપાયો યોજવામાં આવ્યા હતા. તે ઉપરાંત અંગરક્ષણુ કરનાર સૈન્યના તમામ રાઠોડા સેનાનીઓએ પણુ પોતાની સમશેરો ખુલ્લી જ રાખી હતી.

વીરવર "તોગાજી"ને સુવર્ણ અને હીરાપન્નાનાં નંગોથી લથ-બથ કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. તે એટલા સુધી કે તેમના અંગનો માત્ર કોઇક જ ભાગ ખુલ્લો દેખાતો હતો.

જ્યારે મહારાજને વરદી પહોંચાડવામાં આવી કે 'તમામ રજવાડાનાં સૈન્ય આવી પોતપોતાની મિસાલે ગોઠવાયાં છે' એટલે મહારાજાએ સવારીને ચાલવા આજ્ઞા ફરમાવી. પુનઃ "વીર તોગાજીરી જય" "મહારાજ ગજસિંહજીરી જય"ના પ્રચંડ જયઘોષ વચ્ચે સવારી આગ્રા તરફ ચાલી. સવારી આગ્રાના દરવાજામાં પેઠી ત્યારે દરવાજા પાસે ઉભેલા શાહી સૈન્યે વીર "તોગાજી"ને નમન કર્યું; અને તેઓ તેની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. સવારી દરવાજામાં થઇને શહેરમાં ચાલી.

શહેરમાં સ્થળે સ્થળે સંખ્યાબંધ હિન્દુ મુસલમાનોનાં ટોળાં વીર "તોગાજી" જેવા ક્ષત્રિય વીરનાં દર્શન સારૂ આવી એકત્ર થયલાં જણાતાં હતાં. જેમ જેમ તેમના આગળ થઈ "તોગાજી"ની સવારી નીકળતી હતી, તેમ તેમ તેઓ તેના જયઘોષ કરતા હતા, અને તેના ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિઓ કરતા હતા.

આવી રીતે સમગ્ર શહેરમાં ફરી વીર "તોગાજી"ની સવારી જોધપુરના ઉતારે પરત આવી. કસુંબા થયા, બાદ તમામ ઉમરાવો પોતપોતાનાં મુકામો તરફ જવા સારૂ પોતપોતાના સરંજામ સાથે નીકળ્યા.

બાદશાહને પણ જ્યારે આ સવારી જોધપુરના ઉતારે પહોંચ્યાના સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા ત્યારે તેના મનમાંથી ચિંતા ઓછી થઈ.

પ્રકરણ દશમું
તોગારી તલવાર

દોહાઃ—અઠે સુજસ પ્રભુતા ઉઠે, અવસર મરિયાઁ આય;
મરણો ઘરરો માઁઝિયા, જમ ન નરક લૈ જાય.

પ્રાતઃકાળનો સમય થયો. સૂર્યનારાયણ પોતાનો વંશજવીર "તોગો" આજે બાદશાહની ખોટી જીદ્દથી પ્રાણાર્પણ કરવાનો છે, એમ જાણી ક્રોધાવેશમાં આવી રકતવર્ણથી ઉદય થયા. પોતાના વંશના ઉત્પાદક સૂર્યદેવને ક્રોધાવેશમાં જોઈ રાઠોડોનાં અંતઃકરણમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય એ પણ સ્વાભાવિક જ હતું; તેથી તેઓ પણ ક્રોધાવેશમાં આવ્યા.

આ સમયનો લાભ લેતાં મહારાજાએ તમામ રાઠોડ સામંતોને પાસે બોલાવ્યા અને કહ્યું કેઃ—"હરદારોં! આજ આપ હધળા આપણા વંશરા ઉત્પાદક ભગવાન સૂર્યરાં દર્શન કરૌ. આજ બાદશાહરી જીદ્દસું અપણો એક વંશજ મરવારા બાસ્તે તૈયાર હુવૌ હૈ, ઈણ બાસ્તે આપ ક્રોધમેં આયગા હૈં અર આપરો વર્ણ રક્ત વ્હે ગૌ હૈ. જરાં કતરીઈ પેઢી પૂર્વાંરા પૂર્વજોંરા મનમેં અપણા વંશરો અભિમાન અણુરીતસું હૈ, તો અપણાં મનોંમેં પણ હોણો ચાહિજે કે નહીં?"

રાજપૂતોએ વચ્ચે જ જવાબ આપ્યો કેઃ—"જરૂર હોણો ચાહિજૈ; અર હમારાં રૂંવાં રૂંવાંમાં વંશરો અભિમાન હૈ."

મહારાજે પુનઃ શરૂ કરતાં જણાવ્યું કેઃ "જરાં આજ દરબારમેં અપણે જાવણૌ હૈ, અર જો બાદશાહસું કોઈ રીતરો દગૌ કિયો જાય તૌ અપણા વંશરા માનરા ખાતર અપણે કાંઈ કરણો?"

રાઠોડોએ જવાબ આપ્યો કે: "અપણે દૂસરો કાંઈ કરવૌ હૈ! આપણ મરશોં અર બાદશાહને મારશોં. અણુ બખત હમારે ઓર કાંઈ બિચાર કરવારી જરૂરત હૈ?"

મહારાજે કહ્યું: "જરાં આપ સહુ આપ આપરા મુકામ પર પધારો, અર તૈયાર હોનૈં અઠૈ આવૌ. અઠૈસું કસુંબો લૈનૈં આપણ નીકળશૌં."

સરદારોએ જો "હુકમ અન્નદાતાર," કહી ચાલતી પકડી અને મુકામો ઉપર જઈ નાહી ધોઈ, નિત્ય કર્મોથી પરવારી, વસ્ત્રપરિધાન કરી, અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરી મહારાજની સાંનિધ્યમાં હાજર થયા. મહારાજ પણ આજનો રાઠોડોનો અત્યંત આનંદ જોઇ પોતાના મનથી આનંદ માનવા લાગ્યા.

બાદશાહી સૈન્ય પણ શાહી હુકમ મુજબ આગલા દિવસની રાત્રિ સુધી આવી ગયું હતું. તેને શાહી મહેલથી શહેરમાં તમામ સ્થળોએ યોગ્ય જથ્થામાં તથા છુટું છુટું સવાર થતાં જ ગોઠવવાની બાદશાહ તરફથી ગોઠવણ કરી નાંખવામાં આવી. અન્ય ફોજના સૈન્યને તૈયાર થઈ નગર બહાર રહેવા વરદીઓ અપાઈ ગઇ, અને દરબાર વખતે પણ દરબારમાં થોડી સંખ્યામાં સૈન્યનો પહેરો રાખવામાં આવ્યો. આ રીતે બાદશાહે પોતાની બાદશાહતને અણધારેલી વ્હોરી લીધેલી આફતમાંથી બચાવવાના ઉપાયો યોજ્યા.

અહીં તમામ રાઠોડો મહારાજ હજુર આવી હાજર થયા. એક પછી એક એમ તમામ ઉમરાવો પણ પોતાના સરંજામ સાથે આવવા લાગ્યા. તમામ ઉમરાવોને મહારાજે કસુંબા સારૂ બોલાવ્યા અને તેઓ આવી હાજર થયા એટલે મહારાજે કસુંબા ફેરવવા આજ્ઞા ફરમાવી.

કસુંબા ફરી વળ્યા અને ઉમરાવો હુક્કા પીવા માંડ્યા એટલે મહારાજે સવારીનો બંદોબસ્ત કરતાં જણાવ્યું કે:—"દેખો, આપણ હધળા એકત્ર હોં. અપણે અપણો બાકી રહેવો તો સઘળો સૈન્ય દરવાજારા બહાર તૈયાર રાખણૌ, અર દરવાજાસું દરબારે આમ સુધીમેં થોડા થોડા જથ્થામેં લશ્કર રાખણૌ. હર એક ઉમરાવને અપણી લારમેં ચાર ચાર બહાદુર રાજપૂતોંનેં રખણા, અર "તોગાજી" રી લારમેં મેરા દશ સરદાર રહશી; ક્યું કી બાદશાહ હૈ, સો દગૌ રમવારો બિચાર કરૈ, તો અણુનેં માલુમ પડ જાય કિ રાજપૂતોંસું દગૌ યું કરનેં કિયૌ જાય હૈ?"

સઘળા ઉમરાવોએ મહારાજના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે:–"હુઝુરરો ફરમાવણો બરાબર હૈ. બાદશાહ, તાકડો મિલ જાય તો દગલબાજી કરવા ચુકે કોય નહીં."

આ પ્રમાણે મહારાજે લશ્કરને ગોઠવાઇ જવા આજ્ઞા કરી અને બાદશાહને સમાચાર કહેવડાવ્યા કે: "આપોનેં ઠીક લાગે ઇણ રીતસું આગ્રારો બંદોબસ્ત કરવાય દો. રાજપૂતોંરા સઘળા સરંજામસું "તોગોજી" ક્ષાત્રવટ દીખવવા આવેં હૈં."

ચોબદારે નકીબ સાથે બાદશાહને સમાચાર કહેવડાવ્યા. એટલે બાદશાહે શહેરનો બંદોબસ્ત થઇ જવાની પુનઃ ખાત્રી કરી અને કહેવડાવ્યું કે "આણે દો, કુછ હરકત નહી."

નકીબે ચોબદારને વરદી આપી. મારતે ઘોડે ચોબદારે જઇને મહારાજને વરદી આપી અને મહારાજે સવારી કહાડવા હુકમ કર્યો.

મહારાજ તથા તોગાજી માટે બે હાથીઓ લાવી ઉભા રાખવામાં આવ્યા, એટલે મહારાજાએ હર્ષાશ્રુઓ સહિત પ્રથમ વીર "તોગાજી"ને તેમના હાથી ઉપર બેસાડયા. તોગાજીની પછાડી હિન્દુ રાજપૂતોની પ્રશંસા કરતાં કષ્ટમાં આવી પડેલા મીર ખાનઝાખાનને આગ્રહ સાથે બેસાડવામાં આવ્યા. પછી પોતે પોતાના હાથી ઉપર બેઠા. મહારાજ પણ હાથી ઉપર બેઠા, એટલે માવતોએ બન્ને હાથીઓને ઉઠાડયા અને હાથીઓને ઉતારા બહાર કહાડવામાં આવ્યા. આ બે હાથીઓ બહાર આવ્યા, એટલે તમામ ઉમરાવો પણ એક પછી એક પોતાના હાથીઓ સાથે જોડાયા અને માત્ર તમામ હાથીઓનું જ જાણે સરઘસ કહાડવાનું હોય તેમ એક લાંબી હાથીઓની હાર દેખાવા લાગી. હાથીઓ બરાબર ગોઠવાયા, એટલે મહારાજાએ બન્ને બાજુ ચાર ચાર ઘોડેસ્વારોની લારબંધ ટુકડીઓને ગોઠવાઈ જવાની આજ્ઞા ફરમાવી. આ રીતે ઘોડાઓ પણ ગોઠવાયા, એટલે મહારાજાએ સવારીને વધવાની આજ્ઞા ફરમાવી. સૈન્યના "વીર તોગાજીરી જય," "મહારાજ ગજસિંહજીરી જય"ના અવાજ વચ્ચે સવારી આગરા તરફ ચાલી. આ વખતે વીર તોગાના મન ઉપર મરવાની દિલગીરી કે ચિંતા કંઈ જ દેખાતી નહોતી. પરન્તુ તેની મુખમુદ્રા ઉપરથી દેખાતું હતું કે તે એક મહાન્ આનંદ અનુભવે છે. જેમ જેમ સવારી આગળ વધતી ગઈ, અને જ્યાં જ્યાં રાજપૂત સૈન્યો ગોઠવાયાં હતાં ત્યાં ત્યાં સવારી આવતી, એટલે રાજપૂતો હર્ષઘેલા થઈ "વીર તોગાજીરી જય," "મહારાજ ગજસિંહજીરી જય"ના ઘોષ કરતા હતા.

સૈન્યનાં અને તોગાજીનાં દર્શન સારૂ સ્થળે સ્થળે એકત્ર થયલા લોકોના જય જયકારના ઘોષ વચ્ચે સવારી દરબારગૃહ પાસે આવી પહોંચી, એટલે હાથીઓને બેત કરવામાં આવ્યા. તમામ ઉમરાવો હાથીઓ ઉપરથી ઉતર્યા, રોજના દરબારમાં આવવાના રંગ કરતાં રાજપૂતોમાં આજે જૂદા જ પ્રકારનો રંગ અને તેજ દેખાતાં હતાં. તમામ ઉમરાવો હાથીઓ ઉપરથી ઉતર્યા અને પોતાના અંગ-રક્ષકોને લઈ મહારાજ સમક્ષ હાજર થયા. એટલે મહારાજાએ પ્રથમ આગળ જ "તોગાજી"ને અને તેમની સાથે મીર ખાનઝાખાનને ચાલવા કહ્યું અને તેમની સાથે પોતાના દશ સરદારોને ચાલવા ફરમાવ્યું. તેમની પછવાડે અનુક્રમે સહુ સરદારોને પોતાની સાથે અંગરક્ષકો લઈ ચાલવા જણાવ્યું. તોગાજીના આગળ ચાર અંગરક્ષકો લઇ, હાથમાં સુવર્ણનો થાળ રાખી પોતે ચાલ્યા.

જે વખતે આ રાજપૂતો ભારે દબદબા સાથે દરબારમાં પેઠા તે વખતે દરબારમાં બેઠેલા મુસલમાનોના મનમાં આજે બાદશાહતની રક્ષા થવા સારૂ તેમ જ પોતાના પ્રાણુની રક્ષા સારૂ પણ દહેશત લાગી. રાજપૂતો દરબારમાં આવ્યા ત્યારે મુસલમાન ખાનો અને અન્ય અધિકારીઓથી તેમનું તેજ સહન થઈ શકયું નહીં. તેમ તેઓ તેમનાં આસનો ઉપર બેસી પણ શકયા નહીં, પણ રાજપૂતોનો દબદબો જોઈ તેઓ પોતાનાં આસનો ઉપર ઉભા થઇ ગયા, અને મહારાજ ગજ-સિંહજીને તથા વીર "તોગાજી"ને નમન કરવા લાગ્યા. વળી દરબારમાં આવતાં જ ઉમરાવોના રક્ષણ સારૂ દરબારમાં આવેલા રાજપૂતોએ "વીર તોગાજીરી જય"નો ગગનમંડળને પણ વિદીર્ણ કરે તેવો અવાજ કર્યો. તે અવાજથી બાદશાહને રાજપૂતો દરબારમાં આવ્યાની ખબર પહોંચી ગઇ. છતાં નિયમાનુસાર નકીબે જઇ પાદશાહને વરદી આપી, એટલે પોતાના રક્ષણ સારૂ સાથે કેટલાક રક્ષકો લઇ બાદશાહ દરબારમાં આવ્યા. બાદશાહના આવવાથી તમામ દરબારીઓ આસનથી ઉભા થયા અને બાદશાહના બેઠા પછી પુનઃ પોતપોતાનાં આસન પર બેઠા.

બાદશાહે આવતાં જ પોતાના આસને બેસીને વીર "તોગા"ના સામું જોવા માંડ્યું, પરન્તુ તેના મુખ ઉપરના તેજથી તે અંજાઇ ગયો. કારણ "તોગાજી"નું કપાળ વિશાળ હતું; મુખ કમળના સમાન પ્રફુલ્લિત અને તેજસ્વી હતું; તેના શરીરના તમામ અવયવો ભરેલા હતા; તેના હાથ લાંબા અને દૃઢ બનેલા હતા; તેના મુખ ઉપર એક અનન્ય પ્રકારનું તેજ વિકસી રહેલું હતું. આવા ભવ્ય ચહેરાવાળા વીરને જોઈ બાદશાહ અંજાઈ જાય તેમાં નવાઈ જેવું શું?

બાદશાહે સ્વભાવ મુજબ દગલબાજી કરવાનો સંકેત પ્રથમથી જ કરી રાખ્યો હતો. તેણે પોતાના એક મજબુત એક્કાને તોગો આવીને બેસે, એટલે તેનું મસ્તક ગુપ્ત રીતે કાપી નાંખવા સુચના આપી હતી. "તોગોજી" પોતાના આસન ઉપર દૃઢતાથી બેસી રહ્યા હતા, તે વખતે ગુપ્ત રીતે બાદશાહનો એક્કો ફરતો ફરતો "તોગાજી"ની પછાડી આવવા લાગ્યો. "તોગાજી"ના રક્ષકો તો માત્ર બાદશાહનું નિરીક્ષણ કરવા રોકાયા હતા, એટલે તેમનું લક્ષ પછાડી શું થાય છે તે તરફ તો નહોતું જ. પરંતુ વીર "તોગાજી" જાતે બહુ ચપળ હોવાથી તેમને પોતાની પાછળ કંઇ ખડખડાટ થાય છે એમ લાગ્યું. તેમણે પાછળ જોયું તો બાદશાહનો એકકો પોતાના તરફ આવતો જણાયો, એટલે ત્વરિત જ તેઓ આસનેથી ઉભા થયા. "તોગોજી" ઉઠયા એટલે મહારાજ ગજસિંહજી પણ હાથમાં સોનાનો થાળ લઈ પોતાના આસનેથી ઉઠીને તોગાજી પાસે આવ્યા. મહારાજ ઉઠયા એટલે તમામ ઉમરાવો પણ આસનેથી ઉભા થયા અને દગો જાણી ઉમરાવોએ અને રક્ષકોએ તલવારો ખેંચી. મહારાજાએ તેમને "સુબુર"ના હુકમ આપવાથી રાજપૂતો પોતપોતાનાં આસનોએ જ ખુલ્લાં હાથિયારથી ઉભા રહ્યા. મહારાજને પોતાના પાસે આવેલા જોયા, એટલે વીર "તોગાજી"એ ત્વરિત પોતાની તલવાર કહાડી અને પોતાના શિર ઉપર માંડી, એટલે મહારાજાએ સામો થાળ ધર્યો, તેમાં "તોગાજી"નું શિર ઉતર્યું. મહારાજાએ તેને બિરદાવી એક્કા તરફ ચલાવ્યો. એક્કો પણ પોતાની વીરતાના મદમાં તોગાના સામો આવ્યો. એટલે મહારાજાએ તેને બિરદાવી એક્કાને કાપવાનું કહ્યું અને તુરત જ તોગાના ધડે તેનો અમલ કર્યો અને પ્રચંડ એકકો દરબાર વચ્ચે જ રોળાઇ ગયો.

પદ્ધરી છંદઃ—

તોગાજી આયા દરબાર માંહ, બેઠેઉ રખ્યો આસન ન્યાંહ,
પતશાહ એક પરપંચ કીન, નીજ એક્કાકો અસ સમઝ દીન. ૧

તુમ જાય તોગા કર કટયુ શિર, મૈં બાતચિત મહં કરૂં સ્થિર,
પતશાહ કિન્હ કદક બાતચિત, તોગા! તું પાય તિહું લોક કિત. ૨

તવ માત તાતકો કોટી ધન્ય, તો સમક્ત કઠિન કો કરે અન્ય,
તિહિ સમે એક્કા ચટપટ ચલાય, તોગાકી તર્ફ ચલ્યો લુકાય. ૩

તોગા મનુષ પગવટ્ટ લેખિ, નિજ પીઠ તર્ફ એકાકિ દેખિ,
તિહિ સમૈ તજ્યો આસન સૂર, ભો ક્રોધવંતજનું કાલ ક્રૂર. ૪

તુરંત તેગ કર માંહ ધાર, આયે કર થાલ ધાર,
વંદી મહારાજહિં બાર બાર, તિહિ થાલ માંહ કીન શિર ઉતાર. ૫

પ્રથમહિં એક્કાકો ફ્રિન દોય, મહારાજ કહ્યૌ દિશી વામ જોય,
જહઁ તુર્કનકો બૈઠો સમાજ, તિહિ દિશી ફિર્યો રાઠોડરાજ. ૬

મહારાજ સઁગ રહિકે બિરદાય, તોગાજુ તેગ કઠિન ચલાય,
ભગેઉ તુર્ક લખિ તોગા તેગ, સૈયદ પઠાન મોગલ્લ બેગ. ૭

છંદ નારાચ:—

ભગે તુરક્ક જે બચે નિરખ્ખ કાલ નિજકો,
પરૈજ્યુઁ તેગ ભાન હોત માનુ ઘાવ બિજ્જકો;
જુધાણુનાથને કહ્યૌ "ન તુર્ક કોઉ હૈ અઠે,"
કબંધ બીરકો કબંધ ચલ્યો શહા હૈ જઠે. ૧

પ્રતચ્છ કાલ ભાલકેં હુરમ્મખાને 'સા'બસ્યો,
કબંધ તાહિકે પિછે હુરમ્મખાનમેં ધસ્યો;
લુકાય બૈઠ શાહ જા હુરમ્મકે શરણ્ય મેં,
કબંધ ક્રોધવત ભૌ ફેરે કરૂ બરણ્યમેં. ૨

જનાનખાનમેં સુઠૌર ઠૌર ઘાવ ઘાલિયં,
બની સુઠૌર ઠૌરમેં કબંધ ધાક તાલિયં;
બિનવ્વિયં શહાનશાહને જુધાણુનાથકો,
શરણ્ય થાયકું જિની બચાવહુ સસાથકો. ૩

દોહા:–સુને બૈન જબ શાહકે, દયા હુઇ મહારાજ;
કહ બિરદાય કબંધકો, પલટ બજારહિં રાજ.

સુનિ બૈન નરનાહકે, પલટર્યા તુરત કબન્ધ;
સકલ તુર્ક લુકગે મનો, કરિકેં પ્રથમ પ્રબન્ધ.

છંદ નારાચ:–

બજાર માંહ ઠામ ઠામ છત્રિ વીર રાજીતં,
કબન્ધ ક્રોધવંત દેખિ બીર હાક બાજિતં;
ફિર્યો બજાર સર્વ તુર્ક કોઉ નાં તૌગા મિલ્યો,
ક્રુધિત કાલસો લિખી ક્રૂરમ્મ શેષહું હિલ્યો. ૧

બિમાન સાજી સૂર સર્વ આયકેં સ્થિતં ભયે,
હુર સજી સુમાલ પુષ્પ અંબરં નયે નયે;
સુધાક હાક તાકકી દિશા દહૂંનમેં બજી,
છુટી સમાધિ શિવકી અનંત કાલસોં સજી. ૨

બિધિ પઠન્ન બેદકો બિસાર દીય આપનો,
સુરંપતિ સુશંક ધાર નિજ થીર થાપનો;
દિશાન દંતિ ભુવભાર દંતજે શહી શકે,
અનંત કાલસોં ઉઠાય આજ સો ગયે થકે. ૩

સુર્ઝિદ બિર્દ આયકેં અનંત કાલકો પઢે,
કબંધ વીરકો અનંત ક્રોધ ત્યું નમો ચઢે;
ડાકની શાકિની મચાય ભીર આય આગરા,
શૃગાલ શ્વાન ગિદ્ધકો સમાજ જૂરિગૌ ત્વરા. ૪

અનંત કાલતેં મિલી ન વીર શિરમાલિકા,
કબંધ શિર લેનેકો સુઆઈ મુણ્ડ માલિકા.
લઇ સુસંગ ભૂત પ્રેત આઇગે ધુરજ્જટી,
સુદેખિકેં લુકાઈ કાલિ જાણુ ન જૈં હૌં ખટી; ૫

ચલે ચરં સુશિવકે સુલેન શિર વીરકો.
રાઠોર કાલસે ખડે ન દેખિ ધીર ધીરકો.
કરે પ્રપંચ સો અતિ ન વીર ધીરસેં ચલ,
રાઠોર નિજ ધ્યાનતેં કબંધ શિરનાં ટલે. ૬

વીર તોગાજીએ બાદશાહના એક્કાને માર્યો, એટલે મહારાજે પોતાની પાસેના શિરને ઉશ્કેરતાં કહ્યું કે: "રંગ મરદાં રંગ, ક્ષાત્રવટરા તેજનેં રંગ હૈ. અબ આપોંરી ડાબી બાજુ પધારૌ, અઠૈ યવન બૈઠા હૈ."

મહારાજનું કહેવું સાંભળી તુરત જ વીર તોગાનું કબંધ તે તરફ ફર્યું. મહારાજે પણ તેની સાથે રહી બિરદાવવા માંડયું, અને મહારાજના બિરદાવવાથી કબંધ અધિક જોરથી પોતાની તલવાર ચલાવવા લાગ્યું. આવી રીતે ભયંકર રીતે ચાલતી તોગાની તલવાર જોઇ કોણ સૈયદ, કોણ પઠાણ, કોણ મોગલ અને કોણ બેગ; સહુ તુર્કો નાસવા લાગ્યા. જે મુસલમાનોએ વીર કબંધની તલવાર પડવાથી જાણે વિજળીનો ઘાવ પડતો હોય તેમ પ્રત્યક્ષ જોયું હતું, તેઓ પોતાનો કાળ નજરે જોઇ ભાગવા લાગ્યા.

સર્વ મુસલમાનો દરબાર છોડી નાસી ગયા એટલે "જોધાણુનાથે" કબંધને કહ્યું કે:—"હે બાપ! અબાર અઠૈ દરબારમેં કોઇ તુર્ક હૈ નહીં."

મહારાજનાં વચનો સાંભળી તોગા વીરનું કબંધ જ્યાં શાહ સિંહાસન ઉપર બેસી નિશ્ચિંતતાથી આ બધો તમાસો એક પ્રેક્ષકની માફક જોઇ રહ્યો હતો તે તરફ ધસ્યું. પોતાના ઉપર કબંધને ધસેલું જોવાથી પોતાના કાળનાં શાહને દર્શન થયાં અને તેથી તે નાસી હુરમખાનામાં પેઠો અને કબંધ પણ તેની જ વાંસે હુરમખાનામાં ધસ્યો. શાહે કોઇ સ્થળે પોતાનું રક્ષણ જોયું નહીં, ત્યારે તે જઇને હુરમના શરણમાં છૂપાઇ બેઠો; કારણ કે તે જાણતો હતો કે મારૂં રક્ષણ કરનાર હુરમ-સ્ત્રી ઉપર આ ક્ષત્રિ કબંધ ઘા કરશે નહીં, અને તેથી મારૂં તથા તેનું બન્નેનું રક્ષણ થશે.

કુરમના શરણે પાદશાહ છૂપાયો, ત્યારે તો કબંધ અતિશય ક્રોધવંત થયો જ. કવિ કહે છે, તે વખતનું તો તેનું વર્ણન હું શી રીતે કરૂં? કબંધે જનાનખાનામાં જઈ ઠામ ઠામ ઘાવ નાંખ્યા, અને સ્થળે સ્થળે આવી રીતે કબંધની ધાકની તાળી વાગી ગઇ. જ્યારે કબંધથી જનાનામાં છૂપાઇને પણ બચી શકવાની પાદશાહને ધાસ્તી લાગી ત્યારે તેણે જોધાણુનાથને પ્રાર્થના કરવા માંડી અને કહ્યું કે: "હે મહારાજ! મેરેકો તેરે શરણુ આયા સમઝકેં મેરે સાથકેં સંગ બચાઓ."

શાહનાં આવાં દયામણાં વચનો સાંભળ્યાં એટલે મહારાજના મનમાં પણ દયા થઈ આવી અને તેથી તેમણે કબંધને બિરદાવતાં કહ્યું કે, "ક્ષત્રિયોંરા તાજ! અબાર બજારમેં પધારો."

મહારાજનાં વચનો સાંભળી, કબંધ તુરત બઝાર તરફ ફર્યો. પરંતુ તેને કોઇ એક પણ મુસલમાન મળ્યો નહિં, અને જાણે પ્રથમથીજ સંતાવાને પ્રબંધ કરી તેઓ છૂપાઇ ગયા ન હોય! એમ ભાસ થવા લાગ્યો.

બજારમાં સ્થળે સ્થળે ક્ષત્રિવીરો શોભતા હતા. તેમણે કબંધને કુધિત જોઇને બીરહાક કરી નાંખી. તોગાનું કબંધ સર્વ બજારમાં ફર્યું, પણ કોઇ સ્થળે તેને યવન નામ જણાયો નહીં.

જ્યારે તેને કોઈ સ્થળે યવન ન મળ્યો, એટલે તો તે અતિકુધિત થયો. તેને કુધિત જોઇ કૂર્મ અને શેષ પણ ભાર સહન નહીં થઇ શકવાથી હલવા લાગ્યા. આ તોગાની બહાદુરી જોવા સારૂ આકાશમાં આવીને દેવો પણ સ્થિત થઈ ગયા. અપ્સરાઓ પોતાના પતિઓને પસંદ કરવા સારૂ સુંદર સુંદર પુષ્પોની માળાઓ લઇ આકાશમાં ઉભી રહી. કબંધની તાકીને મારવાની દશેદિશામાં હાક અને ધાક પડી ગઇ, જે સાંભળી ઘણા અનંત કાળથી લાગેલી શંકરની સમાધિ પણ છૂટી ગઇ; બ્રહ્મા પોતાનું વેદનું પઠન ચુકી ગયા, અને ઇન્દ્રરાજાને પણ વખતે કબંધ આવી પોતાનું રાજ્ય લઇ લેશે અને પોતાને સ્થિર રહેવા દેશે કે નહીં, તે સંબંધી શંકા થઇ! દિશાઓના હાથીઓ જે અનંત કાળથી પૃથ્વીનો ભાર ઉઠાવી રહ્યા હતા, તેઓ પણ આજે થાકી ગયા અને ભાર ઉઠાવી શકયા નહીં.

વળી બંદીજનોએ આવી બહુ પેઢીઓ સુધીનાં બિર્દ કહી સંભળાવ્યાં, જે સાંભળીને કબંધને વિશેષ રીતે ક્રોધ ચઢયો. ડાકણો અને શાકણોએ પણ આવીને આગરા ઉપર ભીડ કરી દીધી. ત્વરિતજ શિયાળવાં, કૂતરાં અને ગીધોનાં મંડળો પણ એકત્ર થઇ ગયાં. વળી કેટલાક કાળથી વીર પુરૂષોના મુણ્ડોની માળાઓ મળી નહોતી, તેથી માત્ર એકજ વીર–કબંધ–નુ શિર પોતાની માળામાં દાખલ કરી સંતોષ માનવાના

ઇરાદાથી કાલિકા પણ આવી. પરંતુ આ સમયે મુણ્ડને લેવા માટે પોતાની સાથે ભૂતપ્રેતને સારો સંગ લઈ શંકર પણ આવ્યા, અને તેથી કાલિકાએ જાણ્યું કે તે મુણ્ડ મેળવવામાં ફાવી શકાશે નહીં, તેથી તે છૂપાઈ ગઈ. શંકરે પણ પ્રત્યક્ષ રીતે લેવા જતાં વીર રાઠોડનું રુણ્ડ હાથમાં આવવા સંભવ ઓછો જાણી પોતાના ચરોને મોકલ્યા. તેઓ ચાલ્યા તો ખરા, પરન્તુ કાળના સમાન રાઠોડો તેની ચોકી કરવા ઉભા હતા તેથી તેઓ પણ ધીરજ ધારી શકયા નહીં. તેમણે પ્રપંચો પણ–રૂણ્ડ મેળવવા સારૂ–બહુએ કર્યાં, પણ ધીર વીર રાઠોડો આગળ ચાલી શકયા નહીં. કારણ કે રાઠોડો કબંધના શિરના ધ્યાનમાંથી એક ઘડી પણ ટળતા નહીં, અર્થાત્ સખ્ત ચોકી રાખી હતી.

આવી રીતે દરબારમાં હુરમખાનામાં અને આખા બજારમાં તેગાએ હાહાકાર વરતાવ્યો. કોઈ પણ પરધર્મી તેના હાથ આવ્યો નહીં. આમ વીરરસમાં અને રક્તમાં રંગાયલો "તેગો" કોઇને માલુમ નહીં હોવાથી અજાણમાં જ જે ગલીમાં "ગળીઆરા"નાં ઘરો હતાં, તેવી એક ગલીમાં પેસી ગયો અને તેની પાછળ મહારાજ તથા અન્ય સરદારો અને રાઠોડો ખુલ્લી તલવારથી જોડાયા. "તેગા"-નો પગ, ચાલતાં ચાલતાં એક ગળીઆરાના ઘર આગળના ખાડામાં, જ્યાં "ગળી"નું પાણી ભરેલું હતું, તેમાં પડ્યો અને તે ગળીના પાણીનો સ્પર્શ* થવાથી તુરત જ તેગાજીનું ધડ શિથિલ થઇ એક બાજુ પલટાયું.

એક પળ પહેલાં જે તેગાના ધડથી મુસલમાનો ત્રાસી ગયા હતા, જેનાથી ખુદ બાદશાહને પણ પ્રત્યક્ષ કાળનું ભાન થયું હતું, અને આખા આગરા શહેરમાં જેના નામની ધાક પડી ગઇ હતી, તે જ તેગાનું ધડ ગળીના સ્પર્શથી શિથિલ થઇ ગયું.

"તેગા"નું ધડ એક બાજુ પલટાયું, એટલે મહારાજે તેને પોતાના અંગનો ટેકો આપી પડતાં અટકાવ્યું અને પછી પોતે તપાસ

* ક્ષત્રિયો "ગળી"ને ગાયના રૂધિરના જેટલી જ અસ્પર્શ્ય અને અપવિત્ર માને છે તેથી જ ગળીના સ્પર્શથી લડતા ક્ષત્રિયો ભૂશયન કરતા હતા, તેવા દાખલા પણ છે. વળી આવા જ કારણથી સિવિલ કે મીલિટરી રાજપૂત સિપાઈઓને પ્રથમના વખતમાં ગળીના રંગવાળાં કપડાં પણ આપવામાં આવતાં ન હોતાં. કેટલાંક રાજસ્થાનોમાં હજુ પણ તેમ છે. દિલગિરી સાથે જણાવવું પડે છે કે હવે તો તે જ ક્ષત્રિયોના વંશજો સિપાઇની નોકરીઓ સ્વીકારી હર્ષથી ગળીના રંગવાળાં કપડાં સ્વીકારે છે. આવી રીતે હરેક કારણથી ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રવટ ગુમાવી બેઠા છે, તેને પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા કંઈ જ પ્રયાસ કરતા નથી, તે તેમને માટે ખેદની વાત છે.

કરાવી કે આ મોહોલ્લો કોનો છે? અને આ પાણી શાનું છે? તપાસમાં જણાયું કે માત્ર અંજાણપણામાં ધડ "ગળીઆરા"ના મહોલ્લામાં આવ્યું છે અને જે પાણીમાં "તોગાજી"નો પગ પડ્યો છે તે પાણી પણ "ગળી"નું જ હતું. આ સમાચારથી સહુને "તોગાજી"નું ધડ "ગળી"ના સ્પર્શથી શિથિલ થયાની ખાત્રી થઈ. આમ થોડા જ વખતમાં ધડ શાન્ત થવાથી મહારાજને તો ચિંતા થઈ. પણ આ વખતે ધડનું શાન્ત થવું તે જ યોગ્ય હતું, કારણ કે આખા શહેરમાં કોઇ પણ મુસલમાન પોતાના ઘરના દરવાજાની બહાર ન હોતો. ગરીબમાં ગરીબ મુસલમાનથી છેક બાદશાહ જેવા પ્રબળ સુધીના તમામ પોતપોતાના મુકામોમાં છૂપાઇ બેઠા હતા. બહાર હોય તો પણ માત્ર બાદશાહની નિરર્થક હઠમાં નિરપરાધી મુસલમાનોનું આવા હઠના રણયજ્ઞમાં બલિદાન આપવું કે તેમને હેરાન કરવાને કોઈ રીતે યોગ્ય ન હોતું જ અને ક્ષત્રિયોનો ઉદ્દેશ પણ તેવા નિરપરાધીઓને હેરાનગતિમાં મૂકવાનો ન હોતો.

જ્યારે જ્યારે બાદશાહ તરફથી આવી રીતે હિન્દુઓને હેરાન કરવામાં આવતા હતા, ત્યારે ત્યારે સારા સારા ઉમરાવો પણ બાદશાહથી નારાજ રહેતા હતા. વળી મીર ખાનઝાખાન જેવા સત્યવક્તા મુસલમાનો તો હિન્દુઓનો સત્ય પક્ષ સ્વીકારતાં બાદશાહની ઇતરાજીનો પણ ભોગ થઇ પડતા હતા. છતાં પણ તેઓ હિન્દુઓની સત્ય હકિકત નિડરતાથી બાદશાહને જાહેર કરતા હતા. તે સમયે હિન્દુ ઉમરાવો અને મુસલમાન ખાનો વચ્ચે સારો સંપ પણ હતો, એટલે નિરપરાધી મુસલમાનોને નકામા કાપી કપાવી નંખાવી, આ સંપમાં વિક્ષેપનું કારણ ઉપસ્થિત કરવા કારણ પણ નહોતું. તેથી આ વખતે તોગાજીના ધડની જે સ્થિતિ થઇ તે યોગ્ય જ થઇ હતી, એમ કહ્યા શિવાય આપણને ચાલતું નથી.

~~~~~~~~~~

પ્રકરણ અગીઆરમું
સતીની તૈયારી

દોહા:-ઢોલ બજન્તાં હે સખી! પતિ આયો સુદ્ધિ લેણ;
આગેં ઢોલેં હૂં ચલી, પતિકો બદલો દેણ.

જ્યારે તોગાજીએ પોતાનું શિર ધડ ઉપરથી જૂદું પોતે પોતાની જાતે કર્યું, ત્યારે તે સમાચાર દરબારમાં રાઠોડો માર્ફત બહાર ઉભેલા રાઠોડ સૈન્યને મળ્યા, અને ફરતાં ફરતાં આ સમાચાર છેક "ભટીયાણીજી" સુધી પહોંચ્યા. "ભટીઆણીજી"ને પતિના મરાયાના સમાચાર માલુમ પડ્યા ત્યારે તેમને સત ચડ્યું અને તેમણે પોતાના માટે રથ લાવવા
~~~~~~~~~~

આજ્ઞા ફરમાવી. તેઓ રથારૂઢ થઈ પતિના શબને મેળવવા સારૂ આગ્રામાં ચાલ્યાં. રાઠોડો તરફથી સતીના સારૂ રસ્તા બતાવવાની અને કોઈ પણ પ્રકારે મુસલમાનો તરફથી તેમની ઇજતને અપમાન થાય તેવું કંઇ કૃત્ય કરવામાં ન આવે તે સારૂ પૂરતા બંદોબસ્તને માટે કેટલાક રક્ષકો રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં આવી.

ભટીઆણીજી રક્ષકો સાથે જે ગલીમાં વીર તોગાજીનું ધડ અને શિર હતું, ત્યાં આવી પહોંચ્યાં એટલે રાજપૂતોએ "સતી માતાજીરી જય" એવો ઘોર અવાજ કર્યો અને મહારાજને સતીના પધારવાની વરદી પહોંચાડવામાં આવી. મહારાજ તો શબને પોતાની છાતી સાથે રાખી, એક હાથમાં સોનાના થાળમાં વીર "તોગાજી"નું શિર અને બીજા હાથમાં ખુલ્લી તલવાર લઈ ઉભા હતા.

ત્યાં સતી દેવી આવી પોહોંચ્યાં અને તેમણે મહારાજને વિનંતિ કરી કેઃ "મોરા પતિરો શિર મોંને દેવારી કૃપા વ્હે, મોરે મોરા પતિસું છેટો પડ જાય હૈ."

મહારાજાએ તુરત પોતાના હાથમાનો થાળ સતીને આપ્યો, અને પછી ધડને જાતે ઉંચકી રથમાં સતીની પાસે સુવાડવામાં આવ્યું. તમામ રાજપૂતોની સવારી સતી દેવીના પાછળ જોધપુરના ઉતારે જવા સારૂ નીકળી. લશ્કરનો બંદોબસ્ત, વાદ્યોના રવ, સતી દેવીના અને વીરવર તોગાજીના જય ઘોષ વચ્ચે આ મહાન્ રાજપૂત સરઘસ જોધપુરના ઉતારામાં આવી પહોંચ્યું. આ સમયે મીર ખાનઝાખાન પણ સાથે જ હતા.

મહારાજાએ શ્રી સૂર્ય ભગવાનનાં પુત્રી પતિતપાવિની જમુનાજીના કિનારા ઉપર સતી દેવીને સારૂ ચંદનની ચિતા તૈયાર કરવાની આજ્ઞા કરી. અંદર અબીલ, ગુલાલ, કેસર, કસ્તુરી વિગેરે સુગંધિ પદાર્થો ભરવા તથા અંદર પુષ્કળ ઘી રેડવાની આજ્ઞા કરી. બીજી તરફ સતી દેવીને સ્મશાને લઇ જવા સારૂ સવારી તૈયારી કરવાની પણ ગોઠવણ કરાવી, અને તમામ ઉમરાવોને રોકી કસુંબા કરાવવાનો હુકમ ફરમાવ્યો.

આ વખતે મીર ખાનઝાખાન કે જેઓ છેક સુધી સાથે હતા, તેમણે પોતાના ઘર તરફ જવા સારૂ મહારાજ પાસે રજા માગી અને તેઓ પોતાના ઘેર ગયા.

અહિં મહારાજને સવારી તૈયાર થવાના તેમ જ ચિતા તૈયાર થવાના સમાચાર પહોંચાડવામાં આવ્યા. એટલે ઉમરાવો અને જોધપુરના સરદારો અને રાજપૂત સૈન્ય સાથે મહારાજાએ સતી દેવીની

સ્મશાન યાત્રાની સવારી ગોઠવી; આગળ, પાછળ સરખા સરખા હાથીઓ રાખી વચ્ચે સતી દેવીનો રથ ગોઠવવામાં આવ્યો, જેની અંદર આપણી વાર્તાના મહાન્ નાયક વીરવર "તોગાજી"નું "ધડ" અને "શિર" પણ હતું. વળી સવારીમાં તમામ રાજપૂત સૈન્ય ચઢવાનું હોવાથી તેને પણ આગાડી પછાડી સરખા હિસ્સામાં વહેંચી નાંખવામાં આવ્યું. વચ્ચે વચ્ચે દરેક સૈન્યના પોતાના ડંકા અને રાજ્યચિહ્ન—નિશાન—પણ શોભી રહેલાં હતાં. સતી દેવીના રથની બન્ને બાજુ ચોકી સારૂ વીર રાજપૂતોને હાજર રાખવામાં આવ્યા હતા.

રથની અંદર સતી દેવી ખુશનુમા ચહેરામાં પ્રિય પતિનું ધ્યાન ધરી બેઠાં હતાં. તેમણે કપાળમાં કેસરની આડ કરી હતી, સેંથામાં સિંદુર પૂર્યું હતું, કમળ સમાન પ્રફુલ્લિત ઉર્જ્વલ નેત્રોમાં કાજળ આંજ્યું હતું, શિરના કેશ છૂટા કરી તેને ઘીથી લથ્થબથ્થ કરી નાંખવામાં આવ્યા હતા. આવી રીતે સાક્ષાત્ જગદંબાના સમાન બની રથમાં બેઠેલાં ગંભીર મુદ્રામય સતી દેવી આવ્યાં. તરત જ રાજપૂતોએ તેમને હર્ષ અને શોકમય ચહેરાથી "સતી માતાજીની જય"ના મહાન્ ઘોષથી વધાવ્યાં. નિયત કરવામાં આવેલા સ્થળ ઉપર સવારીમાં રથ ગોઠવાયો, એટલે મહારાજે સવારી આગળ ચલાવવા આજ્ઞા કરી.

જ્યારે તોગાજીનું "ધડ" શાન્ત થયાના, અને તેને લઇ જવામાં આવ્યાના અને રાજપૂતોએ શહેર ખાલી કરવાના સમાચાર મુસલમાનોને મળ્યા, ત્યારે તેઓ પોતાની ચોક્કસ ખાત્રી કરી ઘર બહાર નીકળવા લાગ્યા.

"ભટીઆણીજી" સતી થાય છે, એ સમાચાર જ્યારે ગામમાં માલુમ થયા ત્યારે હિન્દુ, મુસલમાન, યુવાન—વૃદ્ધ સ્ત્રી પુરૂષો નગર બહાર સતી દેવીનાં દર્શન કરવા સારૂ આવી પોહોંચ્યાં અને જોતજોતામાં તો રસ્તાની બન્ને બાજુએ પ્રેક્ષકવર્ગની ભારે ભીડ જામી ગઈ. રસ્તામાં જેમ જેમ પોતાના આગળ થઈ સતી દેવીનો રથ પસાર થતો હતો તેમ તેમ "સતી માતાજીની જય"ના પ્રેક્ષકો અને રાજપૂતો ગગનમંડળને ભેદીને, જાણે ઇન્દ્રને હવે દહેશત રહી નથી, એવી ખબર આપતા ન હોય!!! એવા ભારી અવાજો કરતા હતા.

લોકોના જયજયકારના ઘોષ, વાદ્યોના ઘોષ અને સવારીમાંનાં હાથી, ઘોડા, ઉંટ વિગેરે પશુઓના ઘોષ વચ્ચે કેટલાક સમય બાદ સવારી પવિત્ર યમુનાજીના કિનારા ઉપર, જ્યાં સતી દેવીના માટે ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી હતી ત્યાં આવી પહોંચી.

સવારી ચિતા પાસે આવી, એટલે ચિતાને ફરતા પ્રથમ હાથીઓ, ત્યાર બાદ ઘોડાઓ અને ત્યારબાદ ઉંટોની હારો મહારાજના ફરમાનથી કરવામાં આવી અને સૈન્યને બે બાજુ બે જથ્થામાં ઉભું રાખવામાં આવ્યું.

પ્રકરણ બારમું

મુરશદનો બાલ

દોહા:–અમૃત ભરે તન મન બચન, નિશ દિન પર ઉપકાર;
પરગુણ માનત મેરૂ સમ, બિરલે સન્ત સૅંસાર.

જોધપુરથી પાછા આવ્યા પછી આપણે મીર ખાનઝાખાનના ઘરની મુલાકાત હજુ સુધી લીધી નથી. માટે પ્રિય વાંચક! તમો પણ મારી સાથે આ બહાદુર અને સત્યવકતા ખાન સાહેબને ત્યાં ચાલો, અને ત્યાંના કામકાજથી વાકેફ થઈ, પછી આપણે પુનઃ સતી દેવીનાં દર્શન કરવા આવીશું. સતી દેવીના કાર્યક્રમથી વાકેફ થવા તમને ઉત્સુકતા તો હશે જ, પણ આપણ ખાન સાહેબના ઘરની મુલાકાત લઇને આવીશું, ત્યાં સુધી એ કામ એટલેથી જ અટકાવીશું. તમારા તે ઉત્સાહભર્યા કાર્યમાં વિક્ષેપ આવવા સંભવ નથી, માટે ચાલો.

મીર ખાનઝાખાન રાજસ્થાનોમાં ફરી કુશળતાથી કેટલાક મહિના વીત્યા પછી જ્યારે ઘેર આવ્યા, ત્યારે તેમનાં ધર્મપત્નીને કેટલો બધો આનંદ થયો હશે, તેનું વર્ણન કરવાનું અમો મુલતવી રાખી, તે કાર્ય અમારા પ્રિય વાંચકોને જ ભળાવીએ છીએ, અને આશા રાખીએ છીએ કે, તેઓ પોતાના અનુભવ મુજબ આ બાઇના આનંદનું અનુમાન કરી શકશે.

આજે તો મીર સાહેબ આખો દિવસ સવારીના કાર્યક્રમમાં સામેલ હતા, એટલે અત્યારે જ માત્ર તેઓ પોતાના ઘર તરફ આવ્યા. તેમના આવવાના સમાચાર જાણી તેમનાં પ્રિય સૈદાણી (પોતે જાતના સૈયદ હતા તેથી) તેમને સામા લેવા સારૂ આવ્યાં. તેઓ પતિને લઇને પોતાને રહેવાના મુકામના ખાનગી ઓરડામાં આવ્યાં. આજના સમાચાર જાણવાની અતિ ઇન્તેજારી બતાવી પતિને પૂછવા લાગ્યાં કેઃ– "ખાવિંદ! આજ તો આપકા મુહતકા રોજ થા, ઇસસે આજ જો કુછ બના હો ઉસકા સબ સમાચાર મેરેકો કહનેકી મહરબાની કરો."

મીર સાહેબે જવાબ આપતાં જણાવ્યું કેઃ– "અય પ્રિયા! આજકે સબ સમાચાર કહનેકો તો મેં આયા હું. લેકિન મેરે બારતે એક પવાલા દાવાકા મંગવાઓ. ફીર મેં તુમકો સબ અહેવાલ કહુંગા."

સૈદાણીએ પતિના માટે કાવાનો એક પવાલો લાવવા લુંડીને આજ્ઞા કરી, પોતે પાછાં પતિના પાસે આવી બેઠાં; એટલે મીર સાહેબે આજના દિવસમાં બનેલી હકિકતના સમાચાર આપ્યા.

આ દરમ્યાન લુંડીએ પણ કાવો તૈયાર કરી નાંખ્યો અને સુંદર ચાંદીના પવાલામાં લાવી. બે પવાલાં સાથે પોતાના માલિક પાસે રજુ કર્યો, બન્ને ધણીધણીઆણીએ તેને યોગ્ય ન્યાય આપી પેલી લુંડીને લાવેલાં પાત્રો સાથે વિદાય કરી અને પછી મીર સાહેબ પોતાનાં સૈદાણી સાથે વાત કરવા લાગ્યા કેઃ–

"દેખો, તુમને સમાચાર તો આજકે રોજકે સમજ લીયે, લેકિન મેરેકો ખ્યાલ હુવા કિ જબ ઇસ તરહ એક રાજપૂત શ્યાદી કરકે ફીર તુરતહીં સિર્ફ મેરે બાસ્તે મરનેકો તયાર હુવા ઔર મરા ભી તૌ સહી; ઔર ઉસકી ઔરત ભી અપને ખાવિંદકે સાથમેં જલતી હૈ. યે સબ સિર્ફ મેરેહીં બાસ્તે હુવા, ઔર રાજપૂતોંને અપની બીરતા બરાબર પાદશાહકો મેરે કહનેકી તરાં દીખા ભી દી. અબ જબ વો રાજપૂત અપને બાસ્તે મરા તૌ, અપને ફીર ઇસ સંસારમેં કયા સુખકે બાસ્તે ઐસે બાદશાહોંકે પાસ રહના ચાહિએ? ઇસસેં મેરા તૌ ઐસા બિચાર હૈ કિ મેં ભી ઉસ હિન્દુ વીરકે પાસ મેરી કબર ગડાકે ઇસ દુનિયાંકો છોડકેં સો જાઉં. તુમ મુઝે કયા સલાહ દેતી હો?"

સૈદાણીએ પ્રિય પતિના મત સાથે મળતા થતાં જણાવ્યું કેઃ—"ખાવિંદ! જબ આપ ઇસ દુનિયાંસેં જાતે હૌ, ફીર મેં ભી યહાં કયા બાસ્તે રહુંગી? મેરેકો આપકે ગયે બાદ ઇસ દુનિયાંસેં કયા લાભ ઉઠાના હૈ? ઔર જબ વો ભી ભટીઆણી અપને શૌહર સાથ જાતી હૈ, તૌ મૈં ભી મેરે શૌહરકે સાથ ચલુંગી. મહરબાની કરકેં આપ ભી પધારેં ઔર મેરેકો સાથહી લૈ ચલો."

મીરે પત્નીના આવા હિમ્મતભર્યા અને પોતાની સાથે સંમત ઉદ્ગારો સાંભળી તેને શાહબાશ! શાહબાશ!! નાં વચનોથી વધાવી લીધા અને પોતે પોતાના માટે ઘોડો તથા સૈદાણી માટે એક રથ મંગાવવા આજ્ઞા ફરમાવી, અને એક નોકરને ચિતાથી કેટલાક દૂર પોતાની બન્ને કબરોના ખાડા તૈયાર કરવા મોકલ્યો.

મીરે પોતાના તથા પોતાનાં પત્ની સારૂ કબરના ખાડા ખોદવા નોકરને મોકલ્યા બાદ, જાણે પોતાને કંઇ યાદ આવ્યું હોય તેમ વિચારમાં ને વિચારમાં સૈદાણીને પૂછવા લાગ્યા કેઃ–"જબ મૈં અંતરવેદ પ્રાંતમેં સુબા થા, ઇસ બખ્ત એક ફકીરકી નૌકરી ઉઠાઇ થી. ઇસસેં

ખુશ હો કરકે જાતી બખત વો મુરશદને મેરેકો કુછ અપને બાલ દીયે થે, ઔર કહા થા કિ, 'જબ તુમ કોઇ બડી આફતમેં આ પડો ઉસ બખ્ત ઉસ બાલકો જલાના; મૈં જહાં હોઉંગા વહાંસેં તુમારે પાસ આઉંગા ઔર તુમકો આફતસેં છુડાઉંગા'; વો બાલ મૈંનેં અપની સન્દુકમેં એક ડબ્બીમેં રફ્ખકેં રફ્ખે હૈં, સો તુમ જાઓ ઔર ઉસ ડબ્બીકો તો ઉઠા લાઓ."

સૈદાણી પણ હર્ષમાં આવી તે લેવા દોડયાં અને તુરત લાવી ડબ્બી પ્રિય પતિ સમક્ષ રજુ કરી. મીર સાહેબે તેને ઉઘાડી તપાસી જોઇ. અંદર બાલ હોવાની ખાત્રી કરતાં સૈદાણીને જણાવ્યું કેઃ—"અય બીબી! બાલ તો હૈં, લેકિન વો મુરશદકા કહના સચ્ચા હોગા યા અપની તારીફકે બાસ્તે ઉન્હુંને મુઝે દીયે હોંગે, ઉસ બારેમેં મેરા મન ખાત્રી નહીં દેતા હૈ. ફીર ઉસકા અમલ કરના યા નહીં? તુમારા કયા બિચાર હૈ?"

સદાણીએ પતિને તેવા મુરશદોના કહેવા ઉપર પૂર્ણ ભરોસો રાખવાનું જણાવતાં જણાવ્યું કેઃ—"અય ખાવિંદ! આપકે દિલમેં ઉસ મુરશદકે કહને પર ભરોસા કયોં નહીં હોતા હૈં? વો લોગ ખુદાકે વલી હૈં ઔર ઝૂઠ નહીં બોલતે હૈં. ઇસ બાસ્તે ઉસ મુરશદકા કહના સચ્ચા સમઝકે ઉસકા આપ અમલ કરો. અગર સચ્ચા હો ગયા તોભી અપની ઇજ્જત હોગી ઔર સચ્ચા ન હુઆ ઔર કુછ અપના કામ નહીં હુવા, તો અપન ઉસ સતી દેવીકે સાથમેં કબરમેં ગડેંગે તો ભી અપની ઇજ્જત હોગી. જબ અપનકો ગડના હૈ ઔર મરના ભી હૈ તો ફીર મોતસેં બચનેકે બાસ્તે બન સકેં ઇતને ઇલાજ કયોં નહિં કરતે? અગર આપકે પાસ મોતકા ઇલાજ હૈ, ફીર આપ ઉસકા નતીઝા નહીં દેખોગે તો લોગ આપકી નિંદા કરેંગે. ઇસ બાસ્તે ભી તો ઉસકા અમલ કરના ચાહિએ ઐસી મેરી અરજ હૈ, ફીર આપકા જૈસા બિચાર. મૈં તો આપકે સાથ કબરમેં ગડનેકો તયાર હું."

આવાં પવિત્ર પત્નીનાં વચનો સાંભળી મીર સાહેબ કહેવા લાગ્યા કેઃ—"જબ તુમ રથમેં આઓ. મૈં મેરે ઘોડેકે ઉપર જમનાજીકે કિનારે પર જાતા હું, ઔર મુરશદકે બાલકા નતીઝા દેખતા હું. ખુદા જો કરૈ સો સહી."

આમ કહી મીર સાહેબ સૈદાણીને પછાડી મૂકી પોતે ઘોડા ઉપર સ્વાર થઇ ઘોડાને ઉતાવળથી દોડાવતા યમુનાજીના કિનારે જ્યાં ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી હતી ત્યાં આવી પહોંચ્યા.

પ્રકરણ તેરમું

મુરશદ અને સતી ભટીયાણીજી

દોહાઃ—શશિ કુમુદનિ પ્રફુલિત કરત, કમલ વિકાસત ભાન;
બિનુ માંગે જલ દેત ઘન, ત્યૌંહી સન્ત સુજાન. ૧
[1]તરવર, [2]સરવર, [3]સન્ત જન, ચૌથો બરસૈ[4] મેહ;
પરમારથકે કારણે, ચારોં ધારૈં દેહ. ૨

મીર સાહેબે મોકલેલ માણસ પોતાની સાથે મજુરો લઇ મીર સાહેબના ફરમાવ્યા મુજબ ચિતા પાસે આવી પોહોંચ્યો, અને ચિતાથી થોડે દૂર બે કબરો તૈયાર કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યો. આ કૃત્ય જોઇ રાજપૂતો આશ્ચર્યમાં પડ્યા, અને વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ વળી ત્રીજું તાન શું છે? એટલામાં મહારાજની દૃષ્ટિ પણ તેમના ઉપર ગઇ અને તેમણે મજુરોને કામ કરતા અટકાવી, મીર સાહેબના નોકરને પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને પૂછવા લાગ્યા કેઃ– "થેં કુંણ હો? અર યે કાંઇ કરો હો?"

પેલા નોકરે જવાબ આપતાં હાથ જોડીને જણાવ્યું કેઃ–"હજુર! મેં મીર ખાનઝાખાન સાહેબકા ગુલામ હું, ઔર મેરે માલિક અપની સૈદાણીકે સાથ ઇસ સતી દેવીકે સાથ હી જાના ચાહતે હૈં; ઇસસેં મેરેકો દો કબ્બરેં ગડવાનેકે લિયે ભેજા હૈ ઔર આપ પીછેસેં સૈદાણીકે સાથ આતે હૈં."

આ સાંભળી મહારાજ અને અન્ય રાજપૂતો મીર સાહેબનાં એક સાચા મુસલમાન તરિકે વખાણ કરવા લાગ્યા. મહારાજને મીર સાહેબને વગર કારણે જન્નતનશિન થતા જાણી બહુ ખેદ થવા લાગ્યો. તેમણે મીરના નોકરને કબર ગોડવાની મના કરી.

રાજપૂતો ચિતામાં મગ્ન થઇ મીર સાહેબની પ્રશંસા કરે છે, તે અરસામાં દોડતા ઘોડાથી મીર ખાનઝાખાન ત્યાં આવી પહોંચ્યા. આથી તો રાજપૂતોમાં ભારે ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, કારણ કે તેઓ મીર સાહેબના સહવાસમાં આવ્યા હતા, તે ઉપરથી તેમની ખાત્રી હતી કે મીર પોતાના નિશ્ચયથી કદાપિ પણ ફરવાના નથી અને જરૂર તે કબરમાં પોઢશે. મીર સાહેબ, મહારાજની પાસે આવ્યા એટલે મહારાજે તેમને કહ્યું કેઃ–"મીર સાહબ! યે આપકા નૌકર કયા કરતા હૈ? યે આપરો કાંઇ બિચાર હૈ? આપ ક્ષમા ફરમાવેં."

મીરે જણાવ્યું કેઃ–"હજુર મેરે બાસ્તે "તોગાજી" જૈસા બીર ઔર "ભટીયાણી" જૈસી સતી સ્વર્ગકો જાતે હૈં, ફીર મૈં યહાં કિસ

ઔર સુખમેં રહું? હઝુર "તોગાજી" "ભટીયાણી"જી શ્યાદી કરકે તુરત સ્વર્ગકો જા રહે હૈં, ઔર મૈંને ઔર મેરી સૈદાણીને તો બહુત બખત સંસારકા સુખ ભી લીયા હૈ. ઐસા મૌકા આ પડા હૈ, ઇસસેં હમારા નામ ભી તૌ વીર "તોગાજી" કે સાથ અમ્મર હોગા, ફીર આપ હમ લોગોંકો મત અટકાયત કરૈં. ઔર, ઇસકા બિચાર પીછે કરૈંગે, લેકિન યે ભી તૌ સુનો જબ મૈં અંતર્વેદમેં સુબા થા, ઉસ બખત એક મુરશદ વહાં આયા થા. મૈંને ઉસકી બહોત નૌગરી કી થી. ઉસસેં ઉસને જાતે બખત મેરેકો યે બાલ દીયે થે ઔર કહા થા કિ:—'જબ તુમ ભારી આફ્તમેં આ પડૌ તબ ઉસકો જલાના. મૈં જહાં હોઉંગા વહાંસેં આ જાઉંગા, ઔર તુમકો આફ્તસેં બચાઉંગા.' આપ ફરમાવેં કિ મૈં ઉસકા અમલ કરૂં?"

મહારાજે પણ તે ફકીરનું કહેવું સત્ય છે કે કેમ? તે જોવા સારૂ તથા સત્ય હોય તો તેવા સત્પુરૂષનાં દર્શન કરવા સારૂ, મીરને તેનો ઉપયોગ કરવા જણાવ્યું. મીર સાહેબે પણ તુરત એક આગનો કકડો લઇ પેલી ડબ્બીમાંથી થોડા વાળ લઇ તેના ઉપર નાંખ્યા. વાળ બળવાનો ધૂમાડો થયો ત્યારે આકાશમાંથી એક દિવ્ય મૂર્તિ ઉતરી આવી. તે ઉતરનાર મૂર્તિ એક ફકીર હતો. તેના શિર ઉપર લાંબા અને કાળા ચળકાટ મારતા કેશ હતા. દાઢી અને મુંછ પણ તેના શિરના કેશના પ્રમાણમાં જ લાંબા હતા. તેની મુખમુદ્રા ઉપર ખુદાનું નુર વરસી રહેલું હતું. તેનો વર્ણ ગૌર હતો અને બાલથી છેક પગની ઘૌંટી સુધી તેણે એક લીલા રેશમી વસ્ત્રની કફની પરિધાન કરી હતી. તેની બગલમાં ફકીરોની માફક એક ઝોળી હતી. એક હાથમાં મજબુત ચીપીઓ અને બીજા હાથમાં સુંદર તસબી ધારણ કરેલી હતી. મુખમાંથી ખુદાના નામનો પવિત્ર નામોચ્ચાર ચાલી રહ્યો હતો. તેનાં દર્શનથી જ સહુના અંતઃકરણમાં અલૌકિક પ્રકારનો પ્રેમ અને માન તેના તરફ થઇ આવ્યાં, અને જોનારાઓને એમ લાગ્યું કે, આ કોઇ ખુદાની મહાન શક્તિ ધરાવનાર ખુદાનો વલી છે, તેથી સહુએ તેને પ્રણામ કર્યાં.

આ આકાશમંડળમાંથી ઉતરી આવેલી વ્યક્તિએ મીર ખાનઝાખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કેઃ—"મીર! તુમને કિસ કામકે બાસ્તે ઇસ બખ્ત મેરેકો યાદ કિયા? જો કામ હોવૈ સો પેશ કરો." મીર ખાનઝાખાને મુરશદને પગે પડતાં બાદશાહની વાતચિતથી અત્યાર સુધીનો તમામ પ્રસંગ વર્ણવ્યો અને વિશેષમાં કહ્યું કેઃ—"સિર્ફ મેરે બાસ્તે યે બીનગુન્હેગાર હિન્દુ જોડા મરતા હૈ. ઇનકા ઇસમેં કુછ લાભ યા લોભ નહીં હૈ, ઔર મૈં ભી ઉન્હુંકે સાથમેં મેરી ઔરતકે સાથ કબરમેં જાના

ચાહતા થા, લેકિન મુઝે આપકે બાલકી બાત યાદ હુઇ. ઇસસેં આપકો બુલાયે હૈં. ખુદાવિંદ ! અગર મેરે ઉપર આપકી ક મહરબાની હો તૌ, ઇસ મરે હુવે રાજપૂત વીર "તોગાજી" કો આપ જીન્દા કરૌ કિ જીસસેં યે સતી દેવીકા, મેરા, ઔર મેરી ઔરતકા ભી જાન બચ જાયગા." આમ કહેતાં કહેતાં મીરની આંખમાંથી અશ્રુઓની ધારાઓ વહન કરવા લાગી.

પોતાના પગ પાસે મીર ખાનઝાખાન બેઠેલા છે, તેમના શિર ઉપર પોતાનો પરમ પવિત્ર કર ધારી, સિંહના સમાન ઘોર ગર્જના કરતાં તેમણે જણાવ્યું કે:-"મીર ! જો સચ્ચે મુરશદ હોતે હૈં, વો ખુદાકો ઔર ઇન્સાનકો પહચાનતે હૈં. ઔર ઇન્સાનકો પહચાનકે ફીરહી ઉસસેં બાતચિત કરતે હૈં. ઔર વો લોગ હરએક આદમીકે સાથ જીસ તરહ મૈંને તેરી સાથ બાતચિત કી, ઐસી બાતચિત કરતે નહીં હૈં. વો તો સિર્ફ તેરે જૈસા કોઇ નેક આદમી પહચાનતે હૈં, તબ્બી તૌ ઐસી બાતચિત કરતે હૈં. હાં, વો બાત સચ્ચ હૈ કિ વો લોગ કૌન ગરિબ, કૌન ગજા, કૌન રાજા, કૌન રંક, કૌન હિન્દુ, કૌન મુસલમાન, કૌન ઓરત ઔર કૌન મરદ-સબકે સાથ અપને બેટાબેટીકે તરફ બાપ જીસ તરહ ચલતા ઔર રહમ રખતા હૈ, વૈસા હી ચલન ઔર રહમ રખતે હૈં. ઇનકો ન માન હૈ, ન અપમાન હૈ, ઇનકો ધનસેં કુછ માયા રહતી નહિં હૈ, દુનિયાસેં હરદમ અલાહિદે હી અર્થાત્ સંબંધ શિવાય જ રહતે હૈં. સિર્ફ ઇનકા ધન તૌ પરાયેકે ઉપર ઉપકાર કરનાહી હૈ, ઔર ઇનકો ખુદાકે શિવા ઔર કિશીકે સાથ કુછ નિસ્બત ભી તૌ નહીં હૈં. ઇનકા સભી કામ પાક પરવરદિગાર ખુદાતાલા હરબખ્ત પેશ કરતા હૈ. વો લોગ કિશી ભી આદમીકે ઉપર મહરબાની કરકે કુછ હુકમ ફરમાતે હૈં, ખુદા અપને વલીકા વો હુકમ પેશ કરતા ભી હૈ. ઔર મૈંને ભી ઉસ પાક પરવરદિગારકે હી આધારસેં તેરેકો મેરે બાલ તોડ કરકે દીયે થે; લેકિન મેરેકો નવાઈ માલુમ હોતી હૈ કિ તેરે જૈસે પાક મુસલમીનકો ભી મેરે ઉપર ભરોસા નહીં હુવા થા. લેકિન તેરી ઔરતકે કહનેસેં તું યહાં પર આયા હૈ. અબી ઐસા મત હોને પાવૈ ઇસસેં મૈંને યે સબ હાલ તેરેકો કહા હૈ. ચલ, અબ મેં ઉસ રાઠોડ વીર "તોગા"કો જીન્દા કરતા હું."

આ મુરશદનાં આવાં જ્ઞાનમય વચનો સાંભળી સર્વે હિન્દુઓ વારંવાર તેમને માન આપવા લાગ્યા. જ્યારે તેઓ ચિતા તરફ ચાલ્યા એટલે ચિતામાં બેઠેલાં સતી દેવીએ તેમને હાથ જોડી પ્રાર્થના કરી અટકાવતાં કહ્યું કે:-"પાક મુરશદજી ! મેં મેરા પતિકું આપ મુસલમાન

હોવણેસેં આપરા હાથોંસું જીન્દા કરવાણા નહીં ચાહતી હું. આપ મોરા ઉપર ઔર મોરા પતિરા ઉપર કૃપા કરનેં, ઇન્હીંકું જીન્દે મત કરેં મૈં આપસું યે પ્રાર્થના કરૂં હું. આપ સ્વીકારનેં મોરી અરજ કબુલ કર લૌ."

મુરશદ મહાત્માએ "ભટીયાણીજી"ની પ્રશંસા કરતાં જણાવ્યું કેઃ—"બેટી! ખુદાકે વહાં હિન્દુ ઔર મુસલમાનોંકી ઇલાહિદા મજહબ નહીં રહતી હૈ. વહાં તૌ સબ એકહી હૈ; ઔર ખુદાકો પહચાનનેવાલે ઔર ખુદાકે કાનુન સમજનેવાલે ઇન્સાન ભી તૌ ઇસ બાતકો સમજતે હૈં, ફીર તું ખુદાકો સમજકેં તેરે ખાવિંદકે સાથ સતી હો કરકેં મરનેકો તયાર હુઇ હૈ, ઔર ખુદાકા નેક હુકમકો કયું નહીં સમજતી હૈ? બેટી! હિન્દુ ઔર મુસલમાનકો ઇલાહિદા સમજનેવાલે પાક પરવરદિગાર ખુદાતાલાકા બડા ગુન્હા કરતે હૈં, ઔર ખુદાકી ખૌફ ઉઠાતે હૈં. હર એક મુસલમાન તૌ અપને મનસેં હિન્દુ ઔર મુસલમાનોંકો એકહી સમઝતે હૈં. ઔર વો લોગ દોનુંહીં ખુદાકે પાક બચ્ચે હોનેસેં બિરાદરહી હૈં. ફીર ઇનકો અલાહિદા સમઝનેવાલા ઇન્સાન પાક પરવરદિગારકા બડા ગુન્હેગાર ગીના જાતા હૈ. બેટી! તું ભી ઇસસેં, મેરેકો મુસલમીન ઔર તેરેકો ઔર તેરે મરે હુવે પતિકો હિન્દુ સમઝકે—અલાહિદા સમઝકેં ખુદાકા ખૌફ કયું ઉઠાતી હૈ? ઇસકાભી તો બિચાર કર."

મુરશદનાં હિન્દુ મુસલમાન તમામ એક જ પરમાત્માનાં બાળક છે, અને ભાઇઓ છે, એવાં ઉપદેશાત્મક વચનો સાંભળી ભટીઆણી-જીએ તેમને જણાવ્યું કેઃ—"ખુદાવિંદ! મૈં આપકું ખુદ મેરે ખુદા અર પરમાત્મા સમઝતી હું. પરન્તુ હમારેમેં વીર પુરૂષરા લડાઇમેં મૌત હોના આનંદરી બાત સમઝી જાવૈ હૈ; ઇણુસેં ભી તૌ મૈં મોરા પતિકું જીન્દા કરવાણારી બાત ચાહું કોય નહીં, તો આપ ઇણ બાતસું મોરા પતિકું જીવતરો દાન દેવારી બાત કરૌ કોય નહીં."

મુરશદે પોતાને ખુદા માનનાર ભટીઆણીજીનો ભ્રમ દૂર કરતાં જણાવ્યું કેઃ—"બેટી! મૈં ભી તૌ તેરે જૈસા એક આદમી હું. મૈં ખુદા નહીં હું, ઔર મૈં ખુદા બનભી નહિં સકતા. હાં, ખુદાકા કુછ નુર ખુદાકી મહરબાનીસેં ખુદાને મેરેકો દીયા હૈ વો બાત સચ્ચ હૈ. અર કોઇ સાયરને કહ્યૌ ભી હૈ કીઃ—

આદમકો ખુદા મત કહો, આદમ ખુદા નહિં;
લેકિન ખુદાકે નૂરસેં, આદમ જુદા નહિં.

બેટી! ઇસસેં તુ ભી મેરેકો ખુદા સમઝનેકી ભૂલમેં મત ભૂલ જા."

પુનઃ મુરશદે મીર ખાનઝાખાનને ઉદ્દેશીને કહેતાં જણાવ્યું કેઃ—"મીર! ઇસ બાઇકો અપને કામમેં મશગુલ સમઝકે મૈં ઉસકે પતિકો

જીલાનેકા ઉસકો આગ્રહ નહિં કર સકતા. ક્યુંકિ બાઇકા કહના સચ્ચ હૈ કિ, ઉસ બાઇકે પતિકા એસા મરના વો, વીર પુરૂષ હોનેસેં ઉસકે બાસ્તે આનંદકી બાત હૈ. ઔર ઇન દોનુંકે અલૌકિક આનંદકો મેં મેરી તરફ્સેં તોડ ડાલને નહિં માગતા. વો લોગકો ખુદા અપની પાસ આનંદમેં રફ્ખે, એસી મેરી ઇનકો દુવા હૈ. બોલો તુમકો ઔર કુછ ઇન્તઝારી હૈ."

આમ કહી મુરશદ શાન્ત રહ્યા, એટલે મીર ખાનઝાખાને તેમને જણાવ્યું કેઃ—"ખુદાવિંદ! મેરેકો ઔર ઇન્તઝારી નહિ હૈ, સિર્ફ એક યહી ઇન્તઝારીથી જીસકા યે નતીઝા આપકે સામને હો રહા હૈ. મેરે બાસ્તે યે રાઠોડ તોગાજીને અપના જીવ દે કરકેં અપની બીરતા હમ સબકો દિખાદી હૈ. ઉસકો જીન્દા કરનેકી મેરેકો ઇન્તઝારી થી; લેકિન વો તૌ આપ આપકો "ભટીઆણીજી"ના કહતે હૈં. અબ મેં આપકો કોઇ તકલિફ્ ઉઠાનેકા કહનેકી ઇન્તઝારી નહીં રખતા હું. અબ મેં ભી ઇન દોનુંકે સાથહી જાનેકી મેરી જોરૂકે સાથ ઇન્તઝારી રખતા હું. આપ ઇસ કામમેં મુઝે કયા હુકમ ફરમાતે હૈં, વો સુનનેકી ઇન્તઝારી હૈ; તૌ મહરબાની કરકેં મેરે બાસ્તે જો રાસ્તા ઠીક હો આપ હુકમ ફરમાવૈં."

મુરશદે કહ્યું કેઃ—"મીર! તુમ યે હિન્દુ લોગોંકે ઇસ બાદશાહતમેં સચ્ચે મિત્ર હૌ. તુમકો ઇનકો છોડકેં જાનેકે બાસ્તે મેરી મના હૈ. તુમ ઇન હિન્દુઓંસેં મીલકેં યહાંપર રહૌ, ઔર હરદમ નેક બાતોંસેં તુમારી નેક ઉમ્મર ગુજર કરૌ. સચ્ચે મુસલમીનકો ચાહિએકિ એસે બહાદર હિન્દુઓસેં મીલકેં ચલેં, ઔર હિંદુઓંકો અપને બિરાદરોસેં માનૈં; ઔર અપની મજહબકી માફિક ઇન હિન્દુઓંકી સાથ ચલેં; ઔર હિન્દુઓંકો ભી ચાહિએ કિ મુસલમીનોંકો અપને બિરાદર સમજકેં ઇનકે સાથ કારોબાર ચલાવૈં કિ જીસસેં ઇસ આલમમેં અપના સબ કામ પેશ કર શકેં. ઇસ સતી બાઇને જીસ તરહ અપના કાર્ય કિયા હૈ, ઇસ તરહ સબ હિન્દુ-મુસલમીનોંકો ચાહિયે કિ સબ મિલ કરકેં અપને જીગરસેં એક દુસરેકે કામમેં મદત દેના, ઔર કાર્યનિપુણ હોના. બાઇકે પતિને અપને કામમેં અપના જી દે દીયા હૈ, ઇસ માફિક સબી હિન્દુ-મુસલમીનોંકો અપના જો કામ કરના હૈ. જી કી ભી પરવા ન રફ્ખૈં, લેકિન અપના સબી બલ મીલા કરકેં કાર્યપરાયણ હોના ચાહિએ. દેખો, બીર "તોગાજી" તુમ સબકો યે સમજા ગયે હૈં કિ, મૈંને મેરે જીસેં મેરે બચન-પ્રતિજ્ઞાકો અતિ માનવાલા સમજકેં મેરે બચનકે બાસ્તે મૈંને મેરા જી દે ડાલા હૈ, વૈસેહિ તુમ સબોંકો ભી ચાહિએ કિ તુમારે જીકી પરવા બગર તુમારા બચનકી પરવા રફ્ખૌ. ઔર હરદમ જીસ ઉપાયસેં હિન્દુ

મુસલમીનામેં બિરાદરી બઢે ઐસા કામ કરો; અગર તુમ તુમારેમેં બિરાદરી બઢાવોગે ઔર એક સાથ મિલકે કામ કરોગે તો તુમારા ચહાય જીતના ભારી કામ ભી પેશ કર શકોગે. ઔર ખુદા ઐસા તુમારા હર કામમેં તુમ હિન્દુમુસલમીનોંકો મદત દિયા કરેગા. ઇસને હર બખ્ત અપને પર ભરોસે રખનેવાલે અપને મુરિદોંકે કામ પેશ કિયે હૈં, ઔર પેશ કરતાહી રહતા હૈ. વૈસે તુમ ભી ખુદાકે મુરિદ બનકે ખુદાકે ઉપર ભરોસા રકખે કામ કરો; તુમારા ભી વો પાકપરવર દિગાર ભલા કરેગા. અબ તુમ ઇસ બાઇકે સાથ મરનેકા સાહસ મત ઉઠાઓ ઐસા મેરા ફરમાન હૈ. બસ અબ મેં ચલા જાતા હું.”

આમ પોતાનો અભિપ્રાય હિન્દુમુસલમાનોને જણાવી, જેવી રીતે અને જે રસ્તાથી આવ્યા હતા તે રસ્તે અર્થાત્ આકાશમાર્ગે દેવદૂત ચાલ્યા ગયા. સર્વે હિન્દુઓ અને મુસલમાનો તો તેમને જોતા જ રહ્યા અને થોડા જ સમયમાં તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

મુરશિદ મહાત્મા અદૃશ્ય થયા બાદ સતીએ ચિતા પ્રકટ કરવા જણાવ્યું. એટલે રાજપૂતો પુનઃ તે કાર્યમાં જોડાયા. મહારાજે સતીની પૂજા કરી, મોટા મોટા રાજાઓએ સતીની આખરી પ્રદક્ષિણા કરી લીધી અને અન્ય રાજપૂતોએ પણ પ્રણામ કર્યા.

તદનંતર મહારાજે સતીને પ્રાર્થના કરતાં જણાવ્યું કેઃ—“હે જગદંબે ! મેં અર વીર તોગાજીને ક્ષાત્રવટ રખ્યોડી હૈ. થારા અર થારા પતિસું હમ હધળા ક્ષત્રિય ઉજળા હુવા હોં, જીણુ તરોંસું હમારા ઉપર કૃપા કરને હમારો કામ સુધાર દીયો, અર મીર ખાનઝાખાનરી બાત રખદી. અણુ-તરોં અમોંનેં કોઈ આજ્ઞા ફરમાયનેં મોનેં કૃતકૃત્ય કર દો. થારી સાંસુરા બારતે મેં તોગાજીરી તરોંસું બંદોબસ્ત કરાય દેશોં, આ બાત થારા પતિનેં કહનેં મોનેં કૃતકૃત્ય કરણો. મોનેં અબ કાંય આજ્ઞા હૈ ?”

મહારાજાએ પોતાનું કહેવું પૂર્ણ કર્યું એટલે સતી માતાજી તેમને કહેવા લાગ્યાં કેઃ—“મહારાજ ! આપ ક્ષત્રિયોંરા શિરમૌડ હો. આપોંરા પ્રતાપસું તો યે સબ કામ હુવો હે. આપ જો યા કામ કરવારો બિચાર નહીં કરતે તો યે કામ હોવારો કઠે હો ? સબ ક્ષત્રિ તો બાદશાહરા તેજમેં અંજા ગયા હા, પર આપોંને કૃપા કરને ક્ષત્રિયોંરો નામ રખ્યો હૈ, જીણુસું મોરા આપોંનેં આશીર્વાદ હૈં કિ આપોંરો નામ યા પૃથ્વીપર અચળ રહશી અર આપરો વંશ જગમેં અમ્મર નામ કરશી.”

મીર ખાનઝાખાનને ઉદ્દેશીને કહેતાં સતીએ જણાવ્યું કેઃ—“મીર સાહબ ! આપને ક્ષત્રિયોંરી સચ્ચી બાત બાદશાહસું કહને ક્ષત્રિયોંરા

નામ રખો હૈ, જીણુસું ભગવાન એકલિંગજી આપરૌ ભલો કરશી. આપેરિ મોરી લારમેં પધારવાસું કાંય ઝાઝો હૈ? આપ અઠૈ રહશી તૌ હમારો ક્ષત્રિયોંરૌ ભલૌ આપરા હાથસું વૈ શકશી, જીણુસું અર મુરશદ મહાત્મારી આજ્ઞા હૈ ઇણુસું, મોરો બિચાર મુરશદજીરા જૈડૌ હૈ; ઔર મું આપોનેં વિનંતિ કરનેં કહું કિ જો હમારા ઉપર આપરૌ પ્રેમ વ્હૈ તૌ આપ અઠે રહ જાઓ."

સતીનું કહેવું સાંભળી અન્ય રાજપૂતોએ પણ મીર સાહેબને આગ્રહ કરી અટકાવ્યા, અને કબર ગાડનાર નોકર તથા મજુરોને પણ અટકાવ્યા. મીર પણ રાજપૂતોને આગ્રહ અને મુરશદ તથા સતીનાં ફરમાનોથી વિરૂદ્ધ જતાં અટકયા. પોતાનાં સૈદાણી જેઓ પણ ત્યાં આવી પહોંચ્યાં હતાં તેમને મળી સતી દેવીનાં દર્શન કરીનેજ ઘેર જવા જણાવ્યું.

મહારાજે આ બધું કાર્ય આટોપ્યા પછી પુનઃ ચિતાની પ્રદક્ષિણા કરી, પ્રેક્ષકોના જયજયકાર વચ્ચે ચિતાને પ્રકટ કરી, અને આગ લાગવાથી–અંદર ઘી વિગેરે ચોવડા પદાર્થો ભરવામાં આવ્યાનું તો આપણે ઉપર જણાવી જ ગયા છીએ તેથી–તુરત ચિતા સળગી ઉઠી અને તેમાંથી નીકળતી અગ્નિની જ્વાળાઓ આકાશ સાથે વાર્તા કરવા લાગી. આગનો ધૂમાડો તથા રાજપૂતો તરફથી ચિતાના તરફ અબીલ ગુલાલ વિગેરે પદાર્થો ફેંકવામાં આવતા હતા તેના અંધકાર વચ્ચે થોડા જ સમયમાં સતીજી કયા રસ્તાથી સ્વર્ગમાં પધાર્યાં તે પાસે ઉભેલા પણ કોઇ રાજપૂતો જાણી શકયા નહીં. ચિતા બરાબર પ્રકટ થઇ એટલે તમામ સવારી શોકમય ચહેરાથી સતી દેવીની આખરની જય બોલાવી ચિતાને પ્રણામ કરી, વાદ્યોના ઘોરરવ વચ્ચે શહેર તરફ જવા સારૂ નીકળી.

રાજપૂતોએ આજની રાત્રિ શોકમય વ્યતીત કરી, અને તેઓ પુનઃ વખતો વખત વીર "તોગાજી"ની પ્રશંસા કરી કૃતકૃત્ય બનવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ચૌદમું

ઉપસંહાર

દોહાઃ–[1]ધન [2]જોબન અરૂ [3]ઠાકરી, તા ઉપર [4]અવિવેક;
યહ ચારૂં ભેળા હુઆઁ, અનરથ કરૈ અનેક.
[1]કામ જાતાં, [2]ઘર પલટતાં, [3]ત્રિયા પડન્તાઁ તાવ;
એ તીનૂં દિન મરણુરા, કહા રંક ! કહા રાવ !

આપણે, આ વાર્તા જે સમયની છે તે સમયના તથા હાલના સમયના ક્ષત્રિયોની તુલના, જો કદાચ આ પ્રકરણુમાં કરીશું, તો તેમાં કંઇ અયોગ્ય થતું નથી, એમ જ મનાશે.

જે સમયે બાદશાહે દરબારમાં ક્ષત્રિયોના સંબંધની વાર્તા શરૂ કરી તે વખતે તમામ ક્ષત્રિયો દરબારમાં હોવા છતાં, તેઓ કંઇજ જવાબ આપી શકયા નહીં; એવો સખત બાદશાહનો પ્રભાવ તેમના ઉપર પડી ગયલો હતો. અત્યારે પણ તેમની તેજ દશા તેઓ ભોગવતા આવે છે, તે જોઇ આપણે આશ્ચર્ય થવા સરખું છે. તે સમયને વિત્યાને ઘણો સમય થયો છે, છતાં ક્ષત્રિયો પોતાની સ્થિતિ સુધારવા કંઇ પણ તજવીજ કરી શકયા નથી. તે તેમને માટે ખરેખર શોકપ્રદ છે. તેનું કારણ માત્ર તેમના મૌજશોખ, અંદર અંદરના કલેશ અને પ્રમાદ જ છે. જો તેઓ એક બીજા પ્રત્યેનો કુસંપ ત્યાગે તો ભવિષ્યમાં તેમનાથી ભારતને ભારી લાભ થવા સંભવ છે. કારણ તેમના પાસે રાજ્યસત્તા છે, અને તેનો જો તેઓ સદુપયોગ કરી, નિદાન પોતાની પ્રજાના અને આખા દેશના હિતના ખાતર અનેક પ્રકારનાં કાર્યો કરી શકે છે. એવી રીતે તમામ દેશી રાજ્યની પ્રજાને સુખી કરવા ખાતર હિન્દુ રાજાઓ અને મુસલમાન નવાબો પોતાની સત્તાનો ઉપયોગ કરે, તો પોતાની અને સાથે પારકી પણ પ્રજા સુખી થઇ તેમના ઉપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિઓ કરશે. પરંતુ જો તેઓ પોતાની સત્તાનો સદુપયોગ ન કરતાં માત્ર મૌજશોખ, અંદર અંદરની ઇર્ષ્યા અને પ્રમાદને ચાલુ રાખી, તેઓ રાજા છે અને તેથી તેમણે પ્રજાને સર્વ રીતનો સંતોષ આપવો એ તેમની ફરજ છે, તેને વિસરી જઇ માત્ર રૈયતનું સત્વ ખેંચવામાં અને અત્યારના સમયમાં, જેમ કોઇ કોઇ સ્થળે પ્રજાની આબરૂ અને જાનમાલનું રક્ષણ પણ કરવામાં આવતું નથી, તે મુજબ વર્તવામાં મશગુલ રહે તો, ઇશ્વરના કોપથી તેવાં રાજ્યોનો અસ્ત થતો પણ આપણે જોઇ શકીએ. રાજાને ઇશ્વરે મૌજશોખ કરવા સારૂ રાજ્ય સત્તા આપીજ નથી; માત્ર પ્રજાના હક્કોનું રક્ષણ કરવા સારૂ પ્રજાના જાનમાલ અને આબરૂનું રક્ષણ કરવા સારૂ તેમને એક રખવાળ તરીકે આ ભારી સત્તા આપવામાં આવી છે.*

---

* તે વાતને જો તેઓ ભૂલી જાય તો મહાન્ સદ્દગત બ્રહ્મભટ્ટ કવિ "જેઠ" રાવ ઉર્ફે "જેઠાલાલ"નાં નીચે જણાવેલાં વચનોના કડવા અનુભવ તેવા રાજાઓને ચાખવા પડે.

કવિત્ત:-

એરે રત્નાકર સમસ્ત સરી ઠાકર વ્હે, ચાકરકી કહી નેક ચિતમેં ન લાવો ગે,
સાગર હો ઐસો જો કરોગે પદ નાગર વ્હે, "જેઠ" કવિ ગાગરતેં તુચ્છ પદ પાવો ગે.
પાય ધન પૂર ના કરોગે દુઃખ દુર કાકો, વ્હે હે નાશ નૂર ધામ ધૂર પૂર વાવો ગે,
હોયકેં અહસ્તનાં તજોગે ઉન્નતતા તો, ઈશ્વર અગસ્ત કોપ અસ્ત હોય જાવો ગે.

વળી જ્યારે બાદશાહ તરફથી ક્ષત્રિયોની વાતોની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી અને તમામ રાજાઓ કંઇ જ ઉચ્ચાર કરી શકયા નહીં, તે વખતે બહાદુર મુસલમાન મીર ખાનઝાખાનને રાજપૂતોની સત્ય હકિકત નિડરતાથી બાદશાહ સમક્ષ રજુ કરી. અને જ્યારે બાદશાહે તે સત્ય કરી બતાવવાની તેમના ઉપર સખ્તાઇ કરી, ત્યારે પણ તેમણે નિડરતાથી તે સાબિત કરી આપવાનું જણાવી ઈશ્વર ઉપર આધાર રાખ્યો, અને સર્વેશ્વરે તેવા સત્ય વકતાને સત્યતાથી આફત આવતી જોઇ વીર "તોગાજી" જેવા બહાદુર ક્ષત્રિયની માર્ફત તેને આફતમાંથી બચાવ્યો હતો. આપણે અત્યારે પણ હિન્દુ પ્રજા અને હિન્દુ રાજાઓની સત્ય હકિકતને જાહેરમાં લાવનાર મુસલમાન નવાબો, અધિકારીઓ અને પ્રજાની જરૂર છે. આપણે તેવા સત્ય વકતા, નિડરતાથી પોતાનો સત્ય અભિપ્રાય હરકામમાં રજુ કરી શકે તેવા અધિક મુસલમાનો આ ભારતભૂમિમાં સર્વેશ્વર ઉત્પન્ન કરે તેવી તેના તરફ માગણી કરતા રહેવું જોઇએ. જ્યારે મુસલમાન બાદશાહતોમાં મુસલમાન પ્રજાનું અતિશય જોર હતું, હિન્દુ રાજા પ્રજાની કંઇ જ હકિકત લક્ષે લેવાતી નહોતી તે વખતમાં પણ મીર ખાનઝાખાન જેવા બહાદુર મુસલમાન પોતાનો સાચો અભિપ્રાય બાદશાહને જણાવતાં લેશ માત્ર પણ શંકા નહોતા ધરતા. ત્યારે અત્યારે તો આપણે કેટલાક મુસલમાન એવા પણ જોઇએ છીએ કે જેઓ માત્ર પોતાના મોજશોખમાં મસ્ત રહી, સત્ય એ શું વસ્તુ છે, તેનું પણ જ્ઞાન ધરાવવા તકલિફ નથી લેતા, તેમણે પણ પ્રથમની હિન્દુ અને મુસલમાન પ્રજા વચ્ચેની ઇર્ષ્યાને વિસરી જઇ, હિન્દુઓ સાથે મળી દેશના હિતાર્થે કામ કરવાની જરૂર છે. તેઓએ એમ સમજવું પણ જોઇએ છે કે સમગ્ર દેશના હિત સાથે જ તેમનું હિત સમાયલું છે. હવે આ દેશમાં હિન્દુ મુસલમાનોનું હિત સાથે જ છે, તેઓ એકબીજાથી અલગ રહી, એકબીજાનું હિત કરી શકે તેમ પણ નથી.

જ્યારે તમામ ક્ષત્રિયો બાદશાહના દરબારમાં નીચાં મ્હોં કરી બેસી રહ્યા હતા, ત્યારે જેના મનમાં ક્ષાત્રવટ માટે અભિમાન હતું, જેઓ મીર ખાનઝાખાનને કઢંગી સ્થિતિમાં મૂકાયલો જોઇ, ક્ષાત્રવટ બતાવવાના જ વિચારમાં હતા, એવા જોધપુર–મારવાડ–ના મહારાજા ગજસિંહજીએ તુરત પોતાના ઉતારા ઉપર આવી, તમામ ક્ષત્રિય રાજાઓને સતેજ કરી, મીરને તેમનું કામ કરી બતાવે તેવો કોઇ બહાદુર

માટે તેઓએ ઉપરના કવિત્તમાં સદ્દગત કવિવર "જેઠ"રાવની શિખામણને અવશ્ય ગ્રહિત કરવી, એ જ તેમના માટે શોભાસ્પદ છે, અને તેમના ઉપરની બાદશાહી સત્તા પણ તેથી અવશ્ય તેમના ઉપર ખુશ જ થશે.

ક્ષત્રિય ન મળે તો છેવટ બાદશાહના સામા લડાઇ જાહેર કરીને પણ મીર ખાનઝાખાનને બચાવવા સારૂ તૈયાર કર્યા. આખરે જ્યારે મીર ખાનઝા તેમના દરબારમાં આવ્યા ત્યારે બીડું ફેરવીને વીર "તોગાજી" જેવા બહાદુર ક્ષત્રિયને ક્ષાત્રવટ બતાવવા સારૂ તૈયાર કર્યા, અને તેમનું લગ્ન નહીં થયાનું જ્યારે તેમણે જાહેર કર્યું, ત્યારે પુનઃ બીજું બીડું ફેરવી ભટ્ટી સરદારને પોતાની દીકરી વીર "તોગાજી"ને આપવા તૈયાર કર્યો. બન્ને પક્ષનાં લગ્ન ખર્ચ પોતે ઉઠાવી, "ભટીઆણી" સાથે વીર "તોગાજી"નાં પોતાના કુંવરનાં લગ્ન જે રીતે થાય તે રીતે કરાવી આપ્યાં, અને આખર સુધી આતુરતાથી આ કાર્યમાં ભાગ લીધો હતો. જો આ મીર ખાનઝાખાનનો બચાવ થઈ શકયો હોય તો તે માત્ર મહારાજ ગજસિંહજીના શુભ પ્રયાસથી. આપણે અત્યારે ક્ષાત્રવટનું સત્ય નામ ધરાવનાર કેટલા ક્ષત્રિયો ભારતમાંથી મેળવી શકીએ તેમ છે? ખુદ જે વંશમાં મહારાજ ગજસિંહજી અને વીર "તોગાજી" જેવા બહાદુર રાઠોડ ઉત્પન્ન થયા હતા, તેજ રાઠોડ વંશમાંથી પણ અત્યારે આપણે તેમના જેવો એક પણ વીર મેળવવા ભાગ્યશાળી થઇ શકીએ તેમ છે?

વીર "તોગાજી" આપણા પૈકીની દરેક વ્યક્તિને એમ સૂચના કરે છે કે, તમો જે પાઠ ભજવતા હો—અર્થાત્ જે કોમમાં અથવા જે કાર્યમાં જોડાયા હો—તેને યોગ્ય પાઠ બરાબર તમારા પ્રાણના સાટે ભજવો. તમો તમારા વચનને તમારા પ્રાણના સાટે પાળો અને તમારી જાતને તથા તમારી કોમને દિપાવો. વીર "તોગાજી"એ બાદશાહના દરબારમાં પોતાના હાથે જ પોતાનું શિર મહારાજ પાસેના થાળમાં ઉતારી આપ્યું અને માત્ર ધડે મહારાજના ફરમાન મુજબ પોતાનું કાર્ય કરી, મીર ખાનઝાખાનની એક હકિકત સાબિત કરી બતાવી, બાદશાહનું મ્હોં મ્લાન કરી દીધું હતું, અને મીર ખાનઝાખાનને મરતાં બચાવ્યા હતા.

હવે મીર સાહેબની બીજી બાબત બાકી રહી, અને તે આપણાં પરમ પવિત્ર સતી દેવી "ભટીઆણીજી"એ પતિની વાંસે સતી થઇ પૂર્ણ કરી આપી. તેમની હિમ્મતને માટે આપણે કેટલા મગરૂર થઇએ કે, તેમણે પોતાના પિતાને સતી થવા સારૂ શરૂઆતમાં જ આશ્વાસન આપ્યું. વળી જ્યારે "તોગાજી" સાથેની પ્રથમ જ મુલાકાતમાં વીર "તોગાજી"ને પોતાના કાર્યનું ભાન કરાવી, વિષયભોગથી અટકાવ્યા. છેવટ જ્યારે સતી થવાની વખતે મુરશદ મહાત્માએ આવી તેમના પતિને બચાવવાનું કહ્યું, ત્યારે તેમણે ક્ષત્રિયોને માટે તો આવો પ્રસંગ માંગલિક છે, એમ દર્શાવી પતિને બચાવવા નાજ પાડી. આ રીતે આપણને તેઓ એમ સૂચના કરી ગયાં કે તમો જે કાર્યમાં જોડાઓ

તે કાર્ય તમારા જીવ સાટે પૂર્ણ કરો. વળી પોતાના પતિને બચાવવાની ના પાડીને એવી સૂચના કરતાં ગયાં છે કે તમો **જીવવાની લાલચમાં ન સપડાતાં મરીને તમારૂં નામ અમ્મર કરો.**

મુરશદ મહાત્મા જેવા મહાત્માઓ પણ અત્યારે ક્યાં છે? અત્યારે તો "નારી મુઇ ગ્રહ સંપત્તિ નાસી, મુણ્ડ મુણ્ડાય ભયે સંન્યાસી," એવા જ સાધુસંન્યાસી અને ફકીરો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. માત્ર પારકાં ધન અને પારકી સ્ત્રીઓમાં જ આસક્તિ રાખનાર ઘણા સંત પુરૂષો દેખાય છે; તેઓ ઇશ્વરથી પણ જાણે ડરતા નથી, અને પોતેજ ઇશ્વરરૂપ છે એવો ડોળ કરે છે. લોકોને ઠગવાનો ધંધો આદરી બેઠા છે; છતાં પણ બાનાને માન આપનાર ભારત પ્રજા તેમનાં ભગવાં, સફેદ અથવા લીલાં કપડાંથીજ તેમનું પોષણ કરે છે. તેઓ સાચા સાધુ છે કે નહીં, તેનો પણ યત્કિંચિત્ વિચાર કરતા નથી અને "સુપાત્રે દાન"એ સૂત્રને પણ લજવે છે. ભારત પ્રજાએ સમજવું જોઇએ કે શાસ્ત્રો માત્ર સાધુ પુરૂષોને જ દાન કરવાની આજ્ઞા કરે છે, નહિં કે વેષધારી વાદી અથવા એવાને પણ દાન કરવાનું જણાવે છે. છતાં પણ આપણે શાસ્ત્રને બાજુએ રાખી, શાસ્ત્રની આજ્ઞાને ન માનતાં તેવા વેષધારી વાદી અથવા વાઘરીઓને ખોટી રીતે દાન આપી, તેમની હિંસક વૃત્તિઓને પોષીએ છીએ. જો કે સાધુતાનાં લક્ષણવાળા સાધુઓને પોષવા તે ગૃહસ્થ તરિકે આપણી ફરજ છે. અને શાસ્ત્રો પણ તેવા સંત પુરૂષોને પોષવા સારૂ જ આપણને આજ્ઞા કરે છે કે, જેમની પાસેથી આપણને કંઇ ને કંઇ ઉપદેશ મળી શકે છે. આપણી આ વાર્તાના મુરશદની જેવા ખુદાના વલીઓ હાલ કયાં છે? તેમણે આપણને આપેલ ઉપદેશ અક્ષરશઃ સત્ય છે. તેમની આજ્ઞા મુજબ ચાલવામાં જ આપણું શ્રેય અને સુખ સમાયલું છે. તેવા નિઃસ્વાર્થી અને ઇશ્વરને ઓળખનાર પુરૂષો જ પોતાનું અને અન્ય વ્યક્તિનું ભલું પણ કરી શકે છે. બાકી વેષધારીઓ તો દુનિયાને બોજારૂપ છે. તેવા બોજાઓ ઉઠાવવાને માત્ર નિરર્થક હોવા સાથે, તેમની પાપી વૃત્તિઓ પોષવાથી આપણે પણ પાપના ભાગીદાર બનવું પડે છે.

આ તમામ હકિકત જાણવા અને સમજવાથી આપણને એવો બોધ મળે છે કે દરેક મનુષ્યે સત્ય વકતા થવું, નિડરતાથી પોતાનું સત્ય કાર્ય કરવું અને તેવી રીતે કાર્ય કરતાં આપણા પ્રાણની પણ પરવા નહીં કરવી; ઉપરાંત પ્રાણને સાટે પણ વચન પાળવાની તથા સાચા સાધુઓ તરફ માન રાખી તેમનાં વચનો ઉપર ભરોંસો રાખવાની સાથે દરેક રીતના ઉપાયોથી કાર્યદક્ષ બનવું.

હિન્દી રાજા–પ્રજા પોતપોતાની એક બીજા ઉપર ઇર્ષ્યાઓ કરવાના પાપથી હવે તો સમજે તો મુક્ત થઇ શકવાનો સમય પણ આવી ગયો હશે કે આવશે, કારણ કે તે પાપોની શિક્ષામાં તેમને પશ્ચાત પડવાનું કંઇ જ બાકી રહ્યું હોય તેમ અમો હાલના અંગ્રેજી સરકારના સમયમાં માની શકતા નથી. છતાં પણ કદાચ તેવાં પાપોના ભારી બોજા થઇ ગયા હોય તો પણ હવે તો ધૈર્યથી પણ તેનો અંત આણી શકાય તેમ છે. તો પછી ના. સરકાર પાસેથી પોતાના હક્કો માગીને પણ પાપના બોજામાંથી મુક્ત થવાના ઉપાયો કેમ ન આદરવા? અમો ધારીએ છીએ કે દેશ તરફ શુભ લાગણીઓ ધરાવનાર દેશી રાજા, નવાબો અને પ્રજા–પછી ભલે તે હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, યાહુદી, ખ્રિસ્તી કે અન્ય વર્ગના દેશના હોય પણ–માત્ર જે દેશમાં તેઓ રહે છે, જે દેશમાં ઉછરે છે, જે દેશનું ઉત્પન્ન ખાય છે અથવા જે દેશના બાળક હોવાનો દાવો કરે છે તે દેશને તેમણે ઉદ્ધારવો જોઇએ છે; એક સાથે મળી એકસંપ અને એક જ નિશ્ચયથી કામ કરવું જોઇએ છે; જેથી દેશના સદ્ભાગ્યે સત્વર દેશનો ઉદ્ધાર થઇ શકે.

આ વાર્તાના વીર નાયક "તોગાજી" ના વંશનો તો તેમના સાથે જ અંત આવેલો હોવાથી આગળની હકિકત તેમના વંશની જાણવાની આપણને જરૂર નથી. તે વીર પુરૂષનાં પવિત્ર માજીને મહારાજ ગજસિંહજીએ અંત સમય સુધી પોતાના પુત્રના કરતાં પણ વિશેષ માન સાચવી સંતોષ્યાં હતાં, અને ક્ષત્રિયોની ઇજ્જત, ક્ષત્રિયોની વીરતા અને સાચું ક્ષાત્રવટ દર્શાવી, ક્ષત્રિયોનાં અને મીર ખાનઝાખાન જેવા નિડર મુસલમાનનાં મ્હોં ઉજ્જવળ કરી, બાદશાહનું મ્હોં પોતાની જીદને લઇને મ્લાન કરનાર વીર "તોગાજી"નાં વીર માતુશ્રીનું માન મહારાજ ગજસિંહ જેવા એક સાચા રાઠોડ વીર અને ક્ષાત્રવટનું અભિમાન ધરાવનાર મહારાજ સાચવે તો તેમાં શું નવાઇ કહેવાય? તે તેમની ફરજ જ હતી અને તે પોતે બરાબર સાચવી.

મહારાજ ગજસિંહજીને અમરસિંહજી અને જસવંતસિંહજી નામના પુત્રો હતા. તેઓ બન્ને બાદશાહતના સ્તંભ હોઇ, વીર પિતાના સમાન ક્ષાત્રવટને સમજનાર હતા. (જૂઓ "અમરેશરી કટારી"ની વાર્તા)

જ્યારે મહારાજ ગજસિંહજી આ દુનિયા છોડી સ્વર્ગયાત્રાએ પધાર્યા ત્યારે મોટા કુંવર અમરસિંહજી તો નાગોરના રાજા બની ચૂક્યા હતા. તેમને દેશવટાની શિક્ષા કરી ગાદીનો હક્ક પણ નષ્ટ કર્યો હતો, તેથી તેઓ તો જોધપુરમાં આવતા જ નહોતા અને જોધપુરનું રાજ્ય મેળવવા પોતાના પિતાની આજ્ઞા વિરૂદ્ધ તેમની ઇચ્છા જ નહોતી.

એટલે જોધપુરની ગાદી ઉપર મહારાજ ગજસિંહજી પછી તેના બીજા પુત્ર મહારાજ [1]જસવંતસિંહજી આવ્યા. તેઓ ખરા વીર, યુદ્ધ કુશળ અને ક્ષાત્રવટનું અભિમાન ધરવિનારા હતા. બાદશાહને તેમણે કાબુલ વિગેરે કેટલાક દેશ જિતી આપી બાદશાહતની હદ વધારી દીધી હતી. છતાં પણ દગાકુશળ બાદશાહ ઔરંગઝેબે તેમના પુત્રોને દગલબાજી-થી મારી નાંખ્યા હતા, અને તે દુઃખે મહારાજ જસવંતસિંહજી પણ કાબુલમાં મરણને શરણ થયા હતા.

આટલેથી પણ બાદશાહને સંતોષ થયો નહીં. તેણે જસવંત-સિંહજીના શિશોદણુ રાણીને ગર્ભ હોવાથી તેનો પણ નાશ કરી, મારવાડની ગાદી ખાલસા કરી બાદશાહત સાથે મેળવી દેવાની દુષ્ટ વાંચ્છના થઇ આવી. પરંતુ વીર રાઠોડોએ જેવી રીતે બાદશાહ દગલ-બાજ છે તેવી જ રીતે બલ્કે તેથી પણ વધીને દગલબાજો સાથે દગલ-બાજીથી વર્તવામાં તેઓ કુશળ છે, એનો બાદશાહને પરિચય કરાવ્યો હતો. પોતાના બાળરાજા મહારાજ અજિતસિંહજીને એક મુસલમાન મદારીના કરંડીઆમાં છૂપાવી નિર્ભય સ્થળે પોતાના અનેક વીર–રાઠોડોના પ્રાણ સમર્પણ કરીને પણ–પહોંચાડયા હતા. બાદશાહે પણ હવે જોધ-પુર તરફથી કંઇ જ અડચણ આવવાની નથી, એમ માની મારવાડનું રાજ્ય ખાલસા કરી બાદશાહત સાથે મેળવી દીધું હતું. પરંતુ રાઠોડ વીર દુર્ગાદાસે પોતાનું સર્વસ્વ ગુમાવીને પણ મારવાડનો પુનઃ ઉદ્ધાર કરી મારવાડને સ્વતંત્ર જાહેર કરી હતી. મારવાડ અત્યારે હાલ પણ મહારાજ ગજસિંહજીના વંશજોના હવાલામાં છે અને તે દીર્ઘ કાળ સુધી તેમની તેમ તેમના હવાલામાં જ રહેશે.

આપણે આ સ્થળે તે જોધપુરની ગાદી ઉપર મહારાજા ગજ-સિંહજી, મહારાજા અમરસિંહજી, જસવંતસિંહજી અને રાઠોડ વીર દુર્ગા-દાસ અને તોગાજી જેવા રાજાઓ અને સરદાર પટાવતો ઉત્પન્ન કરી આપણી ભારત ભૂમિની ગયેલ વીરતા પુનઃ દર્શાવે એવી સર્વેશ્વર પ્રત્યે માગણી કરી આપણી આ વાર્તા અહીં પૂર્ણ કરીએ. इति शुभम्.

---

[1] તમણે "ભાષાભૂષણ" નામના અલંકાર ગ્રન્થ છન્દોમાં બનાવ્યો છે. તેઓ એક સારા કવિ હતા.

રાયસિંહજીરી હથેલી

પ્રકરણ ૧ લું

ઝાલાવંશકીર્તિકથા–મૂળ પુરૂષ કેસરદેવ

દોહા:–કટારી અમરેશરી, તોગારી તલવાર;
હથથલરાયાં સંધરી, દિલ્હીરા દરબાર.*

આ વાર્તાના નાયક હાલના ધ્રાંગધ્રા નામના કાઠીઆવાડમાં આવેલા પ્રસિદ્ધ રાજ્યના રાજ્યકર્તાઓના પૂર્વજ હોવાથી ધ્રાંગધ્રા રાજ્યની કંઇક ઐતિહાસિક હકિકત આ વાર્તામાં આપવામાં આવશે, તો વાચકો તેને અસ્થાને નહીં જ માને, એમ સમજી તે રાજ્યની ટૂંક ઐતિહાસિક હકિકત પણ આ વાર્તામાં આપી છે.

(૧) કેસરદેવનાં પરાક્રમો

હિન્દુસ્થાનની પશ્ચિમ બાજુએ આવેલા કાઠીઆવાડ નામના દ્વીપકલ્પમાં ધ્રાંગધ્રા નામનું પહેલા નંબરનું એક રાજ્ય છે. તેના રાજ્યકર્તાઓ "રાજસાહેબ"ના નામથી ઓળખાય છે. તેઓ પોતાને માર્કંડ

* આ દોહરામાં ત્રણ વાર્તાઓનો સમાવેશ થાય છે, તે એવી રીતે કે અમરસિંહજીની કટારી, અને તોગાજીની તલવાર તેમજ રાયસિંહજી ઝાલાની હથેલી અર્થાત્ આ ત્રણ સરદારોએ અનુક્રમે કટારીથી, તલવારથી અને હથેલીથી બાદશાહને પોતાની વીરતા બતાવી ક્ષત્રિયોની છેડ નહીં કરવાની શિખામણ આપી હતી.

ઋષિના વંશમાંથી ઉત્પન્ન થયલા મકવાણુમાંથી જૂદા પડેલા ઝાલા જાતના રાજપૂત તરિકે ઓળખાવે છે.

ઝાલાના મૂળ પુરુષ હરપાળનો બાપ કેસરદેવ મકવાણો નાનપણુથી જ હિમ્મતવાળો, ટેકીલો, શૂરવીર અને મોટાં જોખમ ખેડનારો હતો. તે ભયને ભય ખાતર સામો બોલાવતો, અને તેમાંજ પોતાનું જીવન વ્યતીત કરતો હતો. શૂરવીર હોવાની સાથે તે ઉદાર પણ તેવો જ હતો. આ સર્વ સદ્‌ગુણો અને સાહસ ખેડવાની વૃત્તિ જ તેના નાશનું કારણ થઈ પડી હતી.

બાપની પ્રતિજ્ઞા પાળી

કેસરદેવનો બાપ વિહિયાસ ઇ. સ. ૧૦૨૫ની આસપાસ સિન્ધમાં આવેલા નગર પારકરની પાસે કીતગઢમાં રાજ કરતો હતો. તેને સામૈયાના હમીર સુમરા બીજા સાથે વેર હતું. પણ તે આખી જીંદગી કંઈ કરી શકયો નહિ, ત્યારે મરતી વખતે પોતાના બાર વરસના પુત્ર કેસરદેવને પ્રતિજ્ઞા લેવડાવી કે "તમારા તેરમાને દહાડે હમીરના ઘોડામાંથી સવાસો દૂધ મલીઆ વછેરાને દાનમાં આપું અને તમારો જીવ સદ્‌ગતિએ પહોંચાડું." કેસરે તે પ્રતિજ્ઞા પોતાના પિતાની ખાતર લીધી, અને સગાંવાહલાંએ મદદ કરવાની ના પાડી તેથી બાપના મરણ પછી ૧૦મે દહાડે તે એકલો જ હમીરના સવાસો વછેરા લેવા માણકી ઘોડી ઉપર સ્વાર થઈ નીકળી પડ્યો. એકલો અને અજાણ્યો હોવાથી તે બીજે દિવસે સવારમાં સામૈયે પહોંચી ગયો, અને રૂઆબમાં ને રૂઆબમાં અશ્વશાળામાં પેસી જઈ, જાણે પોતાની જ અશ્વશાળા હોય નહિ તેમ એક બે ઘોડીઓના બંધ કાપી નાંખી, વછેરાઓના તબેલાનો દરવાજો ઉઘાડી, ઘોડીઓને પોતાની સાથે લઇને તે પોતે પોતાની પાણીદાર ઘોડી ઉપર ચાલી નીકળ્યો; એટલે તેની પાછળ ઘોડીનું દૂધ પીવાને ઉત્સુક વછેરાઓ પણ દોડવા લાગ્યા. તેણે નાસતાં નાસતાં પોતે કોણ છે તેની ઓળખ અશ્વરક્ષકોને આપી. પણ કોઇ તજવિજ કરે ને તેની પાછળ પડે તે પહેલાં તો તે ગામ બહાર નીકળી ગયો અને થોડા વખતમાં પોતાને ગામ આવી પહોંચ્યો. હમીર સુમરે આ વાત જાણી ખરી, અને માણસો તેની પાછળ દોડાવ્યા, પણ તે ઘણે દૂર ચાલ્યો ગયો હોવાથી અને વચ્ચે મોટું રણ હોવાથી હમીર કંઇ કરી શકયા નહિ. કેસરે વછેરાઓ લાવી તેનું દાન ભાટચારણોને તેરમાને દિવસે આપ્યું અને પોતાના પિતાના જીવાત્માને સંતોષ્યો. કેસરની શુરવીરતાથી તેના લોકોમાં સારી પ્રતિષ્ઠા જામી. તે આશા રાખતો હતો કે હમીર સુમરો લડવા આવશે, પણ હમીરે તેને કંઈ કર્યું નહિ, એટલે તેને બીજી વાર રંજાડવાનું તેનું મન થયું.

સાંઢણીઓ ભગાડી

કેસરદેવ એક વખતે થોડા સેવકો લઇને હમીરના સામૈયા નગર તરફ ગયો. ત્યાં રસ્તામાં એણે હમીરની ૭૦૦ સાંઢણીઓ ચરતી જોઇ, એટલે તે હાંકી જવાનો વિચાર કીધો અને એક આબાદ યુક્તિ રચી. તેણે વગડામાં એક રબારીના બકરાંના ટોળામાંથી એક બકરૂં પકડી આણી તેનો વધ કરી, તેના લોહીમાં એક મોટું કપડું તરબોળ કરી, એક મોટી લાકડીને છેડે નીતરતું લટકાવી, તે લોચાને લઇને એક ઘોડેસ્વારને તે દંડુકો આપ્યો; અને જ્યાં સાંઢણીઓ ચરતી હતી ત્યાં તેઓના નાકમાં લોહીની ગંધ આવે તેવી રીતે તેઓને ચમકાવી. લોહીની વાસથી સાંઢણીઓ ચમકી, એટલે તે લોચો ઉંચો રાખ્યો અને ઘોડેસ્વારે પોતાના ઘોડાને દપટાવ્યો, એટલે બધી સાંઢણીઓ મુખ્ય સાંઢણી પાછળ લોચા તરફ ઉંચી ગરદન કરી તેની પાછળ ને પાછળ દોડવા લાગી. બીજી બાજુએ કેસરે સાંઢણીઓના રખવાળોને સાંઢણીઓ વાળતા અટકાવ્યા અને પોતાના માણસોની મદદથી ઘણી સાંઢણીઓ કંથકોટ લઇ ગયો. હમીર સુમરાએ આ હકીકત જાણી સંતાપ કર્યો, પણ તેણે કશાં પગલાં કેસર સામે લીધાં નહિ.

સુમરીઓનું હરણ

આ બનાવ બન્યા પછી જ્યારે હમીરે કશું કર્યું નહિ ત્યારે તેને નમાલો સમજી કેસરે તેથી પણ વિશેષ જોખમ ખેડવાની હિમ્મત બીડી. બે વખતના બહારવટામાંથી તો જનાવરો—વછેરા અને સાંઢણી લઇ આવ્યો હતો તો ત્રીજી વારની લૂટમાં તેથી વિશેષ અદ્દભુત પરાક્રમ કરવાની તેની ઇચ્છા હતી. તેથી ત્રીજી વખત હમીરને લૂટવા માટે થોડા વિશેષ ઘોડેસ્વારો લઇને તે નીકળ્યો; અને વિજયા દશમીને દહાડે તે સામૈયાની પાસે ઉપવનમાં જઇ પુગ્યો. ત્યાં આગળ હમીરના જનાનખાનાની અને બીજી કેટલીક સ્ત્રીઓ ફરવા માટે અને શમી વૃક્ષના પૂજન—દર્શન માટે આવી હતી. તેઓ રથમાં રાજમહેલ જવા માટે બેઠી કે તેઓની સાથેના અંગરક્ષકોને અને રથ હાંકનારાઓને એકદમ છાપો મારી કેદ કરી, કેસરે પોતાના માણસોને રથપર ચઢી, રથ કીર્તિગઢ હાંકી જવાનું ફરમાવ્યું. આ પ્રમાણે કરાવી, કેસર બીજી કુમક આવે તે પહેલાં તો ઘણો દૂર નીકળી ગયો. હમીરે આ વાત જાણીને પોતાના એક કારભારીને કેસરદેવ પાસે કીર્તિગઢ મોકલ્યો, અને સ્ત્રીઓ પાછી આપવા જણાવ્યું; પણ કેસરે તે આપવા ના પાડી. તેણે પોતાનાં સગાંવાહલાંઓમાં એ સ્ત્રીઓ વહેંચી દીધી. કેસરને આ સ્ત્રીહરણના પાપનું છેવટે પોતાના વિનાશથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડ્યું. અતિ થાય તે થોડા માટે.

કીર્તિગઢનો નાશ

સામૈયાના હમીરને હવે લાગ્યું કે હવે વેર લીધા વગર છૂટકો નથી. તેણે અત્યાર સુધી કેસરદેવને જતો કર્યો તે માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો. કીર્તિગઢનું નગર ખારાપાટમાં આવેલું હોવાથી જો તેને ઘેરો ઘાલવામાં આવે તો લશ્કરને ખોરાકની તંગી પડે, તેથી હમીરે લશ્કર માટે મોટો સરંજામ અને અનાજપાણી એકઠાં કર્યાં, અને મોટું લશ્કર લઈ કીર્તિગઢ ઉપર ચઢાઈ કરી તેને ઘેરો ઘાલ્યો. રસ્તામાં કેસરના લીલા ઘઉંના ખેતરોનો ઉપયોગ પોતાના લશ્કર માટે તેણે કરી લીધો. ઉદ્ધત કેસરદેવે પોતાના અને પોતાના ભાયાતોનાં બાહુબળ ઉપર મુસ્તાક રહી બાયલો હમીર તે શું કરવાનો છે, એવા વિચારે કંઇ લડવાની તૈયારી કરી નહીં તેમ ગઢમાં અનાજપાણી ભરી રાખવાની ખટપટ પણ કરી નહિ; અને હમીર ચઢી આવ્યો ત્યાં સુધી તેને એની ખબરે પડી નહિ. હમીરે કીર્તિગઢ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. પણ કેસર અને તેના ભાયાતો ઘણી વાર તેની સામે કીલ્લા બહાર લડ્યા. આ લડાઇમાં કેસરના ઘણા ભાયાતો, રજપૂતો, અને કુંવરો માર્યા ગયા અને છેવટે કેસરીયાં કર્યાં. પણ હમીરનું લશ્કર મોટું હોવાથી કેસરદેવ પણ લડતાં લડતાં રણક્ષેત્રમાં પડ્યો. તેના મરણ પછી તેની રાણીઓ અને સુમરીઓ ઝામોર કરી સતી થઇ. માત્ર એક હરપાળ નામે કુંવર નાસી છૂટ્યો. હમીરે કેસરના મરણ બાદ કીર્તિગઢ લૂટયો, અને તોડી પાડ્યો, અને ખેદાનમેદાન કરી નાંખ્યો.

નાસી છૂટેલો કુંવર હરપાળ રખડતો રખડતો થોડે વરસે અણહિલવાડ પાટણના મહારાજા કર્ણદેવ–સિદ્ધરાજના પિતા–સોલંકીને શરણે ગયો.* અને એનાથી જ ઝાલા વંશ અને રાણાઓની ઉત્પત્તિ થઇ છે.

* કરણઘેલો–એ નામની એક વાર્તા સ્વ. નંદશંકર તુલજાશંકર માસ્તરે લખી છે. તેમાં આ હરપાળને ગુજરાતના છેલ્લા રાજા કરણ વાઘેલાનો સમકાલીન ગણીને તેનાં પરાક્રમોનો ઇતિહાસ આપેલો છે. પણ તે કેવળ અસત્ય છે. કારણ કે ઝાલા રાજપૂતોનો ઇતિહાસ કરણ વાઘેલા પૂર્વે પણ મળે છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજ ચોહાણના સમયમાં ઝાલા રાજપૂતોનું વર્ણન આવે છે, અને પૃથ્વીરાજ ચોહાણ કરણ વાઘેલા પૂર્વે થઈ ગયો, એ ચોક્કસ છે. વળી કેસરદેવને મારનાર હમીર સુમરાને સિન્ધના સમા જામ હાલાજીનાં કુંવર હિંગોળજી અને હોથીજીએ ઇ. સ. ૧૧૪૭ માં માર્યો છે, એમ રાસમાળા અને સિન્ધના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. આ હકીકત ઉપરથી જણાશે કે હરપાળદેવનો આશ્રયદાતા, કહેવામાં આવ્યું છે તેમ, ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા કરણ વાઘેલો નહિ, પણ સિદ્ધરાજના પિતા કર્ણદેવ સોલંકી જ હોવો જોઇએ. કર્ણદેવ સોલંકી ઈ. સ. ૧૦૭૨ થી

તેનો ટુંકમાં ઇતિહાસ હરપાળ દેવની વાતમાં આપેલો છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે કેસરદેવના હરપાળ ઉપરાંત વિજયપાળ અને શાન્તિસિંહ નામના બીજા બે કુંવરો પણ બચી જવા પામ્યા હતા. તેઓ પણ હરપાળ સાથે ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. તેમાં વિજયપાળના વંશજો મહિકાંઠાના ઘલોર ગામમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે, અને શાન્તિસિંહના વંશજો કટોસણ આદિના મકવાણા તાલુકદારો કહેવાય છે.

પ્રકરણ ૨ જું

ઝાલાવંશસ્થાપક હરપાળની વીરતા

ગામ મશાલી તણે, બિરદ રાવળ બોલાવ્યો;
અંગ થકી ઔદિચ્ય, તેણે મંગળ વરતાવ્યો.
પોહો પાટણ પરણિયો, જગત કો નાત ન જાણી;
હુવા દેવ હરપાળ, શક્તિ રીઝી થઈ રાણી.
સંસાર વાત રાખી સહી, અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી;
સોઢો, માંગો, ને શેખરો, બાઈ ઉમાદે દીકરી. (પ્રાચીન)

હરપાળે પિતાના મરણ પછી કેટલોક સમય પરાશ્રયમાં જ વ્યતીત કર્યો, પરન્તુ પાછળથી તેના નસીબે તેને યારી આપી. પાટણના સોલંકી રાજા કરણની રાણી ફૂલાદેવીને બાબરા નામનો ભૂત વળગ્યો હતો. તેને હરપાળ દેવે મારી કઢાડ્યો અને ત્યારથી તેના ઉપર ગુજરાતના રાજા કરણની કૃપા થઇ આવી. આ ઉપરાંત રાજા કરણની રાણીએ તેને પોતાનો ભાઈ કહી બોલાવ્યો હતો.

હરપાળે બાબરા ભૂત સાથે લડાઇ કરી તેને હરાવ્યો તે વખતે તેની પાસેથી એવું વચન લઇ તેને છોડવામાં આવ્યો હતો કે "જ્યારે મારે કામ પડે અને હું તને યાદ કરૂં ત્યારે તારે આવવું અને હું જે કામ બતાવું તે તારે કરવું."

બાબરા ભૂત સાથે લડાઈ કરી નિવૃત્ત થયા પછી હરપાળને બહુ જ ભૂખ લાગી, તેથી પોતાની સાથે બે બકરાં લઇ તે સ્મશાનભૂમિ ઉપર ગયો. એક બળતા શબના અગ્નિથી આ બકરાંને શેકી ખાવાનો વિચાર કરતો હતો તે સમયે સ્મશાનમાં વસતિ ભૈરવી નામની દેવીએ તેની માગણી કરી હાથ લંબાવ્યો, તેથી હરપાળે તે બન્ને બકરાં તેને આપ્યાં. દેવી બન્ને બકરાં ખાઇ ગઇ છતાં ભૂખી રહી. એટલે તેણે

૧૦૯૪ માં રાજ કરી ગયો છે. કેસરદેવ, હમીર સુમરો, જામ હાલાજી, અને હરપાળ એ જ સમયમાં થઈ ગયા એ ચોક્કસ જણાય છે; તેથી કરણ ઘેલાની વાર્તામાં આપેલી હરપાળની વાત એ ઐતિહાસિક વિરોધ છે.

ફરીને હાથ લંબાવી માગણી કરી. પરન્તુ આ વખતે હરપાળ પાસે બીજું કંઇ આપવાનું સાધન નહોતું, તેથી પોતાની જાંઘ કાપી માંસ આપ્યું. દેવી તેના ઉપર બહુ જ પ્રસન્ન થઈ અને વરદાન માગવા કહ્યું. હરપાળે તે દેવીને પોતાને ઘેર આવવા માગણી કરી, જે સ્વીકારી દેવી હરપાળની સ્ત્રી બની, તેના ઘરમાં રહેવા લાગી, પણ પરણી નહોતી. તેણીએ હરપાળની શક્તિ જોઇને પરણવાનું વચન આપ્યું હતું.

જે રાત્રે હરપાળે બાબરા ભૂતને હરાવ્યો તેના બીજા દિવસે સવારમાં રાજા કરણે દરબાર ભરી તેની બહુ જ પ્રશંસા કરી, અને તેને કંઇક માગવા કહ્યું. તે ઉપરથી હરપાળે માગ્યું કે: "આજની રાત્રિમાં હું જેટલાં ગામે તોરણ બાંધું તેટલાં ગામ મને આપો."

રાજાએ હા કહી અને હરપાળે બાબરા ભૂત અને ભૈરવી દેવીની મદદથી રાત્રિમાં ૨૩૦૦ ગામોએ તોરણ બાંધ્યાં. છેલ્લું ગામ જ્યાં દિવસ ઉગવાના સમયે તોરણ બાંધ્યું તે ગામ દીઘડીયું કહેવાયું, અને મશાલી ગામમાં હરપાળ રાજા શક્તિદેવી સાથે રાવળ ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને હસ્તકે પરણ્યો હતો. શક્તિદેવી હરપાળના પરાક્રમોથી મુગ્ધ થઈ હતી, અને વચન આપ્યા પ્રમાણે પરણી હતી.

સવારે સાંઢણી સ્વારો માર્ફત આ બાબતની તપાસ રાજા કરણદેવે કરાવી તો માલુમ પડયું કે ત્રેવીસસો ગામોને તોરણો બંધાયાં છે, તેથી તોરણ બંધાયલાં ત્રેવીસસો ગામે હરપાળને પ્રાપ્ત થયાં. પ્રથમ તોરણ બંધાયલા પાટડી નગરમાં તે પોતાની ગાદી કરી રાજ્ય કરવા લાગ્યો. હરપાળે ૨૩૦૦ ગામે તોરણ બાંધ્યા પછી કરણરાજની રાણી ફુલાંદેવી તેની પાસે બહેન થઇને ભાઈ પાસે વીર પસલી લેવા ગયેલી, તેમાં તેણે ૫૦૦ ગામો ભેટ તરીકે પાછા આપ્યા, એટલે હરપાળ ૧૮૦૦ ગામનો રાજા થયો હતો.

તું સુણિયો સામંત, દૈત્ય સબ ભાગ્યા ડોટે,
તું સુણિયો સામંત, ચડપડે લીધા ચોટે;
તું સુણિયો સામંત, શક્તિ રાખી કરી રાણી,
તું સુણિયો સામંત, અઢારસેં ઘર ઘર આણી;
હરપાળ વડો જમરા હથો, દિન દિન અધિકો દાખિયે,
તુંઆરો તોલ કેસર તણો, ઈલા સામંત ન ચાખિયે.

એક દિવસે રાજનો હાથી તોફાન કરી છૂટી ગયો હતો. આ વખતે હાથીના રસ્તામાં પોતાના બે રાજકુંવરો રમતા હતા, તેને ભૈરવી દેવીએ બારીમાંથી હાથ લંબાવી ઝાલી એક બાજુ મૂકયા. તેની સાથે એક ચારણનો છોકરો રમતો હતો, તેને માથે ટપરી મારી

બાજુ ખસેડી લીધો અને ગાંડા હાથીથી બચાવી લીધો, તેથી આ ચારણ અને તેના વંશજો ટાપરિયા ચારણુ કહેવાય છે. ત્યારથી હરપાળના વંશજો ઝાલા તરિકે ઓળખાવવા લાગ્યા અને મકવાણામાંથી જૂદા (ત્યારથી) પડ્યા.

પાટડીએ પોહોપાટ, મહેલ કીધો મકવાણે,
રાણી ગોખ રહંત, ગતિકો શક્તિ ન જાણે;
રાય તણા ગજરાજ, મેહ છૂટયા મદમંતા,
દૂર પંથ દેખિયા, રાજવી કુંવર રમંતા;
સોઢા, માંગો ને શેખરો, લાંબે કર ઝાલી લિયા,
ઓ આપે શક્તિ આપણી, કુંવર સાખ ઝાલો કિયા. (પ્રાચીન)

ધ્રાંગધ્રા રાજ્યના હળવદ ગામમાં બાબરા ભૂતનું સ્મારક છે, અને તે જગ્યા પીઠડને નામે પ્રખ્યાત છે. હળવદના દરબારમાં શક્તિદેવીનું મંદિર બંધાવેલું છે. આ બન્ને સ્થળોએ આજે પણ ઝાલાનાં પરણેલ વહુવરો દર્શન કરવા જાય છે.

ભાટચારણો લખે છે કે હરપાળના વંશની નવ શાખાઓ થઈ, તેમાં ઝાલા શાખા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

મકવાણા રાણીંગ, બહો બાબલ બરદાળા,
લજ્જાવંત લૂણુંગ, ભલા બલો અચભાઇ;
ખતરવટ રાખણ ખાંટ, જકે પારાકર જાણું,
વિઠોડ ને હાપેવ, જકે ઝલરાણ વખાણું;
નવ શાખાઓ નવ ખંડમાં, મકવાણો દશમો મણિ,
એટલી શાખ ઉજળતલ, તિલક શાખ ઝાલા તણી.

હરપાળે રાજધાની પાટડીમાં સ્થાપી હતી. શક્તિ દેવીના મરણ પછી તે થરપારકરના સોઢા રાજપૂતની કુંવરી રાજકુંવરબા સાથે પરણ્યો હતો અને તેથી તેને નવ કુંવરો થયા હતા, અને શક્તિના ત્રણ મળીને ૧૨ કુંવરો હતા. હરપાળ ઇ. સ. ૧૦૯૦ થી ૧૧૩૦ એટલે ૪૦ વરસ રાજ્ય કરીને મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ ૩ જું

હરપાળના વંશજો–કુવાનો કેર અને હળવદ

ઈ. સ. ૧૧૩૦ ની સાલમાં રાજા હરપાળજી ગુજરી જવાથી તેમના પુત્ર સોઢાજી પાટડીના ગાદીપતિ થયા, અને તે ૧૧૬૦ માં ગુજરી ગયા. તેમની પછી કેટલીક પેઢીએ ઇ. સ. ૧૩૦૫ માં સાંતળજી પાટડીની ગાદી ઉપર આવ્યા અને તેમણે સાંતળપુર નામનું ગામ વસાવ્યું.

ત્યારબાદ ઈ. સ. ૧૩૪૦ માં ઉદયસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા અને તે ઈ. સ. ૧૩૫૨ માં મરણ પામ્યા. તેમને પૃથીરાજજી અને વેંગડજી એ નામના બે કુંવરો હતા. તેમાં વડા કુંવર પૃથીરાજજીએ ગાદી ઉપરનો પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લેવાથી વેંગડજી ગાદીએ આવ્યા. તેમણે હળવદ પાસે વેંગડવાવ નામનું ગામ પોતાના નામ ઉપર વસાવ્યું હતું. વેંગડજી ઈ. સ. ૧૩૬૮ માં મરણ પામ્યા. તેમના પછી રામસિંહજી ગાદીએ આવ્યા. તેમણે ધ્રાંગધ્રા પાસે રામપુરા નામનું ગામ વસાવ્યું.

રામસિંહજી પછી કેટલાક રાજાઓ ગાદી ઉપર આવી ગયા બાદ ઈ.સ. ૧૩૯૪ છત્રસાલજી ગાદીએ આવ્યા. તેઓ પરાક્રમી હતા, અને તેમણે ત્રણ વખત અમદાવાદના બાદશાહ મહંમદશાહ સામે બંડ ઉઠાવ્યું હતું, પરન્તુ તેમાં તેઓ ફાવી શકયા ન હોતા. તેમણે પાટડીથી ગાદી બદલીને "માંડળ" કરી હતી. તેઓ ઈ. સ. ૧૪૨૦ માં મરણ પામ્યા હતા.

શૂરવીર વાઘોજી–કુવાનો કહેર

તેમના પછી તેમના કુંવર જેતસિંહજી ગાદી ઉપર આવ્યા અને તેમણે ગાદી "કુવા"*માં કરી હતી. તેઓ ઈ. સ. ૧૪૪૧ માં મરણ પામ્યા. એમના પછી કેટલાક રાજાઓ થયા. બાદ ઇ. સ. ૧૪૬૯ માં વાઘોજી રાજા થયા. ઇ. સ. ૧૫૧૩ માં મુજફ્ફરશાહ નામ ધારણ કરી ગુજરાતનો પાદશાહ થનાર ખલીફખાન સામે તેમણે બંડ ઉઠાવ્યું હતું અને તેને સૈયદપુરા આગળ હરાવ્યો હતો. આ વખતે ખલીફખાન સૌરાષ્ટ્રનો સૂબો હતો–આથી ગુજરાતના પાદશાહ મહંમદશાહે ભારી સૈન્ય લઇ ચઢાઇ કરી અને "કુવા"ને ઘેરો ઘાલ્યો. છેવટે ખોરાક ખૂટી પડવાથી તેમણે કિલ્લા બહાર નિકળી હલ્લો કરવાનો વિચાર કર્યો, અને જતી વખતે પોતાની રાણીઓને જણાવ્યું કે; "મારો વાવટો

* આ "કુવા" પ્રથમ "કંકાવટી"ના નામથી ઓળખાતું હતું, પણ વાઘોજીની રાણીઓ કુવામાં પડી તેથી તે નગરનું નામ "કુવા" પડ્યું, અને કુવા તરિકે ઓળખાવા લાગ્યું.

નીચે પડે તો હું મરાયો એમ સમજી તમો ઝોહર કરજો." આવી રીતનો બંદોબસ્ત કરી તેઓ લડવા ચાલ્યા અને મુસલમાનોની સાથે તેઓ ભયંકર રીતે લડવા લાગ્યા. આ લડાઇમાં સતત લડવાથી વાવટાવાળો થાકી ગયો અને તેણે વાવટો નીચે મૂક્યો. આ સમયે રાજા તો લડી રહ્યો હતો એટલે તેને તેનું કંઈ ભાન રહ્યું નહીં, અને રાણીઓને તો વાવટો નીચે પડ્યો જણાયો, તેથી રાજા મરી ગયો એમ લાગ્યું. તેથી તેમણે "ઝૌહર" કર્યું. અર્થાત્ રાણીઓ "કુવા"માં પડી મરણ પામી. વાવટાવાળાની ભૂલ જણાતાં વાઘોજી ચાલતી લડાઇએ શહેરમાં પાછા આવ્યા ત્યારે રાણીઓને મરણ પામેલી હોવાનું જાણ્યું. આમ થતાં પોતે નિરાશ થયા અને વૈરાગ્ય આવ્યો પણ રણાંગણમાં લડતાં જ મરવાનો નિશ્ચય કરી, એકદમ મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યા અને ઘણાનો ઘાણ કહાડી નાંખ્યો. પરન્તુ બાદશાહી પ્રબળ સૈન્ય આગળ તેમનું શું ચાલી શકે? છેવટે તેઓ પણ પોતાનાં ઘણાં માણસો સાથે સમરશાયી થયા અને "કુવા" મુસલમાનોના હાથ ગયું.

મુસલમાનોના હાથે વાઘોજી મરાયાના સમાચાર જાણી, કાલરીના સોલંકીની કુંવરી કુંવરબા સાહેબ સતી થઇ, કાલરીમાં મરણ પામ્યાં. તેમનાં વાઘોજી સાથે લગ્ન થયાં ન હોતાં, પરન્તુ માત્ર વિવાહ જ થયો હતો. (ઇ. સ. ૧૪૮૬).

"કુવા"માંથી ઝાલાઓની ગાદી ગઈ; એટલું જ નહીં પણ આ લડાઇમાં ઝાલાઓનો ભારે નાશ થયો હતો. આ લડાઇમાં થયલા નાશના સ્મરણ તરિકે અત્યારે પણ તેમનામાં 'કુવાનો કુહેર' એ કહેવત પ્રચલિત છે. વાઘોજીને બાર કુંવરો હતા. તેમાંના પહેલા છ પોતાની સાથે લડાઇમાં કામ આવ્યા હતા અને સાતમા વિરમદેવજી "શમી"ના મુસલમાન થાણદાર સાથેની લડાઇમાં મરાયા હતા. અને બાકીના કુંવરો પાદશાહના ડરના કારણે જંગલમાં રખડતા ફરતા હતા.

હળવદની સ્થાપના

તેમાંથી આઠમા કુંવર રાજોધરજી શિકારે ગયા હતા. તે વખતે એક સસલું જંગલમાંથી આવી તેમના ઘોડાના સામું થયું, તેથી તેમણે તે જગાને પ્રતાપી માની ઇ. સ. ૧૪૮૮માં તે જગાએ હળવદ નામનું નગર વસાવ્યું, અને ત્યાં પોતાની રાજધાની જમાવી, રાજ કરવા લાગ્યા. આ રાજોધરજી ઇ. સ. ૧૫૦૦માં મરણ પામ્યા.

માનસિંહજી

રાજોધરજી પછી તેમના કુંવર રાણોજી ગાદીએ બેઠા. તેમણે "રાણપુર" ગામની વસાયત કરી. તે ઈ. સ. ૧૫૨૩ માં મરણ પામ્યા. રાણાજીને દશાડાના મલેખ બખતે મારી નાંખ્યા હતા, તેથી રાણાજીના કુંવર માનસિંહજીએ ગાદી ઉપર આવ્યા બાદ બાપનું વેર લેવા સારૂ દશાડા ઉપર ચઢાઈ કરી અને બખતના બેટાને માર્યો. આ વખતે ગુજરાતની ગાદીએ બહાદુરશાહ પાદશાહ હતો. તેણે ખાનખાનાને માનસિંહજી ઉપર મોકલ્યો. તેણે તેમને હળવદમાંથી હાંકી કહાડ્યા તેથી તેઓ કચ્છના રાવ ખેંગારજીના આશ્રયે રહ્યા. બાદશાહે હળવદ, માંડળ અને વીરમગામ ખાલસા કર્યાં, તેથી માનસિંહજીએ ભુજની નજીકમાં બીજું "કુવા" નામે ગામ વસાવ્યું.

માનસિંહજી તથા તેમના બીજા બે ભાઈઓ પાદશાહ સામે બહારવટું કરવા લાગ્યા અને છેક વીરમગામ સુધીનો મુલક ઉજ્જડ કર્યો. આ બહારવટામાં તેમના ઉપર ઘણાં સંકટ આવ્યાં, છતાં તેઓ આશ્ચર્યકારક રીતે તેમાંથી બચ્યા હતા. આ સંબંધની ઘણી દંતકથાઓ ચાલે છે. માનસિંહજીને નાસી છૂટવામાં એક વખતે ચરાડીના ઢેડાએ મદદ કરી હતી તેથી તેની યાદ રાખવા તે જ ગામને "ઢેડાની ચરાડી" કહેવામાં આવે છે. માનસિંહજીની ઓરમાન માની બેહેનને પાદશાહ સાથે પરણાવવામાં આવી હતી. તેણે માનસિંહજીને કહેવડાવ્યું કે જો તમો પાદશાહને શરણે આવશો તો તમારૂં રાજ્ય તમને પાછું અપાવીશ. પરન્તુ તેઓ શરણે થયા નહોતા. છેવટે જ્યારે તેમને એમ લાગ્યું કે પાદશાહ સાથે લડવામાં પોતાનું રાજ્ય કોઈ રીતે પાછું મેળવી શકાય તેમ નથી, ત્યારે તેઓ પાદશાહના તાબે થવાના વિચાર ઉપર આવ્યા. અને જ્યારે પાદશાહ સૌરાષ્ટ્ર દેશમાં આવેલા "દીવ" બંદર તરફ જતો હતો ત્યારે હથીઆરો સજી પાદશાહની છાવણીમાં થઈ તેના તંબુમાં પહોંચી ગયા.

પાદશાહે જ્યારે તેમને જોયા ત્યારે પૂછ્યું કે: 'તું કોણ છે.'

ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો કે: 'હું ઝાલાવાડનો રાજા છું અને આપના પાસે મારૂં રાજ્ય પાછું મેળવવા આવ્યો છું.' એમ કહી પોતે તાબે થયો છે, એમ બતાવવા સારૂ પોતાનાં હથીઆરો પાદશાહ સમક્ષ મૂકી દીધાં. આથી દયાળુ પાદશાહને દયા થઈ આવી. તેણે કેટલોક સમય માનસિંહજીને આદરથી પોતાની પાસે રાખ્યા અને પછી માંડળ અને વીરમગામ ખાલસા કરી હળવદનું રાજ્ય તેને સોંપ્યું. તેઓ ઈ. સ. ૧૫૬૪માં મરણ પામ્યા.

પ્રકરણ ૪ થું

રાજા રાયસિંહ

છપ્પય: એહ બિરદ રજપૂત, પ્રથમ મુખ ઝૂંઠ ન બોલે;
એહ બિરદ રજપૂત, પરત્રિય કાછ ન ખોલે:
એહ બિરદ રજપૂત, આય બાંટે કર જોરે;
એહ બિરદ રજપૂત, એક લાખાં બિચ ઓરે:
જમરાણ પાયઁ પાછા ધરે, દેખિ મતો અવધૂતરો;
કરવાર હાથ દીધી કરદ, એહ બિરદ રજપૂતરો. (પ્રાચીન)

આ માનસિંહજી પછી આપણી આ વાર્તાના નાયક રાજા રાયસિંહજી ગાદીએ બેઠા. આ રાયસિંહજીમાં ક્ષત્રિયોચિત તમામ લક્ષણો હતાં. તેઓ પરાક્રમી, સાહસિક અને પ્રબળ વીર હતા. તેઓ જેટલા વીરતામાં ઉગ્ર હતા તેટલા જ દાનેશ્વરી પણ હતા, તેથી તેમના દરબારમાં હર વખત વિદ્વાન્ કવિ, પંડિતોની સભાઓ થતી હતી, અને બહુ દૂરથી તેમની કીર્તિ સાંભળી, કવિઓ આવતા હતા. વળી આ રાયસિંહજી સામે દુશ્મનાવટ કરવાથી કાળને આમંત્રણ કરવા સરખું થતું હતું, એમ સહુ કોઇનું માનવું હતું અને તેથી તેમના સામા થવાની કોઈ પણ હિન્દુ–મુસલમાન હિમ્મત કરી શકતા નહોતા.

મામા–ભાણેજ

આ રાયસિંહજી એક વખત પોતાના મામા, ધોળવાળા જસાજીને મળવા ગયા હતા. એક દિવસ મામા સાથે રાયસિંહજી ચોપટ રમતા હતા તેવામાં ડંકાનો અવાજ સંભળાયો. તેથી જસોજી બોલ્યા કે: "ધોળના પાદર ડંકો કરનાર કોણ હિમ્મત બહાદુર છે?" એમ કહી પોતાના માણસોને તપાસ કરવા સારૂ મોકલ્યા.

તેઓ પાદર જઇ તપાસ કરી આવ્યા અને જસાજીને જણાવ્યું કે "મકનભારથી નામના ગોસાંઇની જમાત જાય છે, તે જમાતનો ડંકો થાય છે અને તેઓ હીંગળાજ માતાએ જમાત લઇને જાય છે." અતિતનો ડંકો થતો જાણી જસાજી શાંત થયા.

આથી રાજરાયસિંહજીએ પૂછ્યું કે "મામા! આ ડંકો ગોસાંઇનો થાય છે તેના બદલે કોઇ રાજાનો થતો હત તો તમો શું કરત?"

આથી જસાજીએ હિમ્મતથી જવાબ આપ્યો કે: "ભાઈ! રાજાનો ડંકો થતો હત તો તેનો અત્યારે તમારા દેખતાં જ નાશ કરવામાં આવત. હું ક્ષત્રિય છું અને મારા નગરની પાદર અન્ય રાજા કે નવાબનો ડંકો થાય તે જાણી શું હું બેસી રહેત? બિલકુલ નહી. ક્ષત્રિયોથી પોતાના

બળનો અને સાહસનો પરિચય કરાવવો જ જોઇએ. ક્ષત્રિયોએ માત્ર રાજભુવનોમાં પડ્યાં પડ્યાં અનેક પ્રકારના વૈભવો ભોગવવાના નથી, તેમ બળવાન શત્રુ જોઈ ડરવાનું પણ નથી. માણસને એક દિવસ મૃત્યુ તો છે જ, તો પછી મરવાથી શા સારૂ ડરવું જોઇએ? જો ક્ષત્રિયો મરવાથી ડરે તો પછી તેમનામાં અને વાણીઆના દીકરામાં શો તફાવત માની શકાય? ક્ષત્રિયોએ તો હમ્મેશાં હિમ્મત રાખી કાળ સાથે પણ લડવા તૈયાર રહેવું જોઇએ. ક્ષત્રિયવંશમાં જન્મ થયો તો પછી ઘરમાં મોજશોખ માણતા પડયું રહેવું તે તો તેવા ક્ષત્રિયોને માટે લાંચ્છનપ્રદ છે.

ભાઇ રાજપૂત કોને કહી શકાય કે જે જૂઠ શબ્દતો કોઇ પ્રસંગે બોલે જ નહીં, અને વળી પરસ્ત્રીગમનનું તો જેને સ્વપ્ન પણ ન હોય. વળી વિદ્વાન્ કવિ પંડિતો આવે તેમનો યોગ્ય સત્કાર કરવો. તે પણ એવી રીતે કે ધન આપતાં પણ હાથ જોડી તેમનાથી બહુ જ નમ્રતા રાખે.*

"વળી રાજપૂતોએ અને શત્રુઓમાં પોતે એકલા હોવાની દહેશત નહીં રાખતાં વચ્ચે પડી વીરતા બતાવવી જોઇએ; તે એવી રીતે કે લડતાં લડતાં વીર પુરૂષ પોતાપણું પણ ભૂલી જાય અને જેમ કૃષિકાર ખડને કાપે છે તેમ દુસ્મનોને કાપવા લાગે; જે જોઈ યમરાજા પણ આ અવધૂત વીરથી લડતાં પગ પાછા ધરે. જ્યારે ક્ષત્રિયોને પર-

---

* કારણ કે કવિઓની જો કૃપા હોય છે તો તેઓ દેશાંતરોમાં કીર્તિને પ્રસરાવે છે અને જો તેમની અવકૃપા થાય છે તો તેઓ દુર્ગુણોને વર્ણવી અપકીર્તિ કરે છે. માટે જ મહારાણા રાજસિંહજીએ પણ કહ્યું છે કેઃ—

છપ્પયઃ—

કહાં રામ, કહાં લખમણ, નામ રહીયાં રામાયણ;
કહાં કૃષ્ણ બળદેવ, પ્રકટ ભાગોત પારાયણ.
વાલ્મીક, શુક, વ્યાસ, કથા કવિતાન કરંતા;
કુણ સ્વરૂપ સેવતા, ધ્યાન મન કવણ ધરંતા.
જગ અવર નામ ચાહો જકાં, સુણો રાજીવણ અકબરાં;
"રાજસી" કહે જગરાણરો, પૂજો પૉય કવેસરા.

વળી પણ કોઈ કવિએ કહ્યું છે કેઃ

"કંથા કવિ ન છેડીએ, કવ છેડે વડ હાણ;
તરણારો મેરૂ કરે, મેરૂ તરણ સમાન."

માટે કવિઓની કૃપા મેળવવી, એ રાજાઓના માટે ખાસ જરૂરીયાત છે.

માત્માએ હાથમાં તલવાર આપી છે ત્યારે ઉત્તમ બિરદો તેમનાં હોવાં જોઇએ. અર્થાત્ ક્ષત્રિયોએ તેવી રીતે જ વર્તવું જોઇએ.*

"ભાઈ! ક્ષત્રિયો માટે વિદ્વાનોએ આટલું આટલું કહ્યા છતાં શુદ્ધ ક્ષત્રિય ઘરમાં પડી રહે તે બને જ શી રીતે? જુઓ. કોઈ ક્ષત્રિયે યુદ્ધે જતાં પત્નીને–તેણે રોકવાના ઉપાયો કરવાથી કહ્યું છે કેઃ—

છપ્પયઃ–

શુદ્ધ ક્ષત્રિ જે હોય, કાળથી કદિ ડરે નહીં;
શુદ્ધ ક્ષત્રિ જે હોય, પ્રિયા, રણમાં લડતાં સહી.
શુદ્ધ ક્ષત્રિ જે હોય, પ્રિયા, પાછો ન મૂકે પગ;
શુદ્ધ ક્ષત્રિ જે હોય, દિપાવે જનુનીને જગ,
વળી શુદ્ધ ક્ષત્રિ જે હોય તે, સાહસ વિણ શોભે નહીં;
હું ક્ષત્રિય કુલ પેદા થઇ, કષ્ટ જોઇ બદલાઉં કહીં?

તે જ મુજબ હે ભાઇ! જો અત્યારે ધોળને પાદર કોઇ ક્ષત્રિયનો ડંકો થયો હત તો મારી સાહસિકતા અને વીરતા તું જોઇ શકત."

જસાજીએ તો ભાણેજને સાધારણ રીતે ક્ષત્રિયનાં લક્ષણો સમજાવવા પ્રયાસ કર્યો, પરન્તુ બહાદુર ભાણેજે મન સાથે પોતાની ક્ષાત્રવટ મામાને બતાવવાનો વિચાર કર્યો. આ વખતે તો કંઈ ન બોલતાં માત્ર મામાની પ્રશંસા કરી બેસી રહ્યા.

---

* વળી ક્ષત્રિયોના માટે કોઇ કવિએ કહ્યું છે કેઃ

છપ્પયઃ–

પ્રાન ધરમ ચિત્ત મન, સહજ હિત મંત્ર બિચારૈ;
ચર ચલાય ચહુઁ ઓર, દેશ પુર પ્રજા સઁભારૈ.
રાગ દ્વેષ હિય ગુપ્ત, વચન અમૃત સમ બોલૈ;
ઠૌર સમય પહિચાનિ, કઠિન કોમલ ગુન ખોલૈ.
નિત જતન કરે સંચે રતન, ન્યાય મિત્ર અરિ સમગનૈ;
રણમેં નિઃશંક હુવ સંચરૈ, સો નરેન્દ્ર રિપુદલ હનૈ.

પ્રકરણ ૫ મું

મામા સાથે વેર

હળવદ આવ્યા બાદ મામાની ક્ષાત્રવટ જોવા અને પોતાની દીપાવવા સારૂ એક મોટું લશ્કર જમાવી, રાયસિંહજીએ ધ્રોળ ઉપર ચઢાઇ કરી. ધ્રોળના પાદર આવી ડંકો વગડાવવા આજ્ઞા ફરમાવી, અને તે મુજબ ડંકો વગાડવામાં આવ્યો. જસાજીએ તપાસ કરાવી તો માલુમ પડયું કે આ તો પોતાના ભાણેજ રાજ રાયસિંહજીનો ડંકો વાગે છે, તેથી તેમણે ડંકો બંધ કરવા કહેવડાવ્યું. પરન્તુ આ તો લડવાના જ ઇરાદાથી મામાના મેમાન થયા હતા, એટલે મામાનું કહેવું–કહેવડાવવું–શાનું સાંભળે ? છેવટે જસાજીનો કોઇ પણ ઉપાય અમલમાં આવ્યો નહીં, અને રાયસિંહજીએ ડંકો બંધ કરાવ્યો નહીં, ત્યારે તેમણે પણ પોતાના લશ્કરને તૈયાર થવા હુકમ આપ્યો. લડવા જતાં પહેલાં પોતાના પાસેના એક કવિને કહ્યું કે; "જો કદાચ આ લડાઇમાં હું કામ આવી જાઉં તો કચ્છના રાવ ખેંગારજીના ભાઇ સાહેબજી મારા મિત્ર છે. માટે તેમની પાસે જઇ મારા રામરામ કહેજો અને આ લડાઇના સમાચાર તેમને કહેજો, એટલે તેઓ મારૂં વેર લેશે." આ સંદેશો કહ્યા બાદ તેઓ ભાણેજ સાથે લડવા બહાર નિકળ્યા.

આ બન્ને મામા ભાણેજનાં સૈન્યો સામસામાં ગોઠવાયાં. બન્નેના મનમાં પોતપોતાનું સાહસ બતાવવાની પ્રબળ ઉત્કંઠા હતી. બન્નેનાં નેત્રો ક્રોધના આવેશમાં એટલાં રક્તવર્ણ થઇ ગયાં હતાં કે જોનાર વ્યક્તિને એમ જ ભાસ થતો હતો કે હમણાં તેમાંથી અગ્નિ નિકળશે. જ્યારે બન્ને સૈન્યો સામસામાં લડવા તૈયાર થયાં ત્યારે વીરપુરૂષોને શૂર ચઢાવનાર સિંધૂ રાગમાં વાદ્યો વાગવા લાગ્યાં. વીરો સામસામા પોતપોતાના પ્રતિસ્પર્ધિને ઉશ્કેરવા સારૂં હુંકારા કરવા લાગ્યા. હાથયારો સામસામાં અફળાવા લાગ્યાં, હથિયારોનાં ઘર્ષણથી અગ્નિનો વર્ષાદ થવા લાગ્યો. બન્ને પક્ષના સૈનિકો નભમંડળમાંથી તારાઓ ખરી પડે છે તેમ ટપોટપ ખરી પડવા લાગ્યા. અને બન્ને મામા ભાણેજ રૂદ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરી લડવા લાગ્યા. ભૂત, પ્રેત, ડાકિનીઓ, શ્વાનો અને શિયાળો મનમાન્યો ભક્ષ મળવાથી નાચવાં કૂદવા લાગ્યાં અને ખુશ થઇ ચિત્કાર કરવા લાગ્યાં. કાગડા અને સમડીઓ પણ પોતપોતામાં માંસની વહેંચણી સારૂ લડવા લાગ્યાં, અને રુધિરની નદીઓ વહેવા લાગી. ઠેકાણે ઠેકાણે માંસના ઢગલા થવા લાગ્યા. વાહનોના ભાગવાથી તેમ ધસમસાટભર્યા ધસારાથી અને બૂમો પાડવાથી પુષ્કળ ઘોંઘાટ થવા લાગ્યો. ઘાયલ સૈનિકોના પણ અવાજ થવા લાગ્યા.

લડાઇનો રંગ રાયસિંહજીના તરફેણમાં જણાયો અને તેઓ બહુ આનંદમાં આવી પોતાના સૈનિકોને ઉશ્કેરી લડવા લાગ્યા. આ જોઈ જસાજી પણ મરણીયા થઈ લડવા લાગ્યા. પરન્તુ કોઇ પ્રકારની પ્રથમથી પોતાની તૈયારી નહીં હોવાથી અને રાયસિંહજી લડવાના ઇરાદાથી જ પ્રબળ સૈન્ય લઇને આવેલા હોવાથી જસાજીના પ્રબળ પ્રયત્ન છતાં આખરે તેઓ રણશાયી થયા અને તેમનું લશ્કર નાસવા લાગ્યું. રાયસિંહજીએ પોતાની ઇચ્છા પૂર્ણ થવાથી નાસતા સૈન્ય વાંસે થવાની પોતાના સૈન્યને મના કરી અને પોતે હળવદ તરફ ચાલતા હતા.

કચ્છના સાહેબજીની ચઢાઈ

જસાજીએ લડાઇએ જતાં પહેલાં પોતાની પાસેના કવિ સાથે સાહેબજીને જે સંદેશો કહેવડાવ્યો હતો તે જસાજીના મરાયા બાદ તેણે જઇને સાહેબજીને કહ્યો. સાહેબજીને તેમના ભાઇ ખેંગારજી ખચ્ચતા કરવા ખુશી હતા, તેથી તેમણે સાહેબજીને તેમના મિત્રનું વેર લેવા ઉશ્કેર્યા અને કેટલુંક સૈન્ય સાથે લઇ રાયસિંહજી ઉપર ચઢાઇ કરવા જણાવ્યું. આથી સાહેબજી મિત્રનું વેર લેવા સારૂ રાયસિંહજી ઉપર ચઢ્યા.

આ સમાચાર જ્યારે રાયસિંહજીને મળ્યા ત્યારે તેઓ પણ સૈન્ય લઇ સામા ગયા અને "પાળીયા" આગળ બન્ને સૈન્યોનો ભેટો થયો, અને મહાન યુદ્ધ થયું. આ સમયે સાહેબજી તથા રાયસિંહજી શૌર્યથી લડવા લાગ્યા. તેમની લડાઇ જોવા સારૂ આકાશમાં દેવતાઓ એકત્ર થયા. દેવતાઓની સ્ત્રીઓ અને દેવતાઓ આ બન્ને સૈન્ય ઉપર પુષ્પની વૃષ્ટિ કરવા લાગ્યાં. અપ્સરાઓ પોતપોતાનાં વિમાનો સજી પતિ પસંદ કરવા સારૂ આવી હતી, તે વીર પુરૂષોને વરમાળાઓ પહેરાવી માનસહ લઈ ચાલી. ભૂત, પ્રેતો અને વૈતાળો તેમજ શ્વાન, શિયાળો, કાગડા અને સમડીઓ તથા ગિદ્ધો પણ રૂધિર અને માંસ મળવાથી તૃપ્ત થઇ આનંદમાં નાચવા લાગ્યાં. અંતે લડાઇનો રંગ રાયસિંહજીની તરફેણમાં નહિ આવ્યો પણ તેઓ દુશ્મનને રણભૂમિની ગોદમાં શયન કરાવવામાં ફાવ્યા. પોતે પણ આ લડાઇમાં ઘાયલ થઈ પડ્યા. વળી બન્ને પક્ષને પુષ્કળ ખુવારી પણ ખમવી પડી હતી. લડાઇને અંતે સાહેબજીનો જય થયો.

આ રાયસિંહજી મહા પરાક્રમી હતા. તેમણે ચાર પાંચ રાજપૂત કુંવરીઓ સાથે લગ્ન કર્યું હતું. તેઓ સર્વે સાહેબજીની સાથે રાયસિંહજી લડવા ગયા ત્યારે જયપરાજયની વાટ જોતી રહી હતી. પણ રાયસિંહજીના પરાજય પછી તેના કશા સમાચાર આવ્યા નહિ અને

તેનું શબ સુદ્ધાં કોઈને મળ્યું નહિ, ત્યારે તેઓએ યથાશાસ્ત્ર વૈધવ્ય-કર્મ કર્યું, અને સૌભાગ્યચિહ્નો દૂર કર્યાં. આ વખતે તેની એક રાણી જે ચૌહાણ કુલની હતી તેણે પોતાનો અભિપ્રાય એવો દર્શાવ્યો કે જ્યાં સુધી રાયસિંહના મૃત્યુની અને દેહની શી ગતિ થઈ છે તે ચોક્કસ જાણવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હું વૈધવ્યધર્મ નહી પાળું, પણ પતિના આગમનની વાટ શાસ્ત્ર પ્રમાણે થોડાં વરસ જોઈશ. પણ તેણીની આ વાત કોઈએ માન્ય રાખી નહિ. પછી તેણે તો વિધવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો અને પોતાના બાપને ત્યાં જઈ રહી.

મુકુંદભારતીનો ઉપદેશ

લડાઈ અહીં પૂર્ણ થઇ તેજ અરસામાં ગોસાંઈ મકનભારતી પોતાની જમાત સાથે હીંગળાજનાં દર્શન કરી પાછા આવતા હતા. તે "માળીઆ" આવી પહોંચ્યા અને તેને તપાસ કરતાં તમામ હકિકત માલુમ પડી; તેથી તેણે ઘાયલ થયલા રાજા રાયસિંહજીને પકડી દિલ્લીના પાદશાહ પાસે મોકલી આપ્યા. ત્યાં તેમને મલમપટ્ટા કરી સારા કરવામાં આવ્યા અને પાદશાહે લગભગ બે વર્ષ સુધી તેમને પોતાના પાસે રાખ્યા. આ મુદ્દત દરમ્યાન હળવદનું રાજ્ય દિલ્હીના હવાલામાં રહ્યું.

રસ્તામાં જ્યારે રાયસિંહજીને મકનભારતીના માણસોએ કરેલી સારવારથી ચેતન આવ્યું ત્યારે તે પોતાની સ્થિતિ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યા, અને પોતાના સાથીઓ કયાં ગયા તેની પૃચ્છા કરી, બસ રણસંગ્રામની અને સાહેબજીને મારવાની વાત કરવા માંડી. તેની આવી સ્થિતિ જોઇને મુકુંદ ભારતી સ્વામી મહારાજે તેને શાંત પાડ્યા અને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી, અને વૈરાગ્યોપદેશ આપ્યો અને હવે પછી કંઇ નહિ તો જીવતો રહે ત્યાં સુધી વૈરાગ્યના ચિહ્ન તરિકે ગેરૂઆં વસ્ત્ર પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા તેની પાસે લેવડાવી. મકનભારતીએ રાયસિંહને તેના મામા સાથે ઉદ્ધતાઈ કરીને તેને લડાઈમાં મારી નાંખવા માટે સખત ઠપકો આપ્યો, અને જણાવ્યું કે મામાનું કહેવું વાજબી હતું; જે ડંકો બજાવવાનો પરંપરાનો હક્ક ગુસાંઇઓ અને સંન્યાસીઓને મળેલો હોય છે તે હક્ક બીજાઓને મળેલો હોતો નથી, અને એક રાજા સંન્યાસીના હક્કને માન આપે છે, તેનું કારણ કે તેનો સંસારત્યાગ અને પરમાર્થ-વૃત્તિ હોય છે. એ સિવાય રાજદરબારની પાસે કોઇ પણ રાજાને ડંકો બજાવવાનો હક્ક કોઇને નથી, અને જો કોઇ વગાડે તો તેને રાજા વાજબી રીતે સજા કરી શકે.

આ વાત રાયસિંહના મગજમાં મકન ભારતીએ ઠસાવી ને કહ્યું કે, "હવે તમે એક વાર તો મરી ગયેલા જ લોકોમાં જાહેર થઇ ચૂકયા છો, અને તમારી રાણીઓ કદાચ તમારી પાછળ સતી થઇ બળી મૂઇ હશે, અથવા તો શાસ્ત્ર પ્રમાણે વિધવા ધર્મ પાળતી હશે; માટે તમે રાજસંન્યાસ લો તો સારૂં."

મકન ભારતીના આ ઉપદેશની રાયસિંહ ઉપર સારી અસર થઇ, અને તે પછી તેણે સાજા થયા પછી હમેંશા ગેરૂઆં વસ્ત્રો પરિધાન કરવાનો રિવાજ રાખ્યો હતો, અને સંસાર ઉપર વૈરાગ્ય આવવાથી તેણે પોતાની રાજધાની હળવદ ગામે પોતાના જીવતા હોવાની ખબર પણ કરાવી નહિ. આ પ્રમાણે મધ્યકાળમાં ગોટાળો થવાથી તેની રાણીઓ તેને સ્વર્ગસ્થ થયેલો માની વૈધવ્યધર્મ પાળતી હતી.

રાજા રાયસિંહના હાથમાં બળ ઘણું હતું. તેનું બાહુબળ વખણાતું. એનો હાથો-પંજો જ્યાં પડતો ત્યાં વજ્ર સમાન પડતો. એની સામે કોઇ ટકતું નહિ. મકન ભારતી દિલ્લી મૂકી ગયા તે પછી સાજા થયા પછી રાજા રાયસિંહજી અકબરના દરબારમાં રહ્યા હતા. તે દરમ્યાન એક હાથી તેમની ઉપર ધસી આવતાં તેમણે પોતાના હાથની હથેલીની થાપટ એવી તો હાથીના કાન પાસે મર્મસ્થાનમાં લગાવી દીધી કે હાથી તુરત નાઠો. આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને ભાટચારણો એક દુહો વારંવાર કહે છે.

દુહોઃ—**હાથી ઉપર હાથ, પડતાં રાયસિંહરો;**
શાહ તણે દિલ સાથ, દિલ્લી આખી ડગમગી.

જયારે અકબરશાહે ખાનખાનાનને ગુજરાત તરફ મોકલવાનું નક્કી કર્યું, તે વખતે રાયસિંહજીએ પાદશાહને પોતાનું રાજ્ય પોતાને પાછું આપવા વિનંતિ કરી. તે ઉપરથી તેમને ખાનખાનાન સાથે ગુજરાત મોકલવામાં આવ્યા અને તેમનું રાજ્ય તેમને સોંપવા ખાનખાનાનને ફરમાવ્યું. ખાનખાનાને ગુજરાતમાં આવી રાયસિંહજીને પોતાના રાજ્ય તરફ જવા રજા આપી, તેથી તેઓ હળવદ આવ્યા. ત્યાં તેમને તેમની પ્રજાએ ઓળખ્યા અને તેમને પોતાના રાજા તરિકે કબુલ કર્યા. નગરમાં આનંદ થઈ રહ્યો. સ્થળે સ્થળે મંગળપ્રદ સજાવટો કરવામાં આવી. દરેક મનુષ્યે મકાનના દ્વાર આગળ મંગળસૂચક અશોક અને આમ્ર વૃક્ષનાં તોરણો બાંધ્યાં. આવી રીતે રાજા રાયસિંહજી પોતાની ગાદી ઉપર પુનઃ બિરાજવા ભાગ્યશાળી બન્યા.

રાયસિંહે ગાદી ઉપર પાછા આવ્યા પછી પોતાની રાણીઓને પાછા રાજમહેલમાં આવવાનું અને સૌભાગ્ય ધારણ કરવાનું કહાવ્યું. પણ

માત્ર એક ચૌહાણુ રાજકુમારી શિવાય બીજી રાણીઓ તેની સાથે સંસાર ભોગવવા આવી નહિ. આ રાણીથી રાયસિંહને લડાઇ પહેલાં બે પુત્રો અને એક પુત્રી થયાં હતાં. તેમાં સતરસાલજી માળીઆની લડાઇમાં કામે આવી ગયો હતો, અને પુત્રીને તેણે જામનગરના જામ જસાજી વેરે પરણાવી હતી. રાયસિંહ પછી ગાદીએ આવનાર વીર પુરુષ ચન્દ્રસિંહજી જ હતો.*

પ્રકરણ ૬ ઠું

દિલ્હીના દરબારમાં રાયસિંહજીનો પંજો

હથ્થલરાયાં સંઘરી, દિલ્લીરા દરબાર

ગાદી ઉપર બેઠા પછી રાયસિંહજી એક વખત ખાનખાનાનને મળવા સારૂ દિલ્લી ગયા હતા. ત્યાં આગળ ગયા ત્યારે ચક્રવર્તિ મહાન્ અકબર બાદશાહનો માંગલિક શુભ જન્મદિવસ મહોત્સવ હતો અને તેથી દિલ્હીમાં ભારે ધામધુમ થઇ રહી હતી. અકબરના આમંત્રણથી ઘણા રાજા રજવાડાઓ, સરદારો, સૂબાઓ વગેરે ત્યાં પધાર્યા હતા. ત્યાં પધારવાનું રાયસિંહજીને પણ આમંત્રણ હોવાથી તેઓ પણ ગયા. પણ તેમનો પહેરવેશ રાજવંશીનો નહિ પણ ઘણો સાદો અને રંગમાં ગેરૂઆ રંગનો હોવાથી અજાણ્યો માણુસ એમ કદિ પારખી ન શકે કે આ વેશમાં આવનાર વ્યક્તિ એક મહાન્ પુરુષ છે, અને એ જમ રાજાને પણ જવાબ દઇને આવ્યા હશે. તેમણે દરબારગઢમાં પ્રવેશ કરતાં તેમને ઓળખનાર એક ભાટે લલકાર્યું કે:—

રાયસિંહજી રાય, ભલે પધાર્યા ભૂપતિ;
હળવદરા શિરતાજ, ચો દશ પ્રસરી કીરતી.

---

* રાણીઓ સંબંધમાં મી૦ વૉટસન કાઠિયાવાડ ગેઝેટમાં નીચે પ્રમાણે લખે છે:

"જ્યારે માલિયા પાસે રાયસિંહજીના મરણ પામ્યાના સમાચાર તેની રાણીઓએ જાણ્યા ત્યારે તેઓએ ચૂડીકર્મ કર્યું, સૌભાગ્ય ચિહ્નોનો ત્યાગ કર્યો અને વૈધવ્યનો શણગાર ધારણ કર્યો. પણ જ્યારે રાયસિંહજી ખાનખાનાન સાથે પાછા ફર્યા અને ગાદીનશીન થયા, ત્યારે તેની સ્ત્રીઓએ તેને ત્યાં આવવા ના પાડી, અને કારણમાં જણાવ્યું કે અમે તમને મરી ગયેલા સમજીએ છીએ; પણ માત્ર એક રાણી, વાવના ચૌહાણ રાજપૂતની પુત્રી, તેને ત્યાં પાછી આવી અને રહી. તેણીનું આ કૃત્ય કેટલાક ઝાલાવંશવાળાઓને એટલું બધું નિંદ્ય લાગ્યું કે હજી સુધી પણ તેઓ નાંદોલા ચૌહાણ સાથે લગ્નવહેવાર કરતા નથી. રાયસિંહજી પછી તેની ગાદીએ તેનો કુંવર ચંદ્રસિંહજી આવ્યો."

તેના આ સ્તુતિવાક્યથી પાદશાહના એક કાળઘેર્યા મલ્લને મશ્કરી કરવાનું મન થયું.

બાદશાહનો કોમળ નામનો એક એકકો (મલ્લ) બેઠાં બેઠાં ખાઇ ખાઇને વણાઇ ગયો હતો. તેનું શરીર બહુ જ ભારે સુદૃઢ અને ઉંચું હતું, અને રાયસિંહજી શરીરે પાતળા અને ઠીંગણા હતા. તેઓ અતીત જેવાં કપડાં હમ્મેશ પહેરતા હતા. તેમને જોતાં જ મદમાં આવી કોમળે તેમની મશ્કરી કરી કેઃ—

"અરે વાહરે ભાટભાઇ વાહ! ખૂબ ભાટાઈ કરી! આવો રૂપાળો હળવદનો રાજા અને તેની કીર્તિ શું ચોદશ પ્રસરી ગઇ કહેવાય! આ તો કોઇ મકન ભારતી જેવો લાગે છે. આવા રાજાઓ રાજ શું કરી શકતા હશે?"

તેનાં આવાં હલકાં વચન સાંભળીને રાયસિંહજીને અતિશય ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો અને તેઓ કહેવા લાગ્યા કેઃ "તારા સમાન ભારે શરીર હોવાથી, અને કપડેલત્તે વેશ્યા સ્ત્રીની માફક સુસજ્જ રહેવાથી જ રાજાઓ રાજ્ય કરી શકે છે એમ તારે સમજવું નહીં. વળી ક્ષત્રિયોની છેડ કરવાથી હમ્મેશાં અળગો રહેજે, નહીંતર કોઇક વખત ફસાઈ પડીશ. તને માલુમ નથી કે ક્ષત્રિયો કાળ સમાન દુશ્મનથી પણ પાછા હઠતા નથી, અને વીરતા બતાવવા ચૂકતા નથી!"

આ પાદશાહનો એકકો જે ઘણા સમયથી બેઠાં બેઠાં જ ખાયાં કરતો હતો અને પાદશાહના તાબામાં રહેવાથી જે ક્ષત્રિયો પોતાપણું ભૂલી ગયા હતા તેમને હમ્મેશાં ધમકાવ્યાં કરતો હતો, તે જ મુજબ તેણે રાજ રાયસિંહજીને પણ વક્ર ભ્રૂકુટીથી કહ્યું કે, "શું ત્યારે તમો મારાથી લડી શકશો?"

રાયસિંહજીએ જવાબ આપ્યો કેઃ "અરે, પણ તારા જેવા એક મગતરાથી લડવામાં સાર શો છે? વગર કારણે કાળને મૂર્ખ શા સારૂ આમંત્રણ કરીને તેડાવે છે? છાનોમાનો તું તારે બાદશાહની મહેરબાનીથી પેટ ભરી ખાને. સાધુરામ બાવાજી તું કોને કહે છે? જરા જીભ સંભાળીને બોલ, નહિં તો પરિણામ ખરાબ આવશે અને તારી મૂર્ખાઇ માટે તારે પસ્તાવું પડશે."

રાયસિંહનાં શિખનાં વચનો સાંભળીને કોમળ એકકો ઉશ્કેરાયો, અને ગર્વમાં જ તોછડાઇથી તે બોલ્યો કેઃ—"હવે જાણી જાણી તારી બહાદુરી! તારા જેવા સાધુરામથી શું બનવાનું હતું કે મને પરિણામનો વિચાર કરવાનું કહે છે?"

આ વચનો સાંભળીને રાયસિંહનું લોહી ઉકળ્યું, અને તેઓ મોટેથી બોલ્યા કે, "ખાઇ પીને જાડા પાડા મલ્લ થવામાં હુશિયારી નથી. જો આપણે હાથોહાથ લડીએ ત્યારે જ ખબર પડે, ને તારી ખાત્રી થાય કે મારા જેવા સાધુરામ રાજાથી શું બની શકે."

રાયસિંહજીનું આમ કહેવું સાંભળી જેમ વેશ્યા સ્ત્રી કોઇ ધની (વિશ્યા-લંપટ) ગ્રાહકને જોઈ પોતાના વસ્ત્રાલંકારો સજે છે, તેમ કોમળ એક્કાએ પોતાના હાથના અંગરખાની બાંય ચડાવી તલવાર કહાડવા સારૂ મુઠમાં હાથ નાંખ્યો. એટલે રાયસિંહજીએ વિચાર કર્યો કેઃ–'જો હવે આને કંઇ શિખામણ આપવામાં નહીં આવે તો આ દુષ્ટ હથવાસો કરી જશે.' તેથી તેમણે ઉભા થઈ એકકો તલવાર મ્યાનમાંથી કહાડે તે દરમ્યાન તો તેને બોચીમાંથી પકડી, સામે ભીંત હતી તે ભીંત સામે એવો પછાડયો કે જેથી એકકો તો ભીંત સાથે લુગદી જ થયો; એટલું જ નહીં પણ જે ઠેકાણે ભીંતમાં તેને પછાડવામાં આવ્યો હતો તે ભીંતમાંથી એક મોટો પત્થર તેના શરીર સાથે લઇને જ ભીંતથી નીચે પડયો અને એક્કા મલ્લના પ્રાણ રમી ગયા. આ સર્વ બનાવ વિજળીના ચમકારાની માફક બની ગયો.

આ દશ્ય જોઇ સમગ્ર સભા આશ્ચર્યમાં ગરક થઈ ગઇ. પાદશાહ તથા અન્ય સભાજનો રાયસિંહજીની વીરતાની પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. આ રાયસિંહજીએ એક્કાને પછાડવાથી જે પત્થર ઉખડી ગયો હતો તે જોઈ પાદશાહે સ્મરણ તરિકે તેમજ રાખવા ફરમાવ્યું. પાછળથી કોઇ કવિએ જ્યારે શાહજહાનના સમયમાં અમરસિંહજીની કટારનું ચિહ્ન સ્તંભમાં થયું અને વીર તોગાજીની તલવારનાં ચિહ્ન સ્તંભમાં થયાં ત્યારે આ દોહરો કહ્યો કેઃ

કટારી અમરેશરી, તોગારી તલવાર;
હથ્થલરાયાં સંધરી, દિલ્હીરા દરબાર.

અર્થાત્ કે અમરસિંહજીની કટારીનાં, અને વીર તોગાજીની તલવા-રનાં તથા રાયસિંહજીની હથેળીનાં ચિન્હો દિલ્હીના દરબારમાં સંઘરી રાખવામાં આવ્યાં છે.[1]

---

1 કેટલાક દંતકથાકારોના કહેવા મુજબ રાયસિંહજીએ એક્કાને તેના મસ્તકપર હથેલી મારી અને તેથી તેનું શિર તેના ધડમાં બેસી ગયું હતું. અને કેટલાક, અમોએ ઉપર વર્ણવ્યું તે મુજબ, ભીંતમાં પછાડવાની હકીકત કહે છે. આ બન્નેમાંથી અમને અમોએ વર્ણવેલી હકીકત વજુદવાળી લાગવાથી ગ્રહણ કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ ૭ મું

ઉપસંહાર

રાજા રાયસિંહે ગાદીએ આવ્યા પછી પોતાના બાહુબળથી હળવદના રાજ્યની સીમા વધારી દીધી હતી. તેથી આસપાસના જાગીરદારો એકત્ર થયા, અને દેદા નામના ગરાશિયાઓએ તેની આગેવાની લીધી. તેઓ હળવદ ઉપર ચઢી જવાને તૈયાર થઇ નીકળ્યા તેની ખબર રાયસિંહને પડી. એટલે તે પોતાના ભાયાતો અને સૈનિકો સાથે સજ્જ થઇને તેઓને સામો મળવા હળવદથી નીકળ્યો, અને શુકલ પક્ષની એક અજવાળી રાતે ઘાટીલા આગળ મળ્યો. દેદાઓ તેને અચાનક આવી પોહોચેલો જોઇને ગભરાયા, અને તેઓને લાગ્યું કે, એક વાર રાયસિંહ સાથે ખાંડાં ખેલ્યાં કે મર્યે જ છૂટકો. તેથી તેઓએ છેતરપીંડી કરવાનો વિચાર કર્યો, અને રાયસિંહની ઉદારતાનો ખોટો લાભ લેવાનું નક્કી કરી તેની તરફ દૂત મોકલી કહાવ્યું કે, રાતની વખતે રાયસિંહજી સાચા હોય તો કદિ હુમલો કરશે નહિ, એવી તેમને ખાત્રી છે. શત્રુ ઉપર કદિ વિશ્વાસ મૂકવો નહિ, એ સૂત્ર રાયસિંહજી ભૂલી ગયા, અને ઉદારતાથી રાતને માટે લડાઇ બંધ રાખી, અને વિશ્વાસે રહી નીરાંતે સુઇ ગયા. શત્રુઓએ આ તકનો લાભ લઇ આખી રાત લડાઇની તૈયારી કરી સાવધ રહ્યા અને પ્હો ફાટતાં જ દગાથી તેને અને તેના માણુસોને ઘેરી લઇ તૂટી પડ્યા. તેની સાથે માત્ર ૮૦ માણુસો હતા અને બધા જ પગપાળા હતા. તેઓ કેસરીયાં કરી દેદાઓ સાથે ખૂબ લડયા અને ઘણા માણુસોને ઠાર મારી નાંખ્યા, પણુ સંખ્યા બળ આગળ તેઓ સર્વ હતાશ થયા અને બધાઓ વીરની ગતિને પામ્યા. આ બનાવ ઇ. સ. ૧૫૮૪ માં બન્યો.

રાજ સાહેબ રાયસિંહજી સાહસિક, વીર અને દાનેશ્વરી ક્ષાત્ર રાજા હતા. તેમની બહાદૂરીનાં ઘણાં વર્ણનો દંતકથા કરનાર "રાવ" અને "ચારણ" કવિઓ કરે છે.

રાયસિંહની પછી કેટલીક પેઢીઓ હળવદની ગાદી ઉપર થઇ, તેમાં ઇ. સ. ૧૭૩૦ માં બીજા રાયસિંહજી હળવદની ગાદી ઉપર થયા. તમણે "ધ્રાંગધરા"નો કિલ્લો બંધાવ્યો અને વરસમાં કટલોક વખત ત્યાં પણ રહેવા લાગ્યા. તેમણે "રાયસિંહનૂર" નામનું એક ગામ પણ પોતાના નામ ઉપર વસાવ્યું હતું. આ રાયસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૪૫ માં મરણ પામ્યા હતા.

રાજરાયસિંહજી પછી તેમના કુંવર ગજસિંહજી ગાદીએ બેઠા અને ગજસિંહજી પછી તેમના પાટવી કુંવર જસવંતસિંહજી ઇ. સ. ૧૭૮૧ માં ગાદી ઉપર આવ્યા. તેમણે "હળવદ"થી ગાદી બદલી "ધ્રાંગધરા"માં કરી જે અત્યારે હાલ પણ ત્યાં જ છે. તે પછીનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે.

કાઠીઆવાડ દેશમાં ઝાલાઓના ધ્રાંગધરા, વાંકાનેર, લીંબડી અને વઢવાણ એ મોટાં રાજ્યો અને ચૂડા વિગેરે નાની નાની ઠકરાતો પણ ઘણી છે. રાજપૂતાના એજન્સીમાં "ઝાલાવાડ" કરીને એક મોટો પ્રદેશ ઝાલાઓના હવાલામાં છે. અનુમાન થઇ શકે છે કે આ કાઠીઆવાડી ઝાલા પણ રાજપૂતાના એજન્સીમાંથી અહીં આવેલા હોવા જોઇએ.

શ્રીકૃષ્ણાર્પણમસ્તુ-સમાપ્ત

